

.....
260.857
OSZK
I.

Carlyle

A francia forradalom története

OSZK

I

OSZK

VILÁGKÖNYVTÁR

12.

OSZK

OSZK

CARLYLE

A FRANCIA FORRADALOM TÖRTÉNETE

FORDITOTTA

BARÁTH FERENC

I. KÖTET

MÁSODIK KIADÁS

RÉVAI-KIADÁS

260857

R-1965

ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR
N Növedéknapló
1954 év 398 sz.

R2

Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság Nyomdája
Budapest, V., Ügynök-utca 8.

CARLYLE

A tizenkilencedik század első negyede formálta meg Carlyle koponyáját. 1795-ben született, skót paraszt volt az apja és a Carlyle kemény kálvinista paraszt koponyája mintha évszázadok szükszavu, rebellis skót parasztgeneráczióinak a nyakasságát sürítette volna magába. Becsület, hűség, istenfélelem csakúgy beletartozik az öreg James Carlyle házának a miliőjébe, mint a zabliszt, a rideg szigoruság és az összeszoritott ajku, komor munka. Carlyle egyszer azt mondotta magáról: „Folytatása és második kötete vagyok az apámnak". Azt is elmondhatta volna, hogy folytatása és utolsó kötete skót parasztok hosszu generációinak. Nagyszerü ormokra vezető pályáján is mindig megmaradt karaktere legbelsejében zseniális rebellis skót parasztnak.

Közben azonban lelki forradalmak hosszu során és kora egész műveltségén keresztül vezette az utja. Már tizennégy esztendős korában Edinburghba került, hogy teológiát tanuljon az egyetemen, de nem birta lélekzettel a dolgot, tanitóskodnia kellett, hogy megélhessen. És itt kerül lelke legelső döntő forradalmához. Arról volt szó: megmarad-e benne épen az ortodox kálvinizmus és akkor lesz belőle lelkipásztor valami

eldugott skót faluban vagy legjobb esetben vallási szekta-alapító Londonban, mint Irving barátjából, vagy pedig összeomlik-e pozitiv hite és szabaddá lesz lelke a kor eszméi és a maga világnézete számára. Ez az első krizis hamarosan eldőlt, ahogy emlékirataiban irja, „Irving lépésről-lépésre kivette belőlem azt a vallomást, hogy a kereszténységről nem ugy gondolkodom, mint ő." A teológiával aztán végleg szakit, irodalmi napszámos munkából, meg nevelősködésből él. Megházasodik, dolgozni akar önmagának és ekkor éri a második nagy válság. A pozitiv kereszténységgel szembenálló áramlatok nem tudták kielégiteni. Se a materializmus mechanikus világnézete, se az utilitarizmus földöncsúszó etikája, se a nemzetgazdaságtan szabad versenye nem tudta lelki egyensulyát megteremteni. Nem tud odamelegedni se a wighok, se a toryk pártharcához, szenvedés és gyötrelem számára a polgárság cant-ja, megveti a folyóiratok és szórakoztató könyvek irodalmát. Elvonul Craigenputtock-ba, egy istenhátamögötti majorba, az emberek és az irodalom elől. „Csak azért huzódtam ide, hogy ne kelljen pénzért irnom és ne közelitsen meg az a kisértés, hogy pénzért hazudjam". Nem találja helyét az életben és öngyilkossági gondolatok gyötrik. De lassanként föloldódik ez a krizis is. Első nagy munkájában és egyetlen regényében, a Sartor Resartus-ban harczolja meg ezt a küzdelmet. Ennek a bizarr regénynek hőse Diogenes Teufelsdröckh, „az egyetemes dolgok professzora", aki nagy művet irt a ruhák filozófiájáról. A ruhák szatirikus szimbolumán át mutatja meg Carlyle az egész társadalom ellentmondásait. Gyilkos szatira ez a könyv az egész fönnálló társadalmi rendre. Carlyle ezzel a munkával elvágta minden kapcsolatát a szabadelvü utilitarizmussal és a radikális szabad versenynyel. Három nagy áramlat befolyása alá került: az egyik a német klasszikus irodalom és filozófia, Goethe és Fichte be-

folyása, a másik Saint-Simon társadalomkritikájának és történelemfilozófiájának a hatása, a harmadik pedig az angol munkásság nagy forradalmi mozgalmának, a chartismusnak a szemlélése.

1832-ben a Reform-billel uralomra jutott az angol burzsoázia. A proletárság támogatásával kiküzdötte a választójogi reformot a polgárság, de maga a proletárság megint csak messziről pillanthatta meg a politikai jogok ígéretföldjét. Az angol munkásság rettenetes nyomora semmit sem csökkent, sőt az uj parlament csak még gyülöletesebbé tette a szegény-törvény munkaházaival, ez uj Bastilleokkal, amelyek gonosztevők gyanánt bántak a munkanélküliek ezreivel. Az angol munkásság ekkor már tul volt küzdelmei első korszakán. Elmultak azok az idők, amikor titkok éjszakáin, rettenetes esküvések között mert csak szövetkezni és amikor a társadalommal szemben csak a gyujtogatás, a lopás, a géprombolás fegyvereit tudták forgatni. A trade-unionok fölemelték már a fejüket és 1835-ben már hatalmas, önálló politikai mozgalomra szövetkezett az angol proletárság a hires charta általános választójogot és demokráciát követelő programmjában. A chartizmus volt a modern proletárság első kisérlete a politikai hatalom megkódítására. Ugyanekkor egy másik nagy politikai ellentét is kettémetszette az angol társadalom testét: a polgárság küzdelme a szabad kereskedelemért, a gabonavámok ellen, a földbirtokos arisztokráciával szemben.

Az osztályharcok, a szociális küzdelmek e lázas korszaka döntötte el Carlyle gondolkodásának és irásainak az irányát. Disraeli, e kor másik nagy alakja, mondotta az angol munkásmozgalmak hatása alatt irott hires regényében, a Sybilben, hogy két nemzetre szakadt az angol nemzet: a vagyonosok és vagyontalanok nemzetére, Carlyle is odakerült a nagy válaszút elé, döntenie kellett, hogy melyik nemzethez csatlakozzék.

Még a huszas években nem tudta, hová álljon. Edinburghban az elkeseredett skót munkások erőszakosságai ellen önkéntes csapat alakult és Carlylet is fölszólították, hogy szerezzen magának puskát. Carlyle azt felelte, hogy szivesen megteszi, de nem tudja még, hogy melyik fél ellen fogja megnyomni a ravaszt. A harmincas években már döntött és 1837-ben a francia forradalomról és 1839-ben a chartismusról irt munkáiban már határozottan az elnyomottak ügye mellé állt.

A francia forradalomról, az uj idők legnagyobb eseményéről irott munkája a legnagyszerübb történiai munkák egyike. Mintha egy roppant óriás formálna benne óriás szobrokat, állandóan érezzük benne egy rettenetes feszültségü alkotó erő gigászi dübörgését. Vakmerő könyv volt ez a harminczas évek Angliájában, ahol akkor még mindig a gyülölet köde boritotta be a francia forradalom, a rémuralom, a napeloni hadjáratok eseményeit. Ő maga is érezte a tett vakmerőségét, de érezte a jelentőségét is: „Készen vagyok és most már akárhogy taposhatnak rajta lábaikkal vagy pataikkal, az utolsó száz esztendőben még se került elibük olyan könyv, amely ennyire közvetlenül egy ember izzó lelkéből szakadt ki". Forradalmi tett volt másik nagy történelmi munkája, az Oliver Cromwell is (1845). Vakmerő kézzel tépte szét azt a reakciós legendát, amely a nagy forradalmár alakját álszentes és kegyetlen despotává törpitette. A francia és az angol forradalom eleven, sokszinü és igazi életre kel Carlyle irásaiban. Rettenetes dübörgéssel, félelmetes és egetvivó hangkaosszal lép nála szinpadra a nép és Marx történelmi irásai előtt senkinél se szólal meg rettenetesebb jajveszékeléssel a tömeg-nyomor. Száz nyelvvel szól nála a nyomorgó tömegek minden sebe és sohasem látott félelmetességü boszuért üvölt az elnyomottak nyakán ülő minden igazságtalanság. A néptömegek történelme már bevonul Carlyle látásában a világhistória szinpa-

dára, de történelemfilozófiája mégis a szinpad első sorába a rivalda teljes fényében ágáló hősöket helyezi. A forradalom az ő szemében Mirabeauban, Dantonban vagy Cromwellben testesül meg. Hősök alakját keresi mindenütt a történelemben, de az ő hőseinek a tipusa már nem a régi hősöké, az ő szemében az igazi hős az, aki jól látja a valóságot, aki helyesen értékeli a tényeket, akit se formulák, se elméletek, se babonák nem kápráztatnak, nem vakitanak. A történelem hajtóerejének pedig a hit és a hitetlenség küzdelmét látja, de atheizmus alatt nem a személyes istenben való hitetlenséget érti, hanem a világegyetem végtelenségében, az emberben, az értelemben való hitetlenséget. Küzdelme nem a bibilia kinyilatkoztatásában való hitetlenség ellen szegeződik, hanem a „legrettenetesebb hitetlenség, a világtörténelem bibliájában való hitetlenség ellen". Carlyle pantcizmussal itatja át az egész történelmet.

Ez a történelemfilozófia ivel hidat Carlyle szociális világnézetéhez. A „Chartismus" (1839) és a „Past and present" (1843) lángoló vádiratok a modern társadalmi rend ellen. Olyan merész hang és olyan stilus müvészet szólalt meg bennük, hogy mindenünnen a fájdalmas felszisszenés, vagy a rajongó csodálat százszoros visszhangja verte vissza a szavukat. Az ifju Engels, Marx nagy társa a tudományos szocializmus megalkotásában, a Past and present-et az 1843-as év angol irodalmában az egyetlen olvasásra érdemes könyvnek mondotta. A mult és a jelen áll szemben egymással ebben a könyvben: a tizenkettedik század Angliája, a kolostori élet, amelynek összetartója a katolicizmus világnézete és a munka szociális szervezete és a tizenkilencedik század Angliája, a szabad verseny véres és könyes birodalma. Prófétai erő és ékesszólás ömlik el ezen a könyvön. És sorra csapnak le vádjai, mint védhetetlen pörölycsapások. A renyhe földbirtokos arisztokrácia

ellen, az ipari kalózok uj arisztokráciája ellen, a megvesztegetésben fogant parlament, a semmittevés életbölcselete, a szétmálló vallás, az életviszonyok anarchiája ellen. Megmutatja a társadalom nagy ellentmondásait: mindenki háboruban áll mindenkivel, elviselhetetlen elnyomás és nyomor sujtja az egyre növekvő munkásosztályt, egyre inkább szaporodnak az ipari tartalékshereg munkanélküli légiói, egyre inkább erősödik a régi szociális rend ellen való lázongás és egyre föltartóztathatatlanabbul közeledik a demokráczia uralma. A dolgozó milliók el fogják vetni a hamis vezetést és meg fogják valósitani a vezetők nélkül való demokrácia uralmát. De a demokrácia uralma csak átmeneti lehet, mert a nagy problémát nem tudja megoldani. Az emberiséget vezetni kell, és vezetőinek a legjobbaknak, a hősöknek, a ipar hadvezéreinek kell lenniök. Össze kell kapcsolni az ipar hőseinek uralmát a demokráciával.

Carlyle a negyvenes évek végén eljutott a szocializmus küszöbéig és Engels szavával, már csak egyetlen lépést kellett volna megtennie: szabadulnia kellett volna a tömegek fölé helyezett hősök eszméjétől. Ezt az egy lépést előre Carlyle nem tette meg, útja ezután hosszu darabon már csak visszafelé vezet.

Az angol munkásmozgalom egyre önállóbban és félelmetesebb arányokban fejlődött, mindjobban kivonta magát a toryk és wighek befolyása alól egyaránt. 1842-ben már végső harcra fegyverkezett, a politikai hatalomért és a szociális boldogságért tört ki az angol munkásság nagy sztrájkja és a „szent hónapért", vagyis az általános munkabeszüntetésért való agitáció — de ebben a küzdelemben összeroppant az angol chartista mozgalom. 1848-ban pedig végigömlött a forradalom lávája a kontinensen. A munkásmozgalom föld alól feltörő erői, a negyvennyolc forradalmának a megdöbbentő jelenetei Carlylet visszariasztották. Mindenütt

csak a sötét tömegeket látta, de seholsem találta meg fantáziája ragyogó hőseit. A hatalmas zseni a maga képére akarta gyurni a forradalmi mozgalmakat, de az elemek erején még az ő titáni próbálkozása is megtört és vissza kellett hanyatlania. Nem a tudós megértő szándékával, de a próféta parancsoló szavával közeledett a valóság felé és a valóság kemény ércfalairól betört fejjel és megsebzett gondolkodással kellett visszapattannia.

Alighogy a reakció letiporta a 48 forradalmait, 1850-ben a „Latter-Day Pamphlets"-ben nekitámad a forradalomnak, amelyet „diákok, fiatal irók, ügyvédek, ujságirók, heves tapasztalatlan rajongók és vad, okkal tönkrement desperadók csináltak". A demokrácia képtelen a társadalom vezetésére, mert a társadalmat nem a többség, hanem csak egyes hősök vezethetik a természet öröktől való törvényei szerint. És akárki legyen is az, aki föltárja ezeket az örök törvényeket, azt követni kell, „legyen bár az orosz cár, vagy a chartista parlament, a canterbury-i érsek, vagy a dalai láma". A néger-kérdésről irott munkájában állást foglal a négerek rabszolgasága mellett azzal az indokolással, hogy a rabszolgának és a jobbágynak igen sokszor jobb dolga van, mint a „szabad" munkásnak. A „Röpiratok"-ban kikel a halálbüntetés eltörlése ellen és fölpanaszolja „a szentimentális jóakarat óceánját", amely hercegi ellátást ad a börtönk „gazfickóinak". Azelőtt Danton és Cromwell a hősei, most 1858-ben Nagy Frigyes életét irja meg. 1867-ben pedig teljessé lett Carlyle visszafelé haladásának a körforgása, ő, aki szárnyas szavát szolgálatába állitotta az általános választójogért harcoló chartismusnak, a Shooting Niagara-ban állást foglal az uj választói reform-bill ellen, amely a városi munkásságnak meg akarta adni a szavazati jogot.

Carlyle, a zseniális paraszt nem tudott sehogyse elhelyezkedni a tizenkilencedik század Angliájában. Gyü-

lölte a feudális arisztokráciát, de rajongott a feudális középkorért, megvetette a pénz uj arisztokráciáját, de hősöket látott az ipar főnökeiben, lázító szóval prédikált a munkásság nyomoráról, de visszariadt a demokrácia uralmától. Nem találta helyét se a toryk, se a wighek, se a szocializmus táborában. Talán leginkább a másik nagy rebellis paraszthoz, Luther Mártonhoz hasonló a sorsa. Luther is, ő is a tömegek nevében az egész hivatalos rendet hivták ki harcra tételeik kiszögezésével, de amikor maguk a tömegek jelentek meg, hogy kezükbe vegyék a maguk sorsának az intézését, akkor Luther megdöbbenve a fejedelmekhez fordult, Carlyle pedig a hősöknél keresett menedéket. Nem a tettek, de az eszmék rebellisei voltak.

POGÁNY JÓZSEF.

I. RÉSZ

A BASTILLE

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ELSŐ KÖNYV

XV. LAJOS HALÁLA

I. FEJEZET.

Lajos, a „nagyon szeretett.“

Henault Presidens a királyi megtisztelő melléknevekről megjegyezvén, hogy minő nehéz némelykor megállapitani nemcsak azt, hogy miért, hanem azt is, hogy mikor kapták azokat az előneveket, felhasználja az alkalmat, hogy a maga sima, udvari nyelvén egy bölcsészeti reflexiót koczkáztasson. „*A Bien-aimé* (nagyon szeretett) melléknévnek eredete, — mondja, — a melyet XV. Lajos visel, nem fog ilyen homályban maradni az utókor előtt. Ez a fejedelem, az 1744-ik esztendőben, a mig királyságának egyik szélétől a másikhoz sietett és félben hagyta hóditásait Flandriában, hogy Elsassnak segítségére mehessen, Metzben hirtelen megbetegedett s e betegség életét fenyegeté. Ennek hirére Párist teljes rémület fogta el s hasonlított egy ostromlott városhoz: a templomok

esedezésektől és nyögésektől visszhangzottak; a papoknak és a népnek könyörgését minden pillanatban azoknak zokogása szakítá félbe. Ilyen szerető és gyöngéd részvét szülte ezt a „*Bien-aimé*" elönevet — a mely becsesebb talán, mint a többi mind, melyeket ez a nagy fejedelem szerze."

Igy van ez megirva, jövő időkre szóló krónikájában amaz 1744-iki esztendőnek. Azóta más 30 esztendő jött és ment el; s „ez a nagy fejedelem" ismét betegen fekszik, de mennyire megváltozott körülmények közt most! A templomok egyáltalában nem visszhangoznak a megsokasodott nyögésektől; Páris stoikusan csendes; a zokogás egyetlen könyörgést sem szakit félbe, mert igazán szólva nincs egyetlen könyörgés sem, kivéve a papok miséjét, *a melyeket olvasnak* vagy *énekelnek*, óráját határozott pénzösszegért, s melyeket nem szokás félbeszakitani. A népnek pásztorát szív-betegen hozták haza Petit Trianonból s lefektették saját versaillesi kastélyában: a nyáj tudja ezt és nem törődik vele. A franczia beszéd megmérhetetlen árjában (mely ömlik egy nap úgy mint a másik nap, és csak az éj rövid órái felé apad egy kissé) legfeljebb ha pillanatokra fölmerül ez a királyi betegség hire, mint egy új beszédtárgy. Kétségkivül fogadások is történnek, sőt „némelyek hangosan, megjegyzéseket tesznek rá az utczán."* De a mi a többit illeti, a zöld mezőn

* Mémoires de M. le Baron Besenval (Paris, 1805.) II. 59—90.

épen úgy, mint a magas tornyú városban, a májusi nap süt, a májusi alkony megjő, s az emberek járnak hasznos vagy haszontalan dolgaik után épen úgy, mintha semmiféle Lajos nem feküdnék halálos betegen.

Dubarry asszonyom, igaz, imádkozhatnék, ha értene hozzá; Aiguillon herczeg is, meg Maupeou és a Parlement Maupeou: ezek, a mint ott ülnek magas helyeiken, a bilincsbe vert Franczia országgal lábaiknál, nagyon jól tudják, hogy micsoda alapon állanak ott. Nézd körül azt D'Aiguillon; élesen, mint a hogy néztél a St. Cast malomtól Quiberonra és a betörő angolokra, te, „ha nem is dicsőséggel, legalább lakmározással megtömött ember!" A szerencse mindig állhatatlan volt: és mindenik féregnek csak egyszer van a napja.

Még néhány évvel ez előtt is meglehetősen elhagyatva epekedett ez az Aiguillon herczeg; s esetleg rosszabb valami is megfeküdte gyomrát az ebédnél. Mert La Chalotais, a bretagnei parlementből, nem csak hitványsággal és zsarnoksággal vádolta, hanem hivatalos pénzsikkasztással is, a mely vádakat könnyebb volt elsimitani a függöny mögötti befolyások segedelmével, mint rájok megfelelni; de azért az embereknek gondolatait, sőt még nyelvöket is megkötni nem lehetett. Igy a nagy Richelieu ezen másod-unokaöcscsének gyászos homályban kellett bujkálnia; a világ megvonta tőle tiszteletét; a határozott Choiseul, a nyers, büszke ember, szakitott vele, sőt mi több, elfeledkezett róla. Nem igen van más kilátás, mint elosonni Gas-

cogneba, ott a kastélyt ujra fölépíteni,*) s meghalni dicstelenül, vadpusztitás mellett. Azonban az 1770-ik esztendőben egy bizonyos fiatal katona, Dumouriez nevü, Korzikából visszatértében, szomorúsággal szemlélte Compiegneben Francziaország öreg királyát, gyalog, levett kalappal, hadseregének szemei előtt, egy pompás phaeton mellett, a mint udvarol — Dubarrynak.**)

Sok volt ebben! Mindenek előtt az az egy hogy D'Aiguillon elhalaszthatta ismét kastélyának épitését, s hozzáfoghatott szerencséjének fölépitéséhez. Mert az erőteljes Choiseul semmást nem akart látni Dubarryban, mint egy csodálatosan felcziczomázott kéjhölgyet; s mert a maga útján, mintha az nem is léteznék. Ez a türhetetlen; és forrása lesz a sóhajoknak, könynyeknek, duzzogásnak és zsémbelődésnek, a milyeknek mindaddig nincs végök, a míg „Francziaország" *(La France,* a hogy e nő nevezte királyi udvarlóját) össze nem szedte bátorságát hogy Choiseult maga elé hivassa, és azután resketö állkapczával (tremblement du menton) — a mi csak természetes ilyen esetben***) — k nem nyögte Choiseul elbocsáttatását: megválva utolsó derekabb emberétől, de kibékitvén maitresseét. Igy történt, hogy D'Aiguillon ismét

*) Arthur Young: Travels during the years 1787—88—89. (Bury St. Edmund's 1792.) I. 44.

**) La vie et les Mémoires du Général Dumouriez (Paris. 1822.) I. 141.

***) Besenval: Mémoires II. 21.

emelkedett, sőt a legtetőre hágott. S vele együtt emelkedék Maupeou, a parlementek feloszlatója, ki a nyakaskodó elnököt felhelyezi Croeba, Combraillesban, meredek kősziklák tetejére, a hova csak hordszéken lehet feljutni, hogy ott egy kissé elmélkedjék. Ugyancsak igy emelkedett Abbé Terray, egy erkölcstelen pénzügyér, tizennégy garast adván egy forintban, — úgy hogy az elménczek, ha nagy szorongás van a szinházban, azt szokták mondani: „hol van Abbé Terray, hogy kétharmadra redukálna bennünket?“ S ily módon ezek az emberek (igazán a sötétség munkája által) egy bűvös Dubarry várat épitettek maguknak; azt Armida-palotának nevezik, a hol ők élnek nagy gyönyörűségben, Maupeou kancellár szembekötősdit játszva a biboros varázslónővel, vagy lovagiasan törpe szerecsenekkel lepve meg azt — és a legkeresztyénebb király kimondhatatlan nyugalmat élvez a kapun belől, akármi legyen is kivül azon. „A kancellárom gazember, de nem élhetek nélküle.“*)

Gyönyörű Armida-palota, melynek lakói elbűvölt életet élnek, elringatózva a hizelgés édes zenéjében, a világ fényes szereplői szolgálatukra; — a mely tündér-világ azonban csodálatosan mintha csak egy hajszálon függne. Hátha a legkeresztyénibb király meg találna halni, vagy csak komolyan is fenyegetné a halál! Mert fájdalom, nem kellett-e a büszke Chateauroux-

*) Dulaure: Histoire de Paris (Paris, 1824.) VII. 328.

nak — már jó ideje — könyes arczczal és égő szívvel elfutnia azon láz-jelenet mellől Metzben, előzetve a savanyú, borotvált papok által? Akkor is nehezen tért vissza, midőn a láz és a borotvált fejek egyaránt eltüntek. S Pompadournak is, midőn Damiens a „királyságot" gyengén megsebzé az ötödik oldalborda alatt, és a Trianonba való kocsizás gyászosan kiáltozásban és őrülten rázott fáklyákban végződött, pakolnia kellett és készen lenni az utazásra: mindazáltal nem ment, miután a seb nem mutatott mérgezést. Mert ő felségének van vallásos hite; legalább hisz az ördögben. S ime most a harmadik veszedelem; s ki tudja mi következhetik belőle! Mert az orvosok komolyan néznek, s egész titokban kérdik, hogy nem volt-e ő felsége régen valamikor himlős, s fejöket csóválják, hogy az nem lehetett az igazi. Igen, Maupeou, csak ránczold sötét tekintetü homlokodat és mereszd szúros patkány-szemeidet, ez nagyon kétséges eset. Bizonyos csak az, hogy az ember halandó; hogy egyetlen halandónak az életével visszahozhatlanul eltünik a legcsodálatosabb talizmán s az egész Dubarry-épület nagy robajjal összeomlik, s ti, mint a földalatti tünemények szoktak, teljesen elenyésztek, — nem hagyva hátra egyebet kénszagnál!

Ezek, és a kik ezekbe kapaszkodnak, imádkozhatnak — Belzebubhoz, vagy akárkihez, a ki meghallgatja őket. De a mi Francziaország többi részét illeti, onnan — a mint mondók — egyetlen könyörgés sem jő; vagy ha igen, a könyörgéssel egészen ellenkező valami, „hangosan

kimondva az utczákon.“ A kastély és palota, a hol egy felvilágosult bölcselkedés kutat és bonczol sokféle dolgot, nem igen hajlandó az imádkozásra; s a Rossbach-féle győzelmek, Terray-féle pénzügyek, meg a hatvanezer „*Lettres de Cachet*“ (a mely Maupeou dicsősége) sem igen késztetnek arra. Oh Henault! Könyörgések? Attól a Francziaországtól, a melyet (gonosz mesterség folytán) csapás csapás után látogatott, s a mely most szégyenben és kinban leverve fekszik, egy szajhának a lábával nyakán, micsoda könyörgés származhatnék? Azok a kiaszott madárijesztők, a melyek agyonéhezve ott kóborolnak a franczia lét minden fő utján és mellék utján, azok könyörögjenek? Vagy azok az elfásult milliók, a melyek a műhelyekben vagy a szántóföldön, agyonfáradva húzzák az igát, mint a felszerszámozott igás-lovak, s ha vakok, annál eltűrőbbek? Vagy tán azok, kik a Bicetre kórházban feküsznek, „nyolczan egy ágyon“, várva végső feloldoztatásukat? Buták ezeknek fejeik, s szivök eltompult és megkeményedett; előttök a nagy uralkodó főkép ugy ismeretes, mint a kenyérnek nagy összevásárlója. Ha ezek hallanak betegségéről, legfeljebb egy bárgyú *tant pis pour lui*-t mondanak rá, vagy pedig azt kérdik: vajjon meghal-e?

Igen, vajjon meghal-e? ez most az egész Francziaországra nézve a nagy kérdés és remény, s ez az, a minél fogva a király betegségének némi érdekessége van.

II. FEJEZET.

Valósult eszmények.

Ilyen megváltozott Francziaországgal van dolgunk, és megváltozott Lajossal. Bizony megváltoztak, és jobban, mint a mennyire még most láthatod. A történet szemei előtt sok dolog látható ma már ott Lajos betegágya körül, melyek az ott jelen volt udvaronczok előtt láthatatlanok valának. Mert bizonyára jól mondják, hogy „minden tárgyban kimeríthetetlen jelentés van; minden szem annyit lát benne, a mennyi látóképessége van!“ Newton előtt és Newton kutyája előtt minő különböző két dolog volt az egy mindenség; pedig a retinára lerajzolódott kép mind a kettőnél igen valószinüleg egyforma vala. Az olvasó igyekezzék, itt a haldokló ember szobájában, a lelkével is nézni.

Volt idő, midőn az emberek tudtak (hogy úgy szóljunk) királyt csinálni egyik társukból, ahhoz képest növelvén és felékesitvén azt a szükséges hozzávalókkal a kellő fokig, csaknem úgy mint a méhek; s a mi még fontosabb volt ennél, hűségesen engedelmeskedtek neki, ha egyszer megcsinálták. Az így táplált és fölékesitett, s

zért királyinak nevezett ember valósággal
iralkodik; s azt mondják, sőt még hiszik is róla,
ogy például „hóditásokat tesz Flandriában,“
midőn voltaképen mint podgyászt szállittatja
nagát egyik helyről a másikra, még pedig mint
igyancsak terhes podgyászt, egész mértföldeket
eboritva az országuton. Mert vele van az ő pi-
ulni nem tudó Chateaurouxja is, nagy mennyi-
ségü skatulyákkal és pirositós-tégelyekkel; ugy
ogy minden új állomásnál egy fapalotát kell
elütni lakásaik közt. A király nem csak *Mai-
son-Bouche*-át és végnélküli *Valetaille*-ját vitte
magával, hanem még szinészeinek csapatát is,
kéreg-kulisszáikkal, menydörgőikkel, dobjaik-
kal, hegedűikkel, szinpadi ruhatárukkal, hor-
dozható éléskamrájukkal (s elég gyakori csere-
beréléseikkel és czivakodásaikkal): mindezek
felrakva a teherhordó kocsikra, talyigákra és
ócska csézákra — bizony elegendők, ha nem
Flandria meghóditására is, legalább a világ tü-
relmének kifárasztására. A hangos lármáju pere-
puttyoknak ilyen áradatával mozog ő odább,
hóditásait tevén Flandriában: csodálatos ezt
nézni. Mindazonáltal ugy volt és ugy történt;
valamely magános gondolkodó előtt különösnek
tetszhetik, de még ő előtte is elkerülhetetlennek
és nem természetellenesnek.

Mert ez a mi világunk egy csodálatosan ala-
kitható világ, és az ember a legmesteribb alakitó
minden teremtések között. Nem megköthető,
nem megmérhető világ ez! Egy kikutathatatlan
valami, a mely *nem mi;* a melylyel együtt mű-
ködhetünk, a melynek közte élünk, alakitjuk

azt, csodálatosan a magunk csodálatos lényében s nevezzük világnak. De ha maguk a kőszik-lák és folyamok (a mint a metaphysica tanitja) szorosan véve, a mi külső érzékeink által *alkotatnak*, mennyivel inkább a mi belső érzékünk teremtményei, minden szellemi természetü tüneményei; méltóságok, tekintélyek, szentségek és szentségtelenségek! A mely benső érzék azon kivül nem állandó, mint a külsők, hanem folyvást növő és változó. Avagy nem vesz-e az afrikai szerecsen annyi karót és ócska ruhát, mennyi elegendő, s ezeket furfangosan egybeillesztvén, csinál belőlük magának egy bálványt és azt nevezi *Mumbo-Jumbo*-nak; a melyhez azután imádkozik felforgatott, félelmet kifejező szemekkel s nem remény nélkül? A fehér európai kicsufolja ezt, pedig jobban tenné, ha gondolkodnék fölötte, s meggondolná, hogy vajjon ő otthon nem tehetné-e az ehhez hasonló dolgot valamivel bölcsebben?

Igy *volt* ez, a mint mondók, azokban a flandriai hódításokban, harmincz évvel ezelőtt: de többé nincs igy. Fájdalom, sokkal több dolog fekszik betegen, mint csupán ez a szegény Lajos; nem csak a franczia király, hanem a franczia királyság is; hosszú, erős viharok és hányódások után sülyedőben van ez is. Az egész világ úgy megváltozott; oly sok, a mi erősnek látszék, elkorhadttá lőn; oly sok a mi nem volt, létezni kezd. A haldokló Lajos füléhez, ki Isten kegyelméből király, micsoda hangokat hoz a szél, az atlanti tengeren keresztül, homályos, végzetes szavakat, a melyek ujak e mi száza-

unkban? A bostoni kikötő egész váratlanul megfeketül a theától; nézd, a mint a pennsylvániai congressus összeül, s nem sokkal azután a demokráczia jelenti a Bunker Hillen, halált vivő fegyver-lövések közt, csillagos zászlaja alatt, a Yankee-doodle-doo zenéje mellett, hogy megszületett, s hogy mint a forgószél, be fogja járni a világot!

A fejedelmek elmúlnak és a fejedelemségek: hogyan elvész minden, és csak ideig óráig való; egy időbeli phantom, de a mely mégis a valók közé számitja magát! A Meroving királyok, lassan haladva ökör-szekerükön Páris utcáin keresztül, hosszú lebegő hajukkal, lassan mind elvonultak az örökkévalóságba. Nagy Károly Salzburgban aluszik, a földön fekvő királyipálczával, s csak a rege meséli még, hogy fel fog ébredni. Károly a Pőröly, Pipin a Görbelábu, hol vannak most fenyegető nézésük s parancsoló szavukkal? Rolló és az ő bozontos normannjai nem boritják be többé a Szajnát hajóikkal, hanem elvitorláztak hosszabb útra. A Kóczfejü (Tête d'étoupes) hajának nincs szüksége többé fésüre; a Vasvágó (Taillefer) nem tudna elvágni egy pókháló szálat; az éles-szavú Fredegonda s az éles-szavú Brunhilda elvégezték szenvedélyes czivakodásaikat, most hallgatagon feküsznek, s bolondságaik heves tüze kialudt mindörökre. S ama feketélő Nesle-toronyból sem hajíttatik most le szörnyüségesen a szerencsétlen lovag, zsákba varrva, a Szajna vizébe, elmerülve az örök éjszakába; mert Dame

de Nesle nem sokat gondol már e világ mendemondájával, maga Dame de Nesle is a éjbe merült. Mindezek eltávoztak; elsülyedtek mélyen, mélyen, a zajjal együtt, a melyet csi náltak; s az örökké ujuló nemzedékek hullám és taposása keresztülvonul rajtok, s ők azt nem hallják soha többé.

És mégis, mindent összevéve, nem valósult-e meg azóta valami? Nézzük, ha tovább nem me gyünk is, ezeket az erős kő-épületeket, és a mi azokban van. A folyam-mellékiek sárvárosa *(Lutetia Parisiorum* vagy *Barisiorum)* kikövez tetett; kiterjeszkedék a Szajna-szigetek fölött messze és szélesen mind a két part mentében és lett Páris városává, mely néha dicsekvék az zal, hogy „Európának Athénéje", sőt hogy a „világ-egyetem fővárosa." Kőtornyok sötéten emelkednek magasra, nagy ideig tartók, egy év ezred komorsága rajtuk. Templomok vannak ott, s egy hitvallás (vagy legalább emléke egy hitvallásnak) azokban; paloták, s azonkivül egy állam és törvény. Füst-felleg száll fel folytonosan, mint egy élő dolognak el nem fojtott lehellete. A munkának ezer pőrölye csattog az ülőkön; s egy még sokkal csodálatosabb munka dolgozik zajtalanul, nem a kézzel, hanem a gondolattal. A mindenféle mesterségü ravasz munkások, ravasz fejökkel és erős kezükkel hogyan szeliditették meg a négy elemet, hogy azok szolgáik legyenek, befogván a szeleket tengeri kocsijaikba, sőt magokat a csillagokat is hajózási időmutatókká tevén; — s irtak és gyüjtöttek egy *Bibliothèque du Roi*-t, melynek könyvei közt

ott van a héber *könyv* is. Csodálatos faja a teremtményeknek. Mindezek megvalósultak s a mi ügyesség ezekben van; ne mondjátok a múltat, minden zürzavaros nyomorusága mellett is, elveszettnek.

Mindezek mellett gondoljuk meg, hogy az embernek összes földi birtokai és vivmányai közt, kimondhatatlanul a legnemesebbek az ő symbolumai, az isteniek vagy isteninek látszók, amelyek alatt a győzedelem biztonságában halad előre és küzd ezen élet-küzdelemben: s a mit mi az ő megvalósult eszményeinek nevezhetünk. A mely megvalósult eszmények közül, a többieket mellőzve, csak ezt a kettőt vegyük figyelemre: az ember egyházát, vagy szellemi vezetőjét, s királyságát vagy világi vezetőjét. Egyház: mily mérhetetlen sok van ebben a szóban! gazdagabb ez mint Golconda és a világ összes gazdagsága! A legtávolabbi hegységek szivében emelkedik a kis templom; a holtak mind körülte szunnyadoznak, fehér emlékköveik alatt „a boldog feltámadás reményében". Nagyon eltompultnak kellene lenned, olvasóm, ha az soha, egyetlen órában sem (mondjuk a kinos éjfél óráiban, midőn egy ilyen egyház kisértetiesen függött az égbolton s a Létet mintha be akarta volna nyelni a sötétség) szólott volna hozzád, mondván kimondhatatlan dolgokat, a melyek lelked lelkéig hatottak. Erős volt az, a kinek egyháza volt, a mit igazán egyháznak nevezhetünk; az olyan megállt a mellett, habár a végtelenségek központjában és az örökkévalóságok összefolyásában, de mégis férfiasan isten

és ember iránt. A roppant és határtalan mindenség rá nézve egy erős várossá lőn, biztos lakássá, a melyet ismert. Ilyen erő volt a hitben; ezekben a szavakban, ha igazán mondvák: *én hiszek*. Az emberek méltán dicsekedhetnek *credo*-jukkal, s emelhetnek annak számára pompás templomokat, tisztelhetik a hierarchiát s adhatják annak vagyonuk tizedét: mert az a dolog megérdemelte, hogy érte éljenek és érte haljanak.

S az sem volt jelentéktelen pillanat, midőn szilaj, felfegyverzett emberek a legerősebbet maguk közt először emelték fel magasra a paizstrónon, s fegyverek csengése közt s magasan verő szivvel ünnepélyesen mondák: légy te a mi elismert Legerősebbünk! Egy ilyen elismert Legerősebben micsoda symbolum fénylett most előttök — jelentékeny a világ sorsára nézve! A hű vezérségnek symboluma, viszonzásul a szerető engedelmességért; voltaképen, ha volt róla tudomása, első szüksége az embernek. Olyan symbolum, a melyet méltán nevezhetünk szentnek; mert nincsen-e a tiszteletben az iránt a mi jobb mint mi, valami eltörölhetetlen szentség? Ugyanazon alapon azt is helyesen mondák, hogy az elismert Legerősebbnek isteni joga van; a minthogy az van a legerősebbnek, legyen az elismert vagy el nem ismert, tekintve, hogy *ki* tette őt legerősebbé. S így született meg, zavar és kifejezhetetlen ellenmondások közepett (a mint minden növekvés zürzavarral jár) a királyság, az alattvalói hűségtől környezve; s nőtt homályos-titkosan, hódoltatva és maga körül csopor-

tositva (mert az életnek elve volt benne), mignem világra szóló nagygyá nőtt s a modern élet fő tényei közt foglalt helyet. Olyan ténynyé nőtt meg, hogy például XIV. Lajos azt felelhette a sérelmek miatt panaszkodó tisztviselőnek: *L'Etat c'est moi* (Az állam én vagyok); s a másik nem válaszolhatott egyébbel, mint hallgatással és lesütött szemekkel. Ennyire vitték a királyság ügyét a véletlen és az előrelátó ész; a XI. Lajosok, az ólom szüzzel kalapjok mellett s a kinpaddal és kúp-alaku *oublietteek*kel (ember-evő!) lábaiknál; a IV. Henrikek, az általuk jósolt társadalmi milleniummal, „a midőn mindenik parasztnak meglesz a maga tyúkja fazekában;" s egészben ennek a rendkivül termékeny létnek termékenysége a melyet Jó és Rossz vegyülékének nevezhetünk. Csodálatos! Ismét nem elmondhatjuk-e, hogy a Rossznak roppant tömegében, a mint az hömpölyög és árad, mindig ott van valami Jó, amabba bezárva működvén; munkálva a megszabadulásra és győzedelemre?

Hogy az ilyen eszmények hogyan valósitják meg magukat, és nőnek csodálatosan a tényleg létezőnek egymással össze nem férő és örökké hullámzó kaosz-tömege közt: ez az, amire a világ-történetnek meg kell tanitnia bennünket, ha valamire tanit általában. Hogyan növekszenek; és hosszú viharos növekvés után elérik a teljes kifejlést és érettséget; akkor nagy gyorsasággal (mert a virágzás ideje rövid) hervadásnak indulnak, szomorúan elhalnak, és szétmállanak vagy erőszakosan összeomlanak, zajjal vagy

zajtalanul elenyészvén. A virágzás ideje oly rövid, mint valamely száz évben nyiló kaktusz virágé, a mely egy századig tartott várakozás után szépségét ragyogtatja egy pár órára csak. Igy attól a naptól fogva, a midőn a zord Clodvig a Mars mezőn, egész seregének szeme láttára, gyorsan sujtó csatabárdjával megtorlólag ketté hasitá a zord Franknak fejét, e kegyetlen szavakkal: „igy hasitád el te Soissonsban a vázákat“ (St. Remiét és az enyémet): le egész nagy Lajosig és az ő *L'Etat c'est moi*-jáig, mintegy tizenkét száz esztendőt számlálunk, és most ez a másik Lajos is haldoklik s annyi minden haldoklik vele együtt! Igy ha a katholicizmus, a feudalismussal és annak ellenére (de *nem* ellenére a természetnek és a természet gazdagságának) nekünk angoloknak egy Shakespearet és egy shakespearei korszakot adott: — addig magát ezt a katholicizmust sem lehetett eltörölni itt, a mennyire a törvény eltörölhette azt.

De mit szóljunk azokról a hanyatlásnak indult korokról, a melyekben semmiféle eszmény se nem nő, se nem virágzik? Midőn a hit és a loyalitás kivesztek, és csak azoknak szájjal vallása s hamis visszhangja maradt meg; midőn minden ünnepélyesség puszta látványossággá lett, s az emberek hite a tekintélyben e két dolog egyike csak: gyávaság vagy machiavellismus? Fájdalom, ezekről a korokról a világtörténet nem tanithat semmit; ezeknek mind jobban összébb kell szorittatniok és végre kihagyatniok az emberiség történelméből; ki kell töröltetniök, mint haszontalanoknak — a mint

hogy azok is valósággal. Boldogtalan idők: a melyekben, ha valamikor, igazán szerencsétlenség születni! Születni ilyenkor, és csak azt tanulni az összes tradiciókból és a példákból, hogy Istennek mindensége a Béliálé és csupán Hazugság; és a legfőbb világcsaló az embereknek hierarchája! Mindamellett az ilyen igen-igen gyászos hitben nem látunk-e egész nemzedékeket (kettőt s néha hármat is egymás után) élni, a mit ők életnek neveznek, s eltünni, az újra visszatérés minden eshetősége nélkül?

Ilyen veszni indult korban, vagy a mely igen gyorsan haladt arra felé, született a mi szegény Lajosunk. Megengedjük azt is, hogy ha a franczia királyságnak a természet folyásánál fogva nem lehetett sokáig élnie, minden emberek közt ő volt a legalkalmasabb arra, hogy a természet ezen folyását siettesse. A franczia királyság virágzása csakugyan, kaktuszszerüen, bámulatos előhaladást tett. Azokban a metzi napokban még valamennyi virágszirmával együtt föntállt, bár beárnyékozva az Orleans regensek, *Roué* miniszterek és bibornokok által; de most, 1774-ben, szirmaitól megfosztva látjuk, egészen kopaszon, s kiveszve belőle csaknem minden élet.

Valóban végzetes sors jutott ezeknek a megvalósult eszményeknek egytől egyig! Az egyház, a mely virágzó korában, 700 évvel ezelőtt, egy császárt mezitláb, bűnbánó ingben várakoztatott három napon át a hóban, századok óta folyvást hanyatlik; kénytelen elfeledni a régi czélokat és ellenségeskedést is, és összekötni sorsát a király-

sággal; örül, hogy erre a fiatalabb erőre támaszkodhatik elerőtlenedésében; s ettől fogva ez a kettő együtt áll és bukik. A Sorbonne ugyan még ott ül régi lakházában, de csak unott, gyermekes dolgokat fecseg gépiesen, és nem kormányozza többé az emberek lelkiismeretét. Nem a Sorbonne; az *Encyclopaediák* és *Philosophiák*, és ki tudná még micsoda megszámlálhatatlan névtelen sokasága a mindig kész iróknak, profán énekeseknek, románcz-költőknek, színészeknek, vitatkozóknak és röpirat-készitőknek: a kik most szellemi vezetői a világnak. A világ gyakorlati kormánya is elesett, vagy pedig szintén ezekbe a mindenféle kezekbe került. Ki az, a kit most a király *(kitünő-ember,* a ki neveztetik *Roi*-nak is, *Dux*-nak vagy kormányzónak) igazgat? Saját lovas és gyalog vadászait: s a mely napon vadászat nincs, igen helyesen mondják: *„Le Roi ne fera rien,“* — ma ő felsége semmit sem fog csinálni*). Ott él és tölti a napokat, mivelhogy ott él és még eddig senki sem tette rá kezét.

A nemesség hasonlóképen csaknem egészen elveszté akár a vezetés, akár a félrevezetés szerepét; s most ők is urukkal együtt alig többek, mint csak ékitésre szolgáló alakok. Rég ideje már, hogy fölhagytak egymásnak vagy királyuknak lemészárlásával; a munkás osztály, a fölség által pártfogolva és elősegítve, már rég ideje, hogy kőfallal ellátott városokat épitett magának

*) Mémoires sur la vie privée de Marie Antoinette, par Madame Campan. (Paris, 1826.) I. k. 12.

és ott biztosan űzi mesterségét; nem fogja megengedni, hogy akármelyik rabló báró is „a nyergéből éljen," de sőt akasztófákat állít, hogy azt megelőzze. A *Fronde* időszakának letelte óta a nemesség csata-kardját udvari keskeny vivókarddá változtatta át, s most hűségesen ott van királya mellett mint szolgáló testőr, osztakozik a zsákmányon, de nem erőszak és gyilkolás által mint régen, hanem kérés és csinján való utánjárás által. Ezek az emberek magukat a trón támaszának nevezik: sajátságos aranyozott-kéregpapir *kariatidok* azon a sajátságos épületen! Különben pedig előjogaik most minden oldalról nagyon meg vannak nyirbálva. Az a törvény, a mely felhatalmazta a Seigneurt, hogy midőn vadászatból visszatér, megölhet nem több mint két jobbágy-rabszolgát, s lábait azok meleg vérében és beleiben felfrissítheti ,egészen kiment a szokásból — egész a hihetetlenségig; mert ha Lapoule követ hisz is abban és követelheti annak eltörlését, mi nem hihetünk.*) S ez utolsó ötven év alatt semmiféle Charolois, ha még oly nagy bolondja volt is a vadászatnak, nem gyakorolta azt a mulatságot, hogy a palacserép rakókat és ólmozókat lelövöldözze s gyönyörködjék benne, a mint legurulnak a háztetőről,**) — hanem megelégszik egyszerüen a fogoly- és császár-ma-

*) Histoire de la Révolution Francaise, par Deux Amis de la Liberté (Paris, 1792.) II. 212.

**) Lacretelle: Histoire de France pendant le 18-me siécle (Paris, 1819.) I. 271.

darakkal. Közelről megnézve, összes foglalkozásuk és müködésük az, hogy kecsesen öltözködjenek és bőségesen lakmározzanak. A mi kicsapongásaikat és romlottságukat illeti, az talán példátlan Tiberius és Commodus kora óta. Mindamellett ebben a dologban az ember hajlandó egy kissé együtt érezni lady Maréchaleval: „Higyje el, uram, az isten kétszer is meggondolja, mielőtt egy ilyen természetű embert elkárhoztat.“*) Ezeknek az embereknek is megvolt bizonyára, régente, a maguk erénye és haszna, különben nem létezhettek volna akkor sem. De sőt egy erénynek még most is meg kell lenni mindenkiben (mert halandó ember nem élhet lelkiismeret nélkül): annak az erénynek, hogy mindig készek legyenek párbajt vivni.

Ilyenek a nép pásztorai: s ezek mellett mi sorsa lehet a nyájnak? A nyáj sorsa szükségszerűleg rossz, és egyre rosszabb. Nem legeltetik, nem táplálják őket, hanem csak nyirják rendszeresen. Hajtják, hogy végezzék az állammunkát, fizessék az államadót; kövéritsék a csatamezőket, (melyeket „a becsület ágyának“ neveznek) testükkel, olyan viszálykodásokban, melyek nem az övéik; kezük munkája minden ember birtoka, de nekik maguknak kevés, vagy semmi birtokuk sincs. Tanítatlanul, vigasztalanul, nem ehetve eleget, rothadva senyvedni a vastag sötétségben és rettenetes elhagyatottságban és elnyomottságban: ez a milliók sorsa; *peuple taillable et corvé-*

*) Dulaure VII. 261.

able à merci et miséricorde. Britanniában egyszer lázadásban tört ki a nép, mikor az ingaórákat behozták, azt hivén, hogy ennek valami köze van a pótadóval. Párist időszakonként ki kell tisztitnia a rendőrségnek, s az éhségtől elgyötört csavargók seregét ismét szanaszét kóborlóvá kell tenni — egy időre. „Egy ilyen időszaki tisztitás alatt — mondja Lacretelle — 1750. májusában, a rendőrség feltette magában, hogy egyuttal a tisztességes emberek gyermekei közül is nehányat elrabol abban a reményben, hogy majd értök váltságot csikar ki. Az anyák jajgatással és kétségbeesett sirással töltik meg a közhelyeket; tömeg gyülekszik, majd izgatottságba jő; annyi temérdek asszony félőrülten szaladgál föl s alá, nagyitva az ijedelmet: egy képtelen és rettenetes mese támad a nép közt; azt beszélik, hogy egy előkelő személynek az orvosok azt rendelték, hogy ifju gyermekek véréből fürdőket vegyen saját vére helyrehozására, melyet a kicsapongás teljesen megrontott. Nehány lázongót — teszi hozzá Lacretelle egész nyugodtan — másnap felakasztottak:“ a rendőrség ment dolgára.*) Oh ti szegény, mezitelen nyomorultak! ez tehát a ti ki nem fejezhető kiáltástok az éghez, mintegy kínzott, néma állaté, kiáltván a kín és elaljasittatás legmélyebb mélységeiből. Avagy ezek a kék égboltozatok, mint egy holt, kristály boltozat, csak azért vannak-e, hogy annak visszhangját rátok visszaverjék? Csak azzal felelnek-e,

*) Lacretelle, III. 175.

hogy „másnap nehányat fölakasztanak.“ Nem úgy, s nem örökre úgy! Titeket meghallgattak az égben. S majd megjön a felelet is, — nagy sötétségnek és a világ megrázkódásának iszonyában, és a reszketés poharában, a melyből minden nemzet inni fog.

Ugyanakkor érdemes figyelemmel kisérni, hogy ezen egyetemes pusztulás romjai és porladványai közt hogyan képződnek új erők, megfelelők az új idők s az új idők sorsa követelményeinek. A régi nemesség mellett, mely eredetileg a harczosok osztálya volt, ott van egy nem rég elismert nemesség, a törvénytudóké, a kiknek disz-napjok és büszke csata-napjok épen most van. Azon kivül egy el nem ismert nemesség, a kereskedők; elég hatalmasok, pénzzel zsebökben. Végre, a leghatalmasabb és legkevésbbé elismert valamennyi közt: az irodalmi nemesség; kard nélkül oldalukon, pénz nélkül erszényükben, de fejökben a gondolat nagy, csodatevő hatalmával. A franczia bölcsészet kialakult. Ebben a kis szóban oly temérdek sok van! Itt van tulajdonképen és igazán, főszimptomája az egész messze kiterjedt betegségnek. A hit eltünt; a kétely foglalá el helyét. A rossz bőségesen tenyész és halmozódik; senkinek sincs hite, hogy annak ellentálljon, hogy azt megjavitsa, hogy a javitást önmagán kezdje: annak halmozódnia kell tovább. Midőn bágyadt epekedés és üresség a felsőbb osztályok élete, szükség és egy helyben fülés az alsóbbaké, s az egyetemes nyomor igen bizonyos: micsoda más dolog bizonyos akkor? Hogy a hazugságban nem lehet hinni! A bölcsé-

szet csak ezt tudja, a másik hite főkép abban áll, hogy a szellemi és érzékfölötti dolgokban semmiféle hit nem lehető. Boldogtalanok! Mégis, már a hazugságnak tagadása egy neme a hitnek; de mikor aztán a hazugság a tagadással együtt elsöpörtetik: mi marad akkor? Az öt kielégithetetlen érzék marad, meg a hatodik kielégithetetlen érzék, a hiuság; az embernek egész démoni természete megmarad, neki szabaditva, hogy dühöngjön vakon, törvény vagy fék nélkül; egész vadállatiságban lépjen elő, de felhasználva a mivelődés minden eszközét és fegyverét: bizonyára új látvány a történelemben.

Egy ilyen Francziaországban, mint valamely lőportoronyban, a hol el nem oltott és most már elolthatatlan tűz füstölög és harapódzik tovább, hajtá le fejét XV. Lajos, hogy meghaljon. A pompadourság és dubarryság mellett a bourbon liliom szégyenteljesen levereték minden országban és minden tengeren; szegénység támadja meg még a királyi kincstárt is, és az adó-haszonbérlet nem tud kisanyargatni többé mit sem; huszonöt év óta tartó pör a parlementtel; mindenütt szükség, becstelenség, hitetlenség; s izgatott agyú mindenhez értők az állam orvosaiul: iszonyattal terhes óra ez.

Ilyen dolgokat láthat a történet szeme Lajos király betegágya körül, melyek láthatatlanok valának az ott levő udvaronczok előtt. Karácsonykor múlt húsz esztendeje, hogy Lord Chesterfield, összefoglalva a mit észlelt ezen Francziaországban, a következő szavakat irta és küldötte el postán, a melyek nevezetesekké lettek: „Egy

szóval mindazok a szimptomák, a melyekkel nagy kormányváltozásokat és forradalmakat megelőzőleg a történelemben találkoztam, mind megvannak most és naponként szaporodnak Francziaországban."*)

III FEJEZET.

Viaticum.

Ez idő szerint azonban a nagy kérdés Francziaország kormányzói előtt az: vajjon feladják-e Lajosnak és nem Francziaországnak) az utolsó kenetet vagy más ilyen szellemi útravalót?

Ez nehéz kérdés. Mert ha feladják vagy csak ha szó van is a feladásról, nem kell-e Dubarry boszorkánynak eltisztulnia a dolog kezdete előtt, alig térhetve vissza, még ha a király felgyógyulna is? Vele együtt tünik el Aiguillon herczeg és egész társasága s el az Armida-palota, mint föntebb mondók; kaosz nyeli el az egészet ismét, és nem marad egyéb hátra, mint csupán a kénszag. De másfelől meg mit fognak mondani a Dauphinisták és Choiseulisták? De sőt mit fog mondani maga a királyi mártir, ha halálosan rosszul találna lenni a nélkül, hogy önkivületbe esnék? Jelenleg még csókolja Dubarry kezeit, a mint az előszobában kivehetjük; de hát aztán? Az orvosok jelentései azt mondhatják, a mi parancsolva van, de a baj „hólyagos himlő" — melyben, a mint suttogják, a kapusnak nem rég oly piros-pozsgás leánya is betegen fekszik: s XV. Lajos nem az az ember, a kivel tréfálni le-

*) Chesterfield's Letters. Deczember 25. 1753.

hetne a viaticum körül. Avagy nem szokta-e ő maga katekizálni leányait a *Parc-aux-cerfs*-ben s imádkozni velük és értük, hogy őrizzék meg jól — orthodoxiájukat?*) Igen csodálatos tény, de nem példátlan, mert nincs oly csodálatos állat több, mint az ember.

A jelenre ugyan minden jól volna, csak Beaumont érseket rávehetnék, hogy hunyja be egyik szemét. Fájdalom, maga Beaumont is hajlandó volna ezt megtenni: mert csodálatos, de úgy van, hogy még maga az egyház is, és a jezsuitizmusnak összes megmaradt reménye, ugyanennek a megnevezhetetlen asszonynak kötője madzagán függ. De hát „a közvélemény ereje?“ A szigoru Beaumont Kristóf, ki egész életét abban tölté, hogy a rajongó Jansenistákat és a hitetlen Non-confessorokat üldözze; vagy legalább azok holttesteit, ha jobbat nem tehetett: — hogyan nyissa ő most meg a menny kapuit és adjon feloldozást midőn a *corpus delicti* még mindig ott van az orra előtt? A mi a főalamizsna-osztót, Roche-Aymont illeti, ő a maga részéről nem kufárkodik nagyon egy királyi bünössel a menny ajtainak kinyitásáért: de vannak más egyházi férfiak is; ott van a király gyóntatója, ez az ostoba Abbé Moudon; s a fanatizmus és illem sincsenek még egészen kiirtva. Mindent összevéve, mit tegyünk? Őrizni kell az ajtókat jól; az orvosi jelentés készitésébe befolyni; s várni, mint rendesen, sokat az időtől és a véletlentől.

*) Dulaure (VIII. 217.); Besenval.

Az ajtókat elég jól őrzik; egyetlen jogosulatlan személy sem léphet be. Voltaképen nem is igen kívánkoznak belépni, miután a rothadt infectio egész az *Oeil de Boeuf*-ig elhat, ugy hogy „ötvennél többen megbetegesznek, és tizen meghalnak.“ Egyedül a herczegnők vannak ott az undoritó betegágy mellett, a gyermeki kötelesség és kegyelet által ösztönözve.

A három herczegnő, *Graille, Chiffe, Coche* (Varjú, Hulladék, Kocza, a mint királyi apjuk szokta híni őket) hiven ott maradnak, midőn mindenki más elfutott. A negyedik herczegnő, *Loque* (Czafat) ugy hiszszük, már kolostorban van, s legfeljebb könyörgéseivel segíthet apján. Szegény *Graille* és nővérei, ők sohasem ismerték apát; ez a kegyetlen ár, a melyet a nagyságért fizetni kell. Alig hogy annyi meg volt engedve nekik, hogy a *debotter*-nél (midőn a király levette csizmáit) magukra rángathatták roppant abroncsos szoknyáikat, felakaszthatták hosszú uszályukat derekukra, nagyjából beburkolózhattak fekete bársony felöltönyükbe egész az állig, s igy a teljes szaloni öltözék kellékeivel ellátva, minden este hat órakor méltóságosan beléphettek, elfogadhatták apjuk csókját homlokukon s méltósággal ismét kisétálhattak a himzés mellé, az apró pletykák, könyörgés és unalom mellé. Ha ő felsége néha bejött, önmaga készitette kávéjával kezében, s azt sietve elkölté velök együtt, a mig az ebeket a vadászatra szabadon ereszték; ezt mint az ég különös kegyelmét tekintették.*)

*) Campan I. 11—36.

Szegény, elhervadt asszonyok! azon vad hányódások között, a melyek még várják törékeny életeteket, mielőtt az szétzúzatnék és összetörnék! a mint bujdostok idegen országokon, zivataros tengereken keresztül s csaknem elfognak a törökök benneteket; és általában azon Sansculott földrengésben, a midőn nem ismeritek meg jobb kezeteket a baltól, legyen ez egy örökre biztositott hely a ti emléketekben: mert a tett jó volt és szeretetből jött! Ránk nézve is egy kis napfényes helyecske az abban a kietlen üvöltő pusztaságban, a hol alig találunk másik olyat.

Mindezen állapotok közt mit tegyen egy részrehajlatlan eszélyes udvaroncz? Ilyen kényes körülmények közt, a midőn nem csak életről és halálról, hanem az utolsó szentség föl- vagy föl nem adásáról is van szó, még a legügyesebb is megbotolhatik. Kevesen lehetnek olyan boldogok, mint Orleans herczeg és Condé herczeg; kik maguk, illó savak segedelmével, ott várakozhatnak a király előszobájában, s ugyanakkor elküldhetik derék fiaikat (Chartres herczeget, a kiből később *Égalité* lesz s Bourbon herczeget, a kit egykor szintén Condénak fognak nevezni, s hiressé válik a vén csapodárok közt) hogy a Dauphin (trónörökös) előtt mutassák be hódolatukat. Más egynehány ember ismét határozottan választott; *jacta est alea.* A vén Richelieu, midőn Beaumont érsek a közvélemény által kényszeritve, végre csakugyan belép a beteg szobájába, — félrevonja ezt, papi ingénél fogva, egy sarokba, s ott kiélt szelindek-arczával

s a legfolyékonyabb hevességgel, igyekszik rábeszélni (sőt a mint Beaumont arczszinének elváltozásából következtethetjük, rá is beszéli), „hogy nem kell megölni a királyt ilyen istenes dolgok előhozásával.“ Fronsac herczeg, Richelieu fia, együtt tart apjával; s midőn a versaillesi plébános a sacramentumokról nyöszörög valamit, azzal fenyegeti, hogy „kidobja az ablakon, ha ilyen dolgokat emleget.“

Ezek még, elmondhatjuk, hogy boldogok; de a többire nézve, kik a két vélemény közt ingadoznak, nem nehéz állapot-e ez? Az, a ki érteni akarja, hogy micsoda lejtős útra jutott most a katholicizmus és sok egyéb, és hogyan váltak a legszentebbnek szimbolumai a legalacsonyabbak koczkázó kövévé: olvassa el ezen dolgoknak leirását Besenvalnál és Soulavienél és azon kor többi udvari hirgyüjtőinél. Látni fogja, hogy a versaillesi tejút egészen szétszóródott, s új, folyvást változó, csillag-csoportokká alakult át. Van ott főbólintás és sokat jelentő tekintetek váltása; hirhordók és közbenjárók; selyembe öltözött özvegy asszonyok titokzatosan járván ki s be, mosolyogva az egyik csillag-csoportra és sóhajtva a másikra; van remegése sok szivnek a kétségbeesés folytán. Ott van a halál sáppadt, vigyorgó árnyéka, szertartásosan bejelentve egy másik vigyorgó árnyék, az Etiquette által: közben a kápolna orgonáinak mormogása, mint valami gép által teljesitett könyörgés, mintha a rettenetes ördögi rémkaczaj egy nemével azt kiáltaná mindenekhez: *Hiúságok hiúsága, minden hiúság!*

IV. FEJEZET.

Lajos, a felejthetetlen.

Szegény Lajos! Ezekre nézve ez a dolog csak üres phantasmagoria, melyben mint a bohóczok, bérért komédiáznak, arczukat fintorítják és hamis páthoszszal deklamálnak; de rád nézve az rettenetes komoly.

Rettenetes minden emberre nézve a halál, a melyet rég idők óta a félelmek királyának neveznek. Létünknek kis, egész otthona, a melyben — bár panaszkodva eleget — mégis mint otthonban éltünk, sötét kinok között, az elválásnak, az idegennek, a feltétlen lehetőségnek ismeretlenjévé változik át. A pogány uralkodó azt kérdi a maga lelkétől: vajjon micsoda helyekre fogsz elutazni most? A katholikus királynak azt kell felelni rá: a legfenségesebb isten itélő-széke elé. Igen, az az életnek számadása; végleges elintézés és beszámolás a tettekről, melyeket a testben elkövettünk; azok el vannak most már követve, és ott feküsznek megváltoztathatlanul, és meghozzák gyümölcseiket, sokáig, mig csak az örökkévalóság tart.

XV. Lajos mindig a legkirályiabban iszo-

nyodott a haláltól. Nem úgy, mint az az imádkozó Orleans herczeg, *Égalité*-nek nagyatyja — mert valóban a család több tagjában volt az őrültségből egy kevés, — ki őszintén hitte, hogy nincs halál. Ez, ha az udvari hirkovácsoknak hinni lehet, egyszer dühösen felugrott, s megvetéstől és boszankodástól égve támadt szegény titkárjára, ki esetleg azt találta mondani, hogy *feu roi d'Espagne* (Spanyolország elhunyt királya). „Monseigneur" felelte gyorsan a reszkető de magát feltalálni tudó titkár — *c'est un titre qu'ils prennent* (ez csak czim, a mit ott felvesznek.*) Lajos, mint mondók, nem volt ily szerencsés természetü: hanem azt tette, a mit tudott. Nem engedte, hogy előtte a halálról beszéljenek; elkerülte a temető-helyek s siremlékek látását, s mind azét, mi azt emlékébe hozhatá. Ez a struczcznak a menedéke, a mely nyomon üzetve, ostoba fejét a homokba dugja, s mivel ő nem lát, azt hiszi, hogy az ő nagy, nem-látó, ostoba teste is láthatatlan. Vagy néha ideges rohamaiban a másik végletbe esvén — a mi csak ugyanazt jelenti, vagy még többet — elment maga, vagy pedig megállitván kocsiját, beküldött a temetőbe, hogy kérdezzék meg: „hány új sirt ástak ma," habár azzal szegény Pompadourjának a legkellemetlenebb érzéseket szerezte is. Képzelhetjük Lajosnak gondolatait azon a napon, midőn egészen királyilag felkészülve a vadászatra, egy hirtelen fordulónál a Senart erdőben, egy koporsót vivő rongyos parasztral talál-

*) Besenval I. 199.

kozott. „Kinek lesz az?“ A koporsó egy szegény rabszolgatársé volt, a kit ő felsége egyszer-másszor látott azon a környéken, robotmunkában. „Miben halt meg?“ „Éhségben.“ A király lova oldalába vágta sarkantyúját.*)

De képzeljük gondolatait most, midőn a nem várt, a kérlelhetetlen halál, saját szivereibe kapaszkodott bele. Igen, szegény Lajos, a halál megtalált téged. Sem a palotafalak és testőrök, sem a legfeszesebb ünnepélyre való pompás szőnyegek és aranyozott vászonfalak nem tarthatták őt távol, hanem itt van, itt a te élet-lehelletednél, és ki fogja azt oltani. Te, a kinek egész léte eddig csak chimera és szinpadi látványosság volt, végre valósággá leszesz; a nagy fényü Versailles szétporlik, mint egy álom, az üres végtelenségbe; az Idő eljött, és az Időnek minden alkotása rettenetes zugással törik darabokra a te lelked körül; az árnyak birodalma tátongva nyilik meg előtted; oda kell belépned, mezitelenül, királyi jelvényeidből kifosztva, és megvárnod a mi számodra határoztatott! Boldogtalan ember, a mint ott forogsz a nyomasztó kinok között kórágyadon, micsoda gondolataid lehetnek neked! A tisztitótűz és a pokolnak lángja igen is valószinűek, ha előre tekintesz: és ha hátra tekintesz — fájdalom, mit tettél te, a mi jobb lett volna, ha el nem követed; melyik halandón segitettél nemeslelküleg; melyik bánat iránt voltál könyörülettel? Amaz „ötszáz ezernek“ szelleme, kik elhullottak dicstelenül

annyi csatatéren Rossbachtól Quebecig, csak azért, hogy szajhád bosszúját tölthesse egy epigramm miatt — nem gyülnek köréd ebben az órában? A te szennyes háremed, a mely átka volt az anyáknak, s könyhullatása és gyalázata a leányoknak? Nyomorult ember! annyi rosszat követtél el, a mennyit csak tudtál; mintha csak egész léted egy irtózatos kificzamodása és tévesztése volna a természetnek, a melynek hasznát és jelentését még nem ismerjük. A mesebeli griff-madár voltál-e, a mely megemésztè az emberek munkáit; mindennap egy-egy szüzet vonszolt barlangjába, s pikkelyekbe volt öltözve, hogy dárda ne járja által: egyetlen dárda sem, csak a halálé? Griffmadár, nem mesebeli, de igaz! Retteneteseknek látszanak e pillanatok rád nézve oh Lajos. S mi ne leselkedjünk tovább egy bünös halálos ágyának iszonyataira.

De azért ne öntse a legalacsonyabb sorsu ember is hizelkedés olaját a maga lelkére. Lajos uralkodó volt; de nem vagy-e az te is. Az ő nagy kiterjedésü Francziaországa, ha az állócsillagokból nézed (a melyek maguk sem még a végtelenség) nem nagyobb, mint a te keskeny földecskéd, a hol te hiven végezted kötelességedet vagy hivtelenül. Ember, szimboluma az időbe zárt végtelenségnek! nem a te munkád, a mely mind mulandó, végetlenül kicsiny, s a legnagyobb is nem nagyobb mint a legkisebb, hanem csupán a lélek, a melyben munkálkodol, tarthat számot az értékre vagy fönmaradásra.

De bármikép legyen is, gondoljuk csak meg, hogy minő élet-probléma volt ezé a szegény La-

josé igazában, midőn mint *Bien-aimé* kelt föl metzi betegágyából! Micsoda embernek-fia lett volna képes összhangot teremteni olyan zürzavarba? Tudhatott-e ő? A legvakabb szerencse oda dobta az ár tetejére; ő ott úszik, s ép oly kevéssé képes uralkodni azon, mint a hogy nem uralkodik a hánykódó fatuskó a széltől korbácsolt óczeánon. „Mit cselekedtem, hogy így szeretnek?“ kérdé akkor. S most azt mondhatja, mit tettem, hogy igy gyülölnek? Semmit sem tettél, szegény Lajos! Tulajdonképen ép ez a hibád, hogy *semmit sem tettél.* Mit is tehetett volna a szegény ember, hanem ha azt, hogy lemond az első ember javára, a ki hajlandó a királyságot elfogadni s tisztára mossa kezeit tőle. Más világos bölcseség nem volt számára. Ugy a hogy volt a dolog, ő csak állt, — a legképtelenebb halandó, a ki csak valaha létezett (egy igazi megtestesült soloecismus) — zavartan bámulva a legképtelenebb, összezavart világra; — a melyben végeredményileg semmi sem látszott bizonyosnak, csak az: hogy neki, a megtestesült soloecismusnak, van öt érzéke; hogy azon kivül vannak repülő asztalok *(Tables volantes,* melyek eltűnnek a padozaton keresztül és teritve térnek vissza) és van egy *Parc-aux-cerfs.*

Ennél a dolognál legalább ismét egy történeti különösséggel találkozunk: íme egy emberi lény a legeredetibb helyzetben, a ki tétlenül hagyta magát vitetni az ár által olyan eredmények felé, a melyeket részben előre látott. Mert Lajosban, igazat szólva, volt a belátásnak egy neme. Igy midőn valamelyik új tengerészeti vagy másféle

miniszter jött bejelenteni az alatta kezdődő új korszakot, a feslett-asszonyi állat*) ilyen megjegyzést hallott ő felsége ajkairól a vacsoránál: „igen, ő is kirakta áruit, mint a többi; a legpompásabb eredményeket igérte a világon, a melyek közül egyetlen egy sem fog bekövetkezni; nem ismeri ő ezt a tért, majd meg fogja látni maga.“ És ismét: „legalább huszadszor hallom most mindezt; azt hiszem, Franciaországnak soha sem lesz hajóhada.“ Mennyire megindító a következő is: „ha *én* volnék a rendőrfőnök, betiltanám ezeket a párisi cabrioletteket.“**)

Megátkozott halandó! — mert nem átok-e az, megtestesült soloecismusnak lenni! Egy új *Roi fainéant*, Semmit-nem-tevő király; a kinek azonban a legsajátságosabb új Major domusa van; mert nem a görbe-lábú Pipin most a Major, hanem az a felhőbe burkolt, tüzet lehelő Demokráczia, a mely kiszámithatatlan, a mely el fogja boritani a világot. Tehát Lajos semmivel sem volt rosszabb, mint ez vagy az a Semmit-nem-tevő és Mindent-felfaló magán egyén, a minőket elég gyakran látunk a Gyönyör-vadász név alatt, hogy Isten munkás világának egy időre terhéül vannak? Ki kell mondanunk, hogy rosszabb volt! Az ő élet-soloecismusát egy egész megbotránkozott világ látta és érezte; őt a végtelen fele-

*) Carlyle kegyetlen humorral a legtöbb helyt *Scarlet-woman*-nek nevezi Dubarryt; a bibliából (Jelen. könyve) kölcsönzött kifejezés; nyelvünkben nincs rá megfelelő szó, s mi a föntebbi forditással adjuk vissza.

**) Journal de Madame du Hausset. 293. stb. l.

dés nem temetheti el és nem nyelheti be feneketlen mélységeibe — nem, legalább még egy-két nemzedéken át.

Azonban bármikép legyen is ez, nem minden érdekeltség nélkül veszszük észre, hogy „4-ikének estéjén“ Dame Dubarry kijön a beteg szobájából, észrevehető „nyugtalansággal arczán.“ Ez májusnak 4-ik estéje, a kegyelem esztendeinek 1774-ikében. Minő súgás-búgás az Oeil-de-Boeuf-ben! Tehát haldoklik? A mit határozottan állitani lehet, az, hogy Dubarry holmiját pakolja; sirva vonul át aranyozott termein, mintha bucsút venne. D'Aiguillon és társai csak legutolsó kártyájuknál vannak, mind a mellett még nem adják fel a játékot. A mi pedig az urvacsorai vitát illeti, az mintha csak el volna intézve, a nélkül, hogy emlitenék. Lajos az ő Moudon abbéjáért küld a legközelebbi éjszaka folyamában; meggyón neki, némelyek azt mondják „tizenhét perczen“ át, s a szentségeket kéri, magától.

Sőt még az nap délután, nézd, nem a mi Dubarry varázslónőnk-e az, zsebkendőjével szemein, a ki D'Aiguillon kocsijába lép, elrobogva a herczegnő vigasztaló karjai közé? Elment, és az ő helye nem fogja őt ismerni többé. Tünj el, csalfa varázslónő, a messzeségbe! Szükségtelen a szomszéd Ruelben késlekedned, mert a te napod lement. A királyi palota kapui be vannak zárva előtted örökre; alig hogy egyszer fogsz még, az elkövetkezendő években, leszállani, az éj köpenye alatt, fekete dominóban, mint egy fekete éji-madár, s zavarni a szép Antoinettenek

zene-estélyét a Parkban; a paradicsomnak minden madarai elszállnak mellőled, és a zenészek hangszerei elnémulnak.*) Te tisztátalan, mégis nem rossz szivű, a szánalmat megérdemlő lény! Micsoda életpálya volt a tied: attól az első himbáló ágytól fogva (Johanne d'Arc hazájában) a hol a te anyád szült tégedet, könyek között, egy névtelen apának: előre tovább, a szajhaság és gazság legmélyebb földalatti mélységein és legmagasabb napfényes magasságain keresztül — a guillotine-bárdig, a mely le fogja szelni hijában nyöszörgő fejedet! Pihenj, megátkozatlanul; csak eltemetve és megsemmisitve; mi más illethetne meg téged?

Lajos az alatt, meglehetős türelmetlenül várja a szentségeket; többször az ablakhoz küld, hogy nézzék meg, nem jönnek-e már. Légy nyugton, Lajos, a mennyire meg tudsz nyugodni: már utban vannak ezek a szentségek. Hat óra felé reggel megérkeznek. A fő alamizsna-osztó Roche-Aymon bibornok itt van, főpapi öltönyben, a szentségtartóval és többi szereivel: oda megy a királyi vánkosok mellé; felemeli az ostyát; mormog vagy mormogni látszik valamit; s ily módon Lajos (mint Georgel abbé kifejezé olyan szavakkal, melyek megragadnak) megadta az *amende honorable*-t Istennek: igy mondja a mi jezsuitánk. — „*Wa, Wa,*" a hogy a vad Clotaire nyögött, midőn *élete kialvóban volt,* „micsoda nagy Isten ez, a ki letöri a legerősebb királyok erejét!**)

*) Campan, I. 137.

**) Gregorius Turonensis: Histor. lib. IV. Cap. 21.

Az *amende honorable*-t, vagy akármicsoda „törvényes jóvátételt" Istennek: de nem az embereknek, a mennyiben D'Aiguillontól függ. Dubarry még mindig ott késlekedik a herczeg lakásán Ruelben; s mig élet van, addig van remény is. A fő alamizsna-osztó Roche-Aymon, csakugyan (mert ő, úgy látszik, be van avatva a titokba) alig hogy összepakolva látja a szentségtartót és a többi edényeket, méltóságos léptekkel indulni kezd, mintha az egész dolognak már vége volna! Azonban a király gyóntatója Moudon abbé előlép; szorongó savanykás arczczal megfogja a főpapot ruhaujjánál s a fülébe súg valamit. Mire a szegény bibornok kénytelen visszafordulni s nyilvánitani hallhatólag, „hogy ő felsége bánja minden botrányos dolgát, a mit netalán elkövetett (a pu donner); s ha Isten segíti, elkerüli hasonlók elkövetését — a jövendőben!" Szavak, a melyekre Richelieu szelindekarczával, mely feketébbé lesz, oda hallgat, s a melyekre felel is, hangosan, egy olyan kifejezéssel, melyet Besenval nem akar ismételni. Vén Richelieu, meghóditója Minorcának, társa a „repülő asztal"-féle orgiáknak, keresztül lyukasztója a hálószobák falainak:*) tehát a te napod is lement?

Fájdalom, a kápolna orgonái szólhatnak folyvást; Szent Genovéva függönyét leereszthetik és ismét felhúzhatják — de mind hiába. Este az egész udvar a Dauphinnel és Dauphinessel együtt ott van a kápolnában; a papok belere-

*) Besenval, I. 159—172. Genlis; Duc de Levis.

kednek „negyven óráig tartó imádságaik“ éneklésébe, és az emelkedő fúvók fúnak. Csaknem rettenetes! Mert maga az ég is besötétül; csapkodó eső-patak omlik alá, mennydörgés közt, a mely szinte elfojtja az orgona szavát, s a villám beragyogó czikázása halványnyá teszi a szövétnekek lángját az oltáron. Ugy hogy, — a mint mondják, — midőn az istentiszteletnek vége volt, a legtöbben sietve távoztak el, magukba mélyedve (recueillement), és keveset vagy semmit se szóltak.*)

Igy tartott ez jóformán tizennégy napon át; Dubarry elment csaknem egy héttel ezelőtt. Besenval mondja, hogy az egész világ türelmetlenkedni kezdett *que cela finît;* hogy a szegény Lajos csak már túl volna rajta. Most május 10-ike van, 1774. Nem sokára túl lesz már rajta.

Ez a május tizedik napja is fölvirradt a megutált betegágyra; de ott nem látják, nem veszik észre: mert a kik kinéznek az ablakon, egészen sötétségbe borultak; a viztartó kereke összevissza mozog tengelyén; az élet mint egy megrokkant paripa, lassan vonszolja magát a vég felé. A Dauphin és Dauphinesse távolabb fekvő termeikben utra-készen állanak; valamennyi lovász és csatlós lovag-csizmában és felsarkantyúzva: várván valami jelt, hogy a ragály házából kimenekülhessenek. De hallga! micsoda hang az az Oeil-de-Boeuf-ön keresztül, a mely „egészen hasonlit a mennydörgéshez“? Az

*) Weber: Mémoires concernant Marie-Antoinette (London, 1809.) I. 22.

egész udvarnak rohanása az, mintha csak versenyt futtatnának, hogy üdvözöljék az új uralkodókat: üdv felségteknek! A Dauphin és Dauphinesse most már király és királyné! A sokféle felindulás által elnyomatva, a kettő együtt térdre esik, s ömlő könyek között kiáltanak fel: „oh Isten, vezérelj bennünket, védelmezz bennünket; nagyon fiatalok vagyunk az uralkodásra!“

— Bizonyára nagyon fiatalok.

Azonban akármikép, de az időnek órája mennydörgéshez hasonló hangon ütött, s egy régi korszak elmúlt. Az a Lajos, a ki volt, ott fekszik elhagyatva, mint egy iszonyt gerjesztő agyag-tömeg, rá bizva „néhány szegény emberre és a *chapelle ardente* papjaira,“— kik sietnek bedugni őt két ólom-koporsóba, elég bőven borlélt locsolván azokba. Az új Lajos robog udvarával együtt Choisy felé, a nyári délutánon: a királyi könnyek még folynak; de egy Monseigneur D'Artois által kiejtett szó valamennyit nevetésre fakasztja, és többé nem sirnak. Könnyelmű ifjú halandók, hogyan járjátok könnyű élettánczotokat feneketlen mélységek fölött, melyeket tőletek csak egy hártya választ el!

A többire nézve, maguk az illetők érezték, hogy semmiféle temetési szertartás sem lehet nem elég ünnepélyes. Maga Besenval azt hiszi, hogy az elég nem-ünnepélyes volt. Két hintó két ajtónálló-féle nemessel és egy versaillesi papi egyén; mintegy negyven apród lóháton s valami ötven lovász: ezek elindulnak Versaillesből a második este ólmos gyászkocsikkal, fáklyákkal, de még csak nem is feketében. Sebes ügetésben indulnak, s meg is tartják ezt a menést,

Mert azoknak a párizsiaknak csipdelődései (brocards), kik két sorban állnak az egész út mentén St. Denisig és „szabad folyást engednek tréfáiknak, mely jellemvonása a nemzetnek," nem igen csábitják az embert, hogy lassabban menjen. Éjfél felé St. Denis sirboltjai fogadják be azt a mi övék: meg nem siratva egyetlen szem által is ezek közül, hanem ha eldugott leánya a szegény *Loque* által, a kinek kolostora ott van a közel szomszédságban.

Ilyen türelmetlen sietséggel dugják el őt és teszik föld alá; őt és az ő bűnnel, zsarnoksággal, szégyennel rakott korát: mert ime egy Új Korszak támadt; a jövő annál fényesebb, minél szégyenteljesebb volt a múlt.

DEBRECZENI KÖNYVTÁR

II. KÖNYV

A PAPIR-KOR

I. FEJEZET.

Astraea redux.

Egy paradoxonokat szerető bölcsész a legszélsőig vivén Montesquieunek azon aphorismáját, hogy „Boldog az a nép, a melynek évkönyvei unalmasok," azt mondá: „Boldog az a nép, a melynek évkönyvei üresek." A mely mondásban, akárminő őrültnek lássék, nincsen-e mégis valami magva az okosságnak? Mert bizonyára, a mint meg van irva, hogy „a hallgatás isteni" és a mennyből való: úgy minden földi dolgokban szintén van bizonyos hallgatás, a mely jobb mint bármely beszéd. Gondoljuk csak meg jól, hogy vajjon az Esemény, a dolog a miről beszélhetünk és a mit irásban hagyhatunk, nem mindig, minden esetben valami megtörése, félbeszakitása-e a folytonosságnak? Még ha örvendetes esemény volna is, változást fogal magában, vesztését az activ erőnek; s ennyiben, épen úgy a multban mint a jelenben, szabálytalanság, betegség. A legnyugodtabb állandóság volna a mi áldásunk; nem pedig a felforgattatás és változás — ha t. i. ezek elkerülhetők volnának.

A tölgy hallgatagon nő az erdőségben, ezer

esztendőn keresztül; csak az ezredik évben, midőn az erdész megérkezik fejszéjével, hangzik át a magány csendjén egy zuhanás; s a tölgy csak akkor jelenti be magát, midőn messze hangzó ropogással *leesik*. Minő csendben történt a kis makk elültetése is; lehullva valamely kóborló szélnek öléből! Sőt a midőn a mi tölgyünk virágzott, vagy kihajtá leveleit (az ő örvendetes Eseményeit) micsoda hír-adó kiáltozás lehetett ott? Alig egy elismerő szó a legfigyelmesebb észlelő részéről. Ezek a dolgok nem véletlenül *estek*, hanem lassan *történtek;* nem egy óra alatt, hanem napok elfolyása alatt: mit lehetett volna rólok mondani? Ez az óra egészen olyannak látszott, a minő a megelőző volt, s a minő a legközelebbi lenni fog.

S igy van az mindenütt, hogy az ostoba hír nem arról fecseg, a mi történt, hanem a mi rosszul történt vagy nem történt meg; s az ostoba történelem (a mely soha sem egyéb többé-kevésbbé, mint irott kivonatos összefoglalása a hirnek) keveset tud olyat, a mi épen oly haszonnal ismeretlen is ne maradhatott volna. Atilla-féle hódítások, Pénzetlen-Walter-féle keresztes-hadak, Siciliai vecsernyék, Harminczéves háboruk: mind csupa bűn és nyomorúság; nem munka, hanem akadályozása a munkának. Mert a föld mind ezen idő alatt évenként kizöldült és a gondolkodó lelke nem pihent: s igy mindenek után és mindenek daczára, mégis megvan nekünk ez a mi dicsőséges, magas boltozatú, virágzó világunk: a melyről a szegény történelem méltán kérdheti, csodálkozva, hogy hol vette *ez*

magát? Ő olyan keveset tud róla, s oly sokat tud a mi azt gátolta, a mi azt lehetetlenítè vala. Mindamellett ilyen, akár szükségességből, akár ostoba választás folytán, az ő törvénye és gyakorlata; minél fogva annak a paradoxonnak, hogy „boldog az a nép, melynek évkönyvei üresek," megvan a maga igaz oldala.

És mégis, a minek megjegyzése még jobban ide tartozik, van bizonyos nyugalom, nem az akadálytalan növekedésé, hanem a passziv tehetetlenségé, a mely jelensége a nem soká bekövetkezendő összeomlásnak. Mint a győzelem hallgatag, úgy az a leveretés is. A szemben álló erők közül a gyengébb megadta magát; az erősebb halad tovább, zajtalanul most, de gyorsan, kikerülhetetlenül: az esés és ledöntés nem fog zajtalan lenni. Hogyan nő minden és megvan neki a maga kora, épen ugy mint a mezők füvének, legyen az egy évnyi, száz évnyi, ezer évnyi! Minden növekszik és elhal; mindenik a maga csodálatos törvényei szerint, saját csodálatos módja szerint; a szellemi dolgok a legcsodálatosabban mindenek között. Ez utóbbiak kikutathatlanok még a legbölcsebb előtt is; nem lehet azokat megjósolni, sem megérteni. Ha mikor a tölgy legbüszkébben áll s gyönyörűség a szemnek rá nézni: tudod hogy a fa szive egészséges; de ez nem úgy van az emberrel, és még sokkal kevésbbé van úgy a társadalommal, az emberekből álló nemzettel. Sőt az ilyenekről el lehet mondani, hogy a külsőnek látszata, hogy a teljes egészségnek belső érzése rendesen végzetes. Mert valóban az egyházak, királyságok, társa-

dalmi intézmények a leggyakrabban — hogy úgy mondjuk — szélhüdésben és a testnek nedvbő, ellustult állapotában halnak meg. Szomorú dolog midőn egy ilyen intézmény a maga teli teltségében ezt mondja magának: élj jól, sok időkre eltett javaid vannak; — mint az evangeliombeli bolond, a kinek azt felelték: *Bolond,* talán még az éjjel megkérik lelkedet!

Vajjon az egészséges béke-e az, vagy a végzetes, egészségtelen, a mely Francziaországon nyugszik a legközelebbi 10 éven át? A melyen a történetiró könnyen átszaladhat, a nélkül, hogy megállapodásra intene valahol: mert még eddig események nincsenek, s még kevésbbé tettek. A legnapfényesebb csendesség ideje; — vajjon annak nevezzük-e, — a minek minden ember gondolá, — az új *arany-kornak?* Nevezzük legalább *papír-kornak,* a mely sok tekintetben öröklő utóda az aranynak. Bankó-papír, a melylyel még akkor is vásárolhatsz, midőn már az arany tisztára elfogyott; könyvpapir, tündökölve az elméletek-, bölcselkedések-, és érzéki dolgoktól; pompás művészet; nem csak a gondolat kijelentésére alkalmas, hanem arra is, hogy oly gyönyörűen elrejtse előlünk a gondolat hiányát! A papír azon dolgok *rongyaiból* készült, a melyek egykor léteztek; végetlen sok kitünő tulajdon van a papírban. Melyik legbölcsebb philosoph tudta volna megjósolni ezen derült, eseménytelen időszakban, hogy immár közeledik, sötétséggel és zürzavarral terhesen, az események eseménye? Remény jelenti be a Forradalmat — mint a hogy a földrengéseket

szép, napos idő előzi meg. Május ötödikén, tizenöt évvel később, a vén Lajos nem fog küldeni a sacramentumokért; hanem egy uj Lajos, az ő unokája, fogja megnyitni, az elámult és megittasult Francziaország egész pompájával az országrendek gyülését.

A Dubarryság és annak D'Aiguillonjai eltüntek örökre. Itt van egy fiatal, még tanitható jóakaratu király; egy fiatal, szép és bőkezű s jóindulatu királyné; s velök együtt mintha az egész Francziaország megifjodott volna. Maupeounak és Parlementjének el kell tünnie a sötét éjszakába; tiszteletre méltó tisztviselők, kik nem közönyösek a nemzet előtt, ha másért nem, már csak azért is, mivel az udvarnak opponáltak, most lánczaikat elvetve leszállanak „meredek kőszikláikról Croeból Combraillesban" és egyebünnet, s hálákat adva haza térhetnek; s Párisnak régi Parlementje ismét megkezdi működését. A feslett, bankrott Terray abbé helyett, pénzügyérül, van most egy erényes, bölcsész Turgot-nk, egy egész ujjáalakitott Francziaországgal fejében. A ki mindent a mi hibás, pénzügyekben vagy másban, helyre fog hozni — a mennyiben lehető lesz. Nem olyan-e ez, mintha ezen tul magának a Bölcseségnek lenne ülőhelye és szava a királyok tanácsában? Turgot a legnemesebb őszinteségű beszéddel foglalta el hivatalát, abban az értelemben; s beszédét a király a legnemesebb bizalommal hallgatta végig.*) Igaz, hogy

*) Turgot's Letter: Condorcet, Vie de Turgot (Oeuvres de Condorcet, V. k.) 67. l. Kelt aug. 24. 1774.

amint Lajos király is megjegyzé: „azt mondják, soha sem megy misére"; de a szabadelvü Francziaország azért nem kevésbé szereti; a szabadelvü Francziaország azt feleli: „Terray abbé meg mindig ment." A philosophismus most lát először egy philosophot (sőt egy philosophert) államhivatalban; s igy minden dolgában helyeslőleg támogatni fogja; a könnyelmü, öreg Maurepas sem fog utjába állani, ha csak könnyü szerrel segithet rajta.

S azután minő szelidek az erkölcsök; a bün elveszté minden rútságát; *illendővé* vált (mint az elfogadott dolgok, szabályozván magukat, azzá szoktak válni); csaknem egy nemévé vált a „szeretetre méltó" erénynek. Az ismeretek ugy virágoznak, besugározva az elmésség és a társalgás müvészete által. A philosophismus örömtől sugározva ül fénylő termeiben; a barátságossá lett gazdagságnak asztal-vendége; maga a nemesség büszke ha mellé ülhet; s felemelkedve minden Bastilleok fölött, a közelgő millenniumról predikál. A távol Fernayből Voltaire patriárcha jelt ád: a veteránok, Diderot és D'Alembert boldogok hogy megérték ezt a napot; ezek s a fiatalabbak, Marmontel, Morellet, Chamfort, Raynals és a többiek, felvidámitják a főhaszonbérlő gazdag özvegyének füszeres asztalát. Oh estélyei és lakomái az isteneknek! Valóban, a régen megjósolt most teljesedni fog: „a forradalmak kora közeledik" (mint Jean Jacques irá), de a boldog, áldott forradalmaké. Az ember felébred hosszú, holdkóros álmából; elüzi a rossz tündéreket, me-

lyek fogva és megbüvölve tarták. Nézd, új hajnal ragyog le a keleti magaslatokra; tünjetek el gonosz tündérek annak fénysugarai elől; a képtelen hadd tünjék el végkép, elhagyva örökre a földtekét. Az igazság és Astraea Redux (a philosophismus képében) fognak ezután uralkodni. Mert micsoda képzelhető czélért teremtették az ember, hanemha azért hogy „boldog“ legyen? A győzedelmes Analizis és a faj előhaladása következtében most elég boldogság várakozik reá. Királyok lehetnek bölcsészekké, vagy különben a bölcsészek királyokká. Csak egyszer a társadalom helyesen szervezve legyen — a győzedelmes Analizis által. Az üres gyomor megtelik; a száraz torok megnedvesedik borral. Maga a munka olyan lesz mint a nyugalom; nem fárasztó, hanem örvendetes. A szántóföldek, ugy gondolá az ember, nem igen fognak teremni mivelés nélkül; nem a nélkül hogy valaki el ne sárosodjék és ki ne fáradjon: ha csak ezt is géppel nem csinálják? Ingyen szabók és vendéglősök támadhatnak a szükséges időközökben, az ember még most nem tudja hogy hogyan. De ha minden egyesnek, a jóakarat törvényénél fogva, gondja lesz az összesre, akkor bizonyára senki sem lesz, a kiről ne gondoskodnának. De sőt ki tudja, hogy a kellőleg előhaladt Analizis segedelmével „az emberi életet nem lehet-e majd határtalanul meghosszabbitani,“ s az emberek megszabadulnak a haláltól, mint a hogy megszabadultak már az ördögtől? S akkor boldogok leszünk, daczára a halálnak és az ördögnek.

Igy predikálja a nagy szavakat szerető philosophismus az ő *Redeunt Saturnia regna*-ját.

Párisnak és philosophjainak prófétai éneke eléggé hallható a versaillesi Oeil-de-Boeufben; s az Oeil-de-Boeuf, mely főkép kisebb körü és közelebbi boldogság után sóvárog, a legrosszabb esetben is egy udvarias „miért ne?"-vel felel. A jó, öreg, vidám Maurepas sokkal boldogabb miniszterelnök, semhogy a világ örömét zavarja, elég minden napnak a maga terhe. Vidám öreg ember; ő csak tréfákat mond és őgyeleg fel s alá gondtalanul; köpenye eléggé alkalmazva van a szélfuváshoz, hogy a mennyire lehet mindenkivel jó lábon álljon. Az egyszerü fiatal király, a kit Maurepas világért sem óhajt terhelni a hivatalos ügyekkel, belső lakosztályába vonult; hallgatag, magát elhatározni nem tudó; bár néha bizonyos élesség nyilatkozik természetében. Végre rá szánja magát egy kis lakatos munkára, s valami Sieur Gamaint vévén maga mellé mesterül (a kit egykor kevés oka lesz áldani), zárakat készíteni tanul.*) Az is kitünik továbbá, hogy értette a földrajzot és tudott olvasni angolul. Boldogtalan fiatal király, az ő gyermekes bizalma ebben az ostoba Maurepasban másféle viszonzást érdemelt volna. Azonban barát és ellenség, a végzet és önmaga, mind összeműködtek, hogy ártsanak neki.

Az alatt a deli fiatal királyné, mint a szépség istenasszonya, lebeg udvari termeiben,

*) Campan, I. 125.

központja minden szem tekintetének; még most nem avatkozik állam-ügyekbe; nem törődik a jövővel s még kevésbbé retteg tőle. Weber és Campan*) lerajzolták őt ott, a királyi szőnyegfalakon belől, a fényes boudoirok, fürdők, peignoirok s a nagyobb s kisebb toilettek között; egy egész fényes világ hódol tekintetének, intését lesve. Szép, fiatal leánya az időnek, minő dolgok vannak elrejtve az idő méhében a te számodra! Mint a földnek legfényesebb jelensége, kecsesen jár kél, körülvéve a földnek nagysága által: valóság és mégis csak egy varázs-látomány; mert nézd, nem fogja-e feneketlen sötétség elnyelni! A gyöngéd fiatal sziv árvákat fogad fel, kiházasit érdemes hajadon leányokat, gyönyörködik a szegények segitésében — azon szegényekében, kiket a sors festőileg utjába vezet; s divattá teszi ennek cselekvését; mert, a mint mondva volt, most a jóakarat uralkodása kezdődött. Az ő Polignac herczegnőjében és Lamballe herczegnőjében csaknem olyanformát élvez, a mit barátságnak nevezhetnénk: hét hosszú év után most már gyermeke is van, sőt nemsokára Dauphinja, s a mennyire a királynéknál lehet, boldognak mondhatja magát férjében is.

Események? A legfontosabb események csupán a jótékony erkölcsi lakomák (Fêtes des moeurs) a jutalmakkal és az elmondott beszédekkel; Poissarde processiok a Dauphin bölcsejéhez; mindenek felett szerelmi játékok, kelet-

*) Campan, I. 100—151. Weber, I. 11—50.

kezésükkel, előhaladásukkal, hanyatlásukkal és bukásukkal. Azután vannak hó-emberek, melyeket a szegények emelnek, erős télben, a királyné számára, a ki nekik tüzrevalót adott. Álarczos menetek és szini-előadások; szépitései a kis Trianonnak, megvásárlása és kijavitása St. Cloudnak; utazgatások a nyári udvari elyseumból a télibe. Duzzogások és apró haragtartások a sardiniai sógornők részéről (mert a herczegek is nősek); apró féltékenységek, melyeket azonban az udvari illem mérsékelni tud. Egészben a legkönnyüszivübb, léha habzása az életnek; mind a mellett mesterségesen finomitott habzás; kedves, csak ne kerülne olyan sokba, épen ugy mint az, a mely a champagnei bor tetején ül.

Monsieur, a király bátyja, a szellemdús ember szerepét játszsza, és a philosoph oldal felé hajlik. Monseigneur d'Artois lerántja az álarczot egy szép kötözködő arczáról; ennek következtében párbajt ví, csaknem vért eresztve.*) Olyan nadrágjai vannak, a minőket a világ még soha sem látott, — egészen mesés nemüek. „Négy magas inas emeli fel őt a levegőbe" — mondja Mercier, mintha csak látta volna — „hogy bele ereszkedhessék az öltönybe a ráncz minden nyoma nélkül; a mely szoros tokból ugyan az a négy inas szabaditja ki, ugyanazon módon, csakhogy nagyobb erőlködéssel, minden éjszaka."**) Ez az ember most, de már megviselt,

*) Besenval, II. 282—330.

**) Mercier: Nouveau Paris, III. 147.

ősz ember, elhagyatottan ül Gratzban,*) sorsát összekapcsolván a juliusi 3 nappal. Ilyen módon sepertetnek és szóratnak a szegény halandók fel és alá.

II. FEJEZET.

Kérvény hieroglyphekben.

A köznép állapota azonban nem épen ilyen jó. Nagy szerencsétlenség! Miután ezek lehetnek mintegy húsz-huszonöt millióan. A kiket mi mindazáltal egy homályos, összetömörült egységbe foglalunk össze, a mely roppant ugyan, de elmosódott, távolról nézve; s nevezzük azt *canaille*-nak, vagy emberségesebben „tömeg"-nek. Valóban tömeg; és mégis, elég csodálatos, ha képzeletünk erejével elkisérjük őket a széles Franciaországon keresztül sár-kunyhóikba, padlás-szobáikba és pincze-lyukaikba: azt tapasztaljuk, hogy a tömeg mind csupa egyedekből áll. A kik közül mindenik egyednek saját szíve és saját bánata van; ott áll saját bőrével fedve, és ha megszúrod, vérzik. Oh bíboros Fejedelemség, Szentség, Tisztelendőség; például te, főalamizsna-osztó bibornok, a te tiszteletes bársony ruhádban, a ki megerősítéd kezeidet méltóságokkal és pénzzel, és helyeztettél a te világfölötti őrtornyodba ünnepélyesen, Isten szine előtt, abból a czélból: — micsoda gondolat ez, hogy ezen tömegnek minden egyede egy csodálatos *ember*,

*) 1834-ben.

olyan mint te; küzdve — látóan vagy vakon, az ő végtelen királyságáért ezért az *életért*, a melyet nyert, egyszer csupán, az örökkévalóságnak közepette, bensejében egy szikrájával az istenségnek, a melyet te halhatatlan léleknek nevezesz!

Szomorúan, csüggedetten küzdenek ezek homályos rejtekeikben; tűzhelyük örömtelen, ebédjük vékony. Számukra, ezen a világon, nem támad semmiféle *remény* kora; aligha a másikon is, ha csak a halálban való sötét elpihenés reménye nem, mert ezeknek hitök is ingadoz. Tanittatlanok, vigasztalanok, nem tápláltak! Egy néma nemzetség; szavok csak egy articulálatlan kiáltás: a király tanácsában, a világ itélő-széke előtt nincs egyetlen szószólójuk sem, a ki meghallgattatnék. Ritka időközökben (mint például most, 1775-ben), eldobják ásóikat és kalapácsaikat; s a gondolkodó emberiség elámulására*) csoportosan barangolnak ide és oda, veszélyt jósolva, czéltalanul; elhatolnak egész Versaillesig. Turgot változtatásokat tesz a gabona-kereskedésen, eltörölvén a legrosszabb gabona-törvényeket; az országban szükség uralkodik, akár igazi, akár „mesterségesen csinált"; kétségbevonhatatlan kenyér-hiány. S igy május 2-ik napján, 1775-ben, ez a roppant néptömeg, itt a versaillesi kastély előtt, a maga messze terülő nyomorultságában, sápadt arczczal, szennyesen, utá-

*) Lacratelle: France pendant le 18-me siècle, II. 455. Biographie Universelle, §. Turgot (Durozoirtól).

nok nyúló rongyokban, bemutatja — mintegy olvasható hieroglyph irásban — a maga sérelmi kérvényét. A kastély kapuit be kell zárni; azonban a király meg fog jelenni az erkélyen és beszélni fog hozzájok. Ezek látták a király arczát; sérelmi kérvényüket ha el nem olvasták is, legalább megnézték. Feleletül kettőt közülök felakasztanak, „új, negyven láb magas akasztófára;“ a többit visszaűzik oduikba — egy időre.

Bizonyára nehéz feladat a kormánynak, hogy hogyan bánjék ezekkel a tömegekkel; — ha ugyan nem mondhatnók inkább, hogy ez az egyetlen feladata és problemája minden kormánynak, melyhez képest minden más feladat csak esetleges tücsök, haszontalanság és hadakozás a szél ellen. Mert ám mondják a charták, a hagyomány, a szokás, az általános és speciális törvény a mit akarnak: ezek a tömegek sok millió egyénből állanak, minden látszat szerint az isten által teremtve — akié ez a föld, a melyen élünk. Azon kivül a nép nincs épen vadság nélkül; vannak izmai és van elfojtott haragja. Nézzük csak micsoda ünnepélynek volt szemtanúja az öreg Mirabeau marquis, a mogorva emberbarát, ugyanezen években, lakásából, a Mont d'or fürdőknél: „A vad emberek áradatként omlottak alá a hegyekről; a mi embereinknek meg volt parancsolva, hogy ne menjenek ki. A pap mise-ingben és papi szoknyában; a biró parókásan; lovas rendőrség őrzé, kivont karddal kezében, a helyet, a mig a dudások a játékot elkezdhetik. A táncot, egy negyedóra múlva, veszekedés szakitá félbe, s a gyermekek és erőtelen em-

berek kiáltozása és visítása, s a többi ott levőké, kik uszitották őket egymásra, mint a csőcselék szokta a veszekedő kutyákat. Iszonyú emberek, vagy inkább iszonyú vadállatok, durva gyapjú ujjasba öltözve, széles bőrövekkel, a melyek réz-szegekkel vannak kiverve; óriás termetűek, a melyet még magasabbá tesz a magas-sarkú fapapucs *(sabot)*; lábujjhegyre állva, hogy lássák a veszekedést; a taktust verve hozzá lábaikkal; oldalukat dörgölve könyökükkel; arczuk szikár, *(figures hâves)*, félig befödve hosszu, zsiros hajukkal; ábrázatuk felső része sáppadt, az alsó el van torzulva bizonyos kegyetlen nevetés próbálása, s a vadállati türelmetlenség egy neme következtében. S ezek az emberek fizetik a *taille*-t (pótadó). S ti még azon kivül sójukat is el akarjátok tőlük venni. S nem tudjátok, hogy mi az a mit ti igy mind mezitelenebbé fosztotok ki, vagy a mint nevezitek, kormányoztok; s a melyet pennátok karczolásával, annak hideg, gyáva közönyösségében, ugy hiszitek hogy mind örökre büntetlenül fogtok igy halálra éheztetni; mind örökre — mig a válság be nem következik. Oh, asszonyom, egy ilyen szembekötősdis kormány, egyszer nagyon előre botolván, az általános felfordulásban fogja végit érni *(culbute générale)*.*)

Kétségkivül sötét vonás ez egy „arany kor-

*) Mémoires de Mirabeau écrits par lui-même, par son Père, son Oncle et son Fils adoptif (Paris, 1834—5.) II. 186.

ban," — vagy legalább a „papir" és „remény" korában! Azonban ne háborgass bennünket jóslataiddal, oh károgó emberbarát: régóta hallottunk mi már ilyeneket, s mégis a vén világ mozog a maga régi utján.

III. FEJEZET

Kétséges.

Vagy talán maga ez a Remény kora is csupán csak csalkép, mint a remény szokott lenni igen gyakran? Gőzfelleg, a melyre szivárvány van festve; gyönyörű rá nézni, felé vitorlázni, — ahogy ott lebeg a Niagara zuhatag fölött? Ha úgy, — a győzedelmes Analizisnek lesz elég tenni valója.

Fájdalom, igen! egy egész világot kellene újjá teremteni, ha értene hozzá: más és nem az ő számára való munka ez! Mert minden megromlott és kiesett sarkából; a benső szellemi úgy, mint a külső gazdasági; fej vagy szív: egyikben sincs semmi egészséges. A mint valóban a bajok minden neme többé kevésbbé rokon egymással és rendesen együtt járnak; kivált régi igazság az, hogy a hol roppant physicai baj van, azt — mint annak szülője és eredete — megfelelő kiterjedésü morális baj előzte meg. Mielőtt például ez a huszonöt millió munkás ember olyan lesoványodott arczúvá lett volna, a minőnek most az öreg Mirabeau látja őket, egy olyan nemzetben, a mely magát keresztyénnek nevezi, s az embert embertársának: — minő ki-

mondhatatlan, csaknem végtelen becstelenségnek (hogy t. i, *látszottak* és nem *voltak)* kellett ott korokon át egymásra halmozódni mindennemü szellemi és világi uralkodókban és rendelt őrizőkben! És ez halmozódni fog, de sőt tetőpontra ér; mert minden evangeliumok között a legelső az, hogy a hazugság nem tarthat örökké.

Valóban, ha keresztül nézünk a sentimentalismus, philanthropia és erkölcsi lakomák ezen rózsaszinű ködén: azok mögött egyikét találjuk a legszomorúbb látványoknak. Azt kérdheti az ember, hogy azon kötelékek közül, melyek az emberi társadalmat valaha szerencsésen összetartották vagy összetartják általában: melyek vannak itt még meg? Ez egy hitetlen nép; melynek vannak föltevései, hypothesisei és győzedelmes Analizis-féle hab-rendszerei; s *hit* gyanánt főkép az, hogy a gyönyör kellemes. Éheznek minden édes csemege után, s megvan bennök az éhség törvénye: de micsoda más törvény? Bennök vagy felettök bizonyára semmi egyéb!

Királyuk báb-királylyá lett; az ő Maurepas kormányával, mely forog mindenfelé mint a szélkakas, a merre valamelyik szél fújja. Maguk fölött nem látnak istent; vagy pedig nem is néznek fölfelé, legfeljebb csillagászati távcsövekkel. Az egyház, igaz, még megvan, de a legengedelmesebb állapotban; egészen megszeliditve a philosophismus által; csodálatosan rövid idő alatt; mert az óra eljött. Csak húsz évvel ez előtt is Beaumont érsek még azt sem akarta

megengedni, hogy a szegény Jansenistákat eltemessék; Loménie Brienne pedig (egy emelkedő ember, a kivel még majd találkozunk) a papság nevében képes volt követelni a protestánsok ellen hozott törvények „végrehajtását,"*) melyek halált mondanak arra, a ki prédikál. S most, fájdalom, még csak Holbach báró atheismusát sem lehet megégetni — hacsak fidibuszként meg nem égeti valamely speculativ magán egyén. A mi egyházunk megnyügözve áll, némán, mint egy néma ökör; csak az eleség (a tizedek) után bőgve; boldog ha azt megkaphatja; vagy néma bárgyúságban várja további sorsát. S ehhez a húsz millió „kiaszott arcz;" s mint útmutató és vezérlő számukra, sötét küzdelmükben, „egy negyven láb magas akasztófa!" Bizonynyal igen sajátságos arany-kor ez, az ő erkölcsi lakomáival, „szelid erkölcseivel" és szelid intézményeivel *(institutions douces)*; nem hirdetve egyebet, mint békességet az emberek között! — Békességet? Oh philosoph-sentimentalismus, mi közöd van neked a békességgel, midőn a te anyádnak neve Jezabel? Rothadt terméke a még rothadtabb corruptiónak, te a corruptióval együtt meg vagy átkozva!

Különben pedig csodálatos az, hogy a rothadt minő sokáig megállja széthullás nélkül, feltéve hogy durván nem bántok vele. Egész nemzedékeken keresztül folyvást fenn áll, „kisérteties affectálásával az életnek," miután már minden élet és igazság kiveszett belőle; annyira

*) Boissy d'Anglas: Vie de Malesherbes, I. 15—22.

nem szeretik az emberek elhagyni régi útjaikat, s legyőzve a közönyt és gyávaságot, újjal próbálkozni meg. Bizonyára nagy a Tényleges, a Való, a mely felküzdé magát az elmélet és lehetőség feneketlen mélységeiből, s ott áll, mint egy határozott, elvitázhatatlan tény, a mely által az emberek dolgoznak és élnek, vagy legalább úgy cselekedtek valamikor. Bölcsen teszik, ha ragaszkodnak hozzá, mig fennáll; s fájlalva hagyják ott, midőn alattuk széttörik. Vakon rohanó apostola a változtatásnak, óvakodjál! Meggondoltad-e jól, hogy minő mérhetetlen sokat tölt be a *szokás* ezen mi életünkben; hogyan függ minden *ismeret* és minden *gyakorlat* csodálatosan az *ismeretlen* és *gyakorlatiatlan* feneketlen mélységei fölött; s hogy a mi egész lényünk egy megmérhetetlen mélység, *áthidalva* a szokás — mint valamely vékony föld-kéreg — által, a melyet nagy fáradtsággal raktunk együvé.

De ha — a mint valahol másutt meg van irva — „minden emberben bezárva egy-egy *őrült* ember lakik“: minek kell laknia minden társadalomban; — azon társadalomban, mely a legközönségesebb állapotában is „a világ állandó csodájának“ neveztetik! „A szokásnak egy ilyen földkérge nélkül — folytatja szerzőnk — nevezzük azt a szokások rendszerének, egy szóval a hivés és cselekvés *megállapitott módjainak:* társadalom egyáltalában nem léteznék. Azokkal együtt létezik, jól vagy rosszul. Ugyancsak itt, ezen szokások rendszerében, a melyek elsajátittattak s föntartatnak addig a meddig: nyugszik igazi törvénykönyve és alkotmánya valamely

társadalomnak; az egyetlen bár megiratlan törvénykönyv, a melynek kénytelen engedelmeskedni. Az a mit mi irott törvénynek, alkotmánynak, kormányformának s más ilyennek nevezünk: mi az egyéb, mint miniature képe és ünnepélyesen kinyilvánitott összesége ezen megiratlan törvényeknek? *Az,* vagy inkább, fájdalom, *nem* az; csak annak kellene lenni, és mindig az akar lenni. S ezen utóbbi eltérésben vég nélküli küzdelem foglaltatik." S most már tegyük hozzá ugyanazon nyelven, ha egyszer, ebben az örökké tartó küzdelemben, balszerencse folytán ez a „vékony föld-kéreg" *leszakad!* A szörnyű mélység forrásai felbugygyannak; tűz-források; beboritva mindent, elnyelve mindent. A ti „földkérgetek" összezúzva, betemetve; a zöld, virággal boritott világ helyén egy felforgatott, vadul kerengő kaosz; — a melynek, forrongás és küzdelmek közt, ismét egy új világgá kell átalakulnia.

De másfelől mondjuk ki ezt: hogy a hol hazugságot találsz, a mely téged elnyom, irtsd ki azt. A hazugságok csak azért vannak, hogy kiirtassanak; őszintén várnak és kiáltanak a kiirtatás után. Jól meggondold azonban, hogy micsoda szellemben teszed ezt: nem gyülölettel, vakon rohanó, önző erőszakkal; de a szív tisztaságával, szent buzgalommal, gyöngéden, csaknem szánalommal. S egy ilyen kiirtott hazugság helyére ne tégy új hazugságot, a mely új igazságtalanság lenne a te részedről; szülője más egyéb hazugságoknak. A mely által ezen dolog legutólja rosszabb fogna lenni, mint a kezdete volt.

Mindazáltal ezen mi világunkban, a melynek egyfelől eltörölhetetlen reménye van a jövendőbe, de ugyanakkor eltörölhetetlen hajlama állandóan megmaradni a múltban: így kell az ujitásnak és a conservatiónak örökös harczukat folytatniok, ugy a hogy tudják. S e közben a „daemoni elem," a mely ott leselkedik minden emberi dologban, kétségkivül valamikor egyszer, az ezredik évben *elszabadulhat!* Mindazáltal nem sajnálandó-e, hogy ez a küzdelem — a mely utóljára is olyan, mint a gyülöletet lihegő amazonok classicus harcza a hős ifjakkal, s *ölelkezésben* végződik — rendesen olyan görcsös vonaglású? Mert a conservatio, megerősítve azon bennünk levő leghatalmasabb tulajdonság a mi közönyünk által, hosszú korokon át nem csak győzedelmesen uralkodik, a mi jogos: hanem zsarnokilag, bezárva füleit minden szó előtt. Ellenfelét úgy tekinti, mint a ki meg van semmisitve; s ez az ellenfél ennek daczára is ott nyugszik rejtve, mint valamely eltemetett Enceladus, a kinek, hogy legkisebb szabadságot is nyerjen, az egész Trinacriát az Aetnával együtt meg kell ráznia.

A miért is, mindent összevéve, üdvözöljük még a papir-kort, még a remény korát is. Mert ugyanezen rettenetes folyamában az Enceladus-forradalomnak; midőn a feladat, a melyre egyetlen halandó sem vállalkoznék jószántából, parancsolóvá, elkerülhetetlenné lőn: — nem szivesség-e az a természettől, hogy kedves igéretek által csalogat bennünket előre, legyenek azok csalfák avagy nem; s egy egész nemzedék bele-

bukik Erebus sötétségébe, mely előtt a remény kora világolt? Jól mondják, hogy „az ember reményre van épitve; voltaképen semmi más birtoka nincs, csak a remény: ez az ő lakása a remény helyének neveztetik."

IV. FEJEZET

Maurepas.

De valamennyi franczia remények között nem az öreg M. de Maurepasé nyugszik-e a legszilárdabb alapon, ki azt reméli, hogy ügyesség által sikerül neki megmaradni a miniszterségben? Fürge öreg ember, kinek minden szorult helyzetre van egy könnyű tréfája, s a leggonoszabb zűrzavarból is felmerül mint a parafa, a nélkül, hogy fenékre jutna. Neki nem sok gondot ád a „tökélyesülés," „a faj előhaladása" és az „astraea redux": a fő jó abban van, hogy egy gyors élczű ember, ki a nyolczvan felé jár, a hatalom székében ülve, fontosnak érezheti magát az emberek között. Nevezzük-e, mint a büszke Chateauroux szokta régenten „M. *Faquinet*-nek (a „gazember" kicsinyitő neve)"? Az udvaronczok nyelvén most „Francziaország Nestorának" neveztetik; olyan kormányzó Nestornak, a minő van most Francziaországban.

Alapjában, mindazáltal, zavarba hozhatná az embert annak megmondása, hogy hol van különösebben Francziaország kormánya ezekben a napokban. A versaillesi kastélyban van Nestor,

király, királyné, miniszterek és fogalmazók, zsineggel átkötözött papir-csomagokkal: de hát a kormány? Mert a kormány egy olyan dolog, a mely *kormányoz*, a mely vezet, és ha szükség van rá, kényszerit. Francziaországban, láthatólag, nincs semmi ilyes dolog. De másfelől láthatatlanul, szervezetlenül, ott van: a philosoph szalonokban, az Oeil-de Boeuf karzatain, a fecsegő nyelvében, a röpirat-szerző tollában. Ő felségét a királynét az opera-szinházban megtapsolják; egészen örömtől sugározva tér haza. Legközelebb a taps gyengébbé lesz vagy szinte elmarad; a királyné szive elszorul, s arczáról a fény eltünik. Tehát az uralkodói fönség is olyan, mint egy szegény léggömb; a mely, ha a népszerűség szele bele fú, nagyra nő és fölszáll, s ha a szelet megvonják tőle, lohadva leesik? Francziaország kormánya hosszú idő óta „epigrammák által mérsékelt despotismus" volt; s most úgy látszik, mintha az epigrammák kerülnének fölül.

Olyan örömmel tenné ez a fiatal „várva várt Lajos" Francziaországot boldoggá, ha az olyan igen bajos nem volna, és csak ha tudná a módját. Azonban körülötte végéremehetetlen ellentétek vannak; oly sok követelés és farma; egy egész nyelv-zavar. Ember ezeket nem engesztelheti ki, nem igazíthatja, nem nyomhatja el, ha csak nem igen erős és igen bölcs ember, közöttük csak létezni is egyedül egy könnyen-tréfáló, könnyen-forduló M. de Maurepas képes. A philosophismus követeli a maga új korát, ez alatt temérdek minden dolgot értve. S nem gyenge hangon követeli azt; mert most már

az egész Francziaország is, mely eddig néma volt, beszélni kezd, s ugyanazon értelemben szól. Egy roppant, sokhangú kiáltás; távoli, de azért hatása van. Másfelől az Oeil-de-Boeuf, melyet, minthogy legközelebb van, legjobban meg lehet hallani, éles hangú hevességgel követeli, hogy a monarchia mint eddig, ezután is a „Bőségszarva“ legyen; melyből a loyalis udvaronczok merithessenek, — a trón kellő támogatására. Ám hadd lépjenek életbe a liberalismus és az új kor, ha úgy kivánják; csak a királyi vagyon ne csorbittassék. Azonban, fájdalom, épen ezen utóbbi feltétel az, a mi lehetetlen.

A philosophismus, a mint láttuk, elérte hogy az ő Turgotja lett pénzügyminiszterré; s lesz majd temérdek reform. Szerencsétlenségére, ez a Turgot csak húsz hónapig maradhatott meg hivatalában. Ha valamely csodás *Fortunatus erszény* lett volna kincstárában, tovább tarthatott volna hivatala; s valóban minden franczia pénzügyminiszternek, a ki boldogulni akar ezekben a napokban, legelőször is egy ilyen erszénynyel kellene magát ellátnia. S itt ismét nem csodálhatjuk-e ujra a természet bőkezűségét remény dolgában? Ember ember után áll elő, bizva hogy ő ki tudja tisztitani Augias istállóját; a mi kis képesség van benne, azt olyan jó kedvvel rá veszteget; s a mennyiben becsületes, visz is véghez valamit; Turgotnak van tehetsége, becsületessége, belátása, hősi akarat-tevékenysége, de Fortunatus erszénye nincs neki. Vérmes pénzügyminiszter! egy egész békés franczia forradalom lehet készen, kitervelve a gondolkodó fejében; de ki

fogja fizetni a megszámlálhatatlan „indemnityket," a melyekre szükség lesz? Fájdalom, távol vagyunk attól: mindjárt a dolog kezdetén azt a javaslatot terjeszti elő, hogy a clerus, a nemesség, maguk a parlementek adót fizessenek, épen ugy mint a nép! A felháborodás és bámulat kiáltása hangzik végig valamennyi kastély termein; M. de Maurepasnak egyet kell fordulnia sarkán; a szegény király, ki néhány héttel az előtt ezt irta: „*Il n'y a que vous et moi qui aimions le peuple*" (senki sincs csak ön és én, kik szeretjük a népet) kénytelen most aláirni az elbocsátást*); s a franczia forradalom hadd hajtódjék végre, békésen vagy nem, a hogy tud.

Tehát a remény elhalasztaték? Igen elhalasztaték de nem semmisittetett, nem kevesbittetett meg. Avagy ez, például nem a mi Voltaire pátriárchánk-e, ki sok esztendei távollét után újra meglátogatja Párist? Az öreg ember itt van, csaknem semmivé összeaszott arczával; „roppant parókával *à la Louis Quatorze*, a mely alól csak két szem látszik ki, ragyogva mint a kárbunkulus."**) Minő kitörése az érzelmeknek! a gúnyolódó Páris egyszerre tisztelet-érzővé lesz; áhitatos vallójává a hősimádásnak. Nemesek öltöztek át felszolgáló pinczéreknek, csakhogy őt meglássák; Franciaország legkedvesebb lényei szivesen teritenék hajfürteiket lábai alá, „kocsija egy üstökös magva, melynek farka egész utcákat tölt be"; a szinházban megkoszorúzzák, halha-

*) 1776. május.

**) 1778. február.

tatlan éljenek közt; végre „szinte rózsák közé fojtják,“ — miután az öreg Richelieu azt tanácsolta neki, hogy az idegek ilyen állapotában vegyen be opiumot, s a mértékletlen pátriárcha nagyon sokat talált bevenni. Maga a királyné ő felsége gondolt olyasmit, hogy érte küld; de azután erről lebeszélték. Mindazáltal jól teszi a felség, ha ezen a dolgon gondolkodik. Ezen ember életének czélja és munkája volt, hogy aláássa és megsemmisitse mindazt, a min a felség és istentisztelet jelenleg nyugosznak: s most a világ *igy* fogadja őt! Apotheosissal, mint a maga prófétáját és szószólóját, ki bölcseséggel mondá el azokat a dolgokat, melyeknek elmondása után vágyakozott. Tegyük még hozzá csak azt, hogy ugyanennek a rózsák közé fojtott istenitett pátriárchának holttestét csak lopva lehetett eltemetni. Egészen figyelemre méltó dolog ez; és Francziaország kétségkivül *terhes* („jó reménységben van,“ mint másutt mondják): s mi kivánunk neki szerencsés születési órát és áldott gyümölcsöt.

Beaumarchais is bevégezte most már védekező pöriratait (Mémoires) *); nem eredmény nélkül magára és a világra nézve. Caron Beaumarchais (vagy de Beaumarchais, mert nemességet kapott) alacsony sorsban született, de vágyakkal és törekvésekkel a fölfelé menetel iránt; ellátva tehetséggel, vakmerőséggel, ügyességgel; mindenek felett a cselszövéshez szükséges tehet-

*) 1773—76. Lásd Beaumarchais munkáit, melyekben ezek a dolgok és ezeknek története elő vannak adva.

ségekkel; egy vékony, de egyszersmind szivós, megtörhetetlen ember. Szerencse és ügyesség a „Mesdames" — a mi jó herczegnőink *Loque, Graille* és nővéreik — zongorája mellé juttatták. S a mi még jobb, Pâris Duvernier, az udvari bankár, némi bizalommal tisztelte meg, mely egész a készpénzbeli dolgokig terjedt. A mely bizalmat azonban Duverniernek az örököse, egy magasabb társadalmi állású egyén, nem akart folytatni. Sőt ellenkezőleg: pört kezd ellene, a melyben a szivós Beaumarchais, pénzt és jó hirt egyaránt veszitve, a birói előadó Goezmannak, a Parlement Maupeounak és egy egész közönyösen bele nyugvó világnak véleménye szerint, nyomorultul meg van verve. Minden ember véleményében, csak a magáéban nem. A méltatlanság által tüzelve, ha nem arra is hogy verseket, de legalább hogy satiricus pöriratokat készitsen, a megkeseritett zenetanitó kétségbe esett heroismussal újra felveszi elvesztett ügyét, a világgal szemben; küzd érette, az előadók, parlementek és főhatalmasságok ellen, könnyű gúnynyal, világos logikával; ügyesen, fogyhatatlan kitartással és segitő eszközökkel, mint a legügyesebb vívó; s valóban olyan ügyes, hogy ime most az egész világ néz reá. Három hosszú évig tart a küzdelem, változó szerencsével. Végre, a Herkules tizenkét hős tetthez hasonló munka után, a mi Caronunk győzedelmeskedik; megnyeri elvesztett pörét; kivetkezteti Goezman előadót a birói hermelinből, befedve a helyett a gyalázat maradandó köntösével; — s a Parlement Maupeout (a kit segitett kivégezni), a mindenféle parlementeket, s általá-

ban a franczia igazságszolgáltatást illetőleg, végnélküli reflexiókat támaszt az emberek lelkében. Igy vállalkozott Beaumarchais mint vékony franczia Herkules, a sorstól kényszeritve, hogy leszálljon az alvilágba; s ott a pokol ebeit győzedelmesen megfékezé. Ettől fogva ő is nemzedékének nevezetességei közé tartozik.

V. FEJEZET.

Astraea redux — pénz nélkül.

Azonban nézd, az Atlanti-tengeren túl nem kezd-e az új nap valóban derengeni! A demokráczia, a mint mondók, megszületett; vihartól övezve küzd az életért és a győzelemért. Egy egész rokonszenvező Francziaország örvend „az ember jogai“ fölött; valamennyi szalonban ezt mondogatják: minő látvány! Ugyancsak nézd a mi Deaneünket, Franklinunkat, Amerika meghatalmazottjait, kik itt vannak hogy személyesen segélyt kérjenek*): a saxon puritánok fiai, ó-szász természetükkel, a sima Silas, a sima Benjámin, itt, ilyen követségben, a pogányság, monarchia, sentimentalismus és a feslett asszonyi állat könnyelmü gyermekei közt. Igazán különös látvány; a melyről a szalonok vidáman fecseghetnek — bár József császár, midőn az iránt megkérdezték, a következőleg felelt, igen váratlanul egy philosoptól: „Asszonyom, az én foglalkozásom az, hogy royalista legyek“ — *(Mon métier à moi c'est d'être royaliste).*

*) 1777. Deane valamivel korábban; Franklin ott maradt 1785-ig.

Igy gondolkodik a könnyű Maurepas is; azonban a philosophismus szele és a közvélemény ereje másfelé fogják forditani. Addig is a legjobb kivánatokat küldik, s titokban önkénteseket fegyvereznek fel. Paul Jones fel fogja szerelni az ő Bon Homme Richardját; fegyverek, katonai készletek fognak átcsempésztetni, (ha az angol le nem foglalja azokat); a mely dologban Beaumarchais, bár homályosan mint az „óriás csempész," még egyszer láthatóvá lesz, — megtöltvén egyúttal saját üres zsebeit is. De bizonyára, akármikor is, Francziaországnak saját hajóhadának kell lennie. E fontos czél kivitelére nem most van-e a legalkalmasabb idő; most, a midőn a tengerek büszke uralkodónője ugy el van foglalva? Igaz, hogy egy elszegényült kincstár nem épithet hajókat; de ha a felhivó szó egyszer ki van mondva (melyről Beaumarchais azt állitja hogy ő mondta ki): ez és ez a loyalis kikötő hely, kereskedelmi kamra majd épittetni fog és felajánlja az államnak. Szép hajók bocsáttatnak vizre; a többi közt egy *Ville de Paris*, Leviathan a hajók között.

S most, a midőn ingyen készült három fedélüek tánczolnak a horgonyon, repülő lobogóikkal; s a szabadságért őrjöngő philosophság mind lármásabbá lesz: mit tehet egy Maurepas egyebet, mint hogy megfordul. Ezredek vitetnek keresztül a tengeren: a Gatesek, Leek, durva Yankee tábornokok, „gyapjú háló-sapkával kalapjaik alatt," tisztelettel hajtják meg fegyvereiket Francziaországnak messze fénylő lovagiassága előtt; s az ujonnan született demokráczia nem

minden csodálkozás nélkül látja az „epigrammák által mérsékelt despotismust“ saját oldala mellett harczolni. Mindazonáltal ugy van a dolog. Királyi seregek és hős önkéntesek; Rochambeauk, Bouillék, Lamethek. Lafayettek kivonták kardjukat az emberiség ezen szent küzdelmében, s ki fogják vonni még egyszer, másult, a legsajátságosabb módon.

Fent Ushant körül tengeri ütközet ágyudörgése hallatszik. Ennek folyama alatt vajjon a mi fiatal királyi herczegünk, Duke de Chartres, „a hajó bensejében“ rejté-e el magát, vagy pedig világosan és *activ* hősiességgel hozzájárult a győzelemhez, nem tudni? Fájdalom, egy második kiadásból megtudjuk, hogy nem is volt győzelem; vagy ha volt, az angol Keppelé volt az.*) A mi szegény fiatal herczegünk azt veszi észre, hogy az operában kapott tapsok gúnyos nevetéssé változnak át; és hogy nem lehet főadmirállá, a mely rá nézve forrása vég nélküli fájdalmaknak.

De jaj a *Ville de Paris*-nak is, a hajók Leviathánjának! Az angol Rodney elfogta és haza vitte a többivel; ennyire sikeres volt „új cselfogása az ellenség hadsorának megtörésében.“**) Ugy látszik, mintha XV. Lajos mondása teljesednék, hogy „Francziaországnak soha sem lesz hajóhada.“ A derék Suffren kénytelen visszatérni Hyder Allytól és az indiai vizekről; kevés ered-

*) Julius 27. 1778.

**) April 9- és 12-én 1782.

ménynyel, mind a mellett nagy dicsőséggel, hogy „hatszor" *meg nem verték;* — a mi, tekintve a támogatást, amelyben részesült, bátran hősiességnek nevezhető. Az öreg tenger-hős hadd pihenjen most, tisztelve Franciaországtól, szülőhelyén a Cevennes hegységek között; hadd eregessen füstöt — nem lőpor, hanem közönséges konyhafüstöt Jalês kastély ócska kéményein keresztül — amely kastélynak egykor, más kezekben, másforma hire lesz. A derék Lapérouse is rövid időn felszedi a horgonyt, hogy felfedezések után induljon philantropikus utazásra; miután a király érti a földrajzot.*) Azonban, fájdalom ez a vállalat se boldogul: a derék hajós elmegy és nem tér vissza; a keresők hiába kutatják fel érte a tengereket. Ő eltünt nyomtalanul a kék végtelenségbe; s csupán szomoru, titokzatos árnyéka az, a mely ott kisért még sokáig az emberek fejében és szivében.

De Gibraltar sem adja meg magát, a mig ez a háboru tart. Nem az, habár Crillon, Nassau-Siegen, s az akkori legkitünőbb tervkészitők mind ott vannak is; s habár Condé herczeg és d'Artois herczeg siettek is oda segitségül. Csodálatos bőrfedelü úszó ágyútelepek, melyeket a franczia-spanyol *pacte de famille* állitott ki, lovagias felszólitásokat küldöznek a feladásra: melyekre azonban Gibraltar plutonicusan, izzó vas golyók záporával felel, mintha a Calpe kőszikla egy pokol torkává változott volna, s olyan

*) Aug. 1. 1785.

utolsó-itéleti *nem*-et menydörög, hogy mindenki kénytelen azt elhinni.*)

S így, ezen hangos robbanással, a háború zaja megszünt; az Emberszeretet kora remélhet ujra, örökétig. A szabadság derék önkéntesei visszatértek, hogy annak hirdetőivé legyenek. Lafayette, mint korának páratlan hőse, ott tündöklik a versaillesi Oeil-de-Boeuf-ben; mellszobrát felállitották a párisi Hôtel-de-Villeben. A demokráczia legyőzhetetlenül, felülmulhatatlanul uralkodik az ő „új világában"; sőt egy lépést tett az ó felé is; s a franczia pénzügyek, keveset erősödve ilyen munka által, nem igen egészséges állapotban vannak.

Mit csináljunk a pénzügyekkel? Ez igazán a nagy kérdés: egy parányi de igen fekete vészfelhő, a melyet az egyetemes reménységnek semmiféle ragyogása sem tud eltakarni. Láttuk hogy Turgot-t hogyan csapták el, kiáltozás közt, a kezelőségből, — mivel hogy nem volt neki Fortunatus erszénye. Ép oly kevéssé tudta M. de Clugny betölteni ezt a hivatalt; vagy általában tudott tenni valamit, azon kivül, hogy elköltötte fizetését: „helyet nyert a történelemben," a hol mint valamely alaktalan árnyék még most is ott kisért; — s a többire nézve a hivatal végezze el a maga dolgát. Vagy talán a genevai Neckernek *van* ilyen erszénye? Ennek volt bankár ügyessége és bankár becsületessége; azon felül minden nemü *hitele*, miután olyan essayket irt, a me-

*) Dodsley: Annual Register. XXV. 258—267. szept. okt. 1782.

lyek jutalmat nyertek az akadémián; fáradozott az indiai társaságok ügyében; ebédeket adott a philosophusoknak, és „vagyont szerzett magának husz év alatt." Azon kivül volt benne bizonyos hallgatagság és ünnepélyes komolyság; a mélységé, vagy ha nem, a fogékonytalan tompaságé. Minő különös Celadon Gibbon előtt, a minő csalfa legény ő volt, s a kinek atyja, valószinüleg mivel neki saját fogata volt, „hallani sem akart ilyen házasságról": — a midőn most az ő elhagyott Curchod kisasszonyát magas helyzetben látja a világ előtt mint miniszter nejét, és „Necker nem féltékeny!"*)

Egy eleven, fiatal Demoiselle, ki egykor majd hires lesz mint Madame és De Staël, ott ugrándozott a *hanyatlás és bukás* térdei körül: a mig lady Necker kórházakat alapít; ünnepélyes philosoph ebédeket ád, hogy kimerült miniszterférjét felviditsa. Különös dolgok történtek a philosophismus lármája, Marquis de Pezay munkálkodása és a szegénység következtében, a mely kényszeriti még a királyokat is. S igy Necker, mint egy Atlas, fentartja a pénzügyek terhét öt esztendőn át.**) Fizetés nélkül, mert azt visszautasitá; egyedül a közvélemény által jutalmazva, és derék neje támogatása által segittetve. Sok gondolattal fejében, kétségkivül; a melyeket azonban tartózkodik ki is mondani. *Compte rendu*-je, melyet a király engedelmével kinyomat, — új jele az új időnek, — csodákat mutat;

*) Gibbon levelei: jun. 16. 1777.

**) 1781. májusáig.

a melyeket mi más, mint csak egy Atlas Necker geniusa gátolhat meg, hogy vészt jelentők ne legyenek? Necker fejében is ott van egy egész saját nemü, békés franczia forradalom; és azon hallgatag tompa mélységben vagy mély tompultságában van elég nagyravágyás is.

Azonközben, fájdalom, kisül, hogy az ő Fortunatus erszénye sem igen más, mint a régi „takarékosság jövedelme.“ Sőt ő is előáll a maga adóztatási tervével: a clerus, a nemesség, a provinciális gyülések és a többi, mind adót fizessenek — akár csak egy Turgot! A kimuláshoz közel álló M. de Maurepasnak még egyszer fordulnia kell. Hadd menjen Necker is, bár nem sajnálatlanul.

Necker, a magán helyzetben nagy, távolról nézi az eseményeket, várva a maga idejét. Új könyvéből, melyet *Administration des Finances*-nak nevez, „nyolcvanezer példány“ kél el néhány nap alatt. Elment, de vissza fog térni, s egyszernél többször, egy egész örömben ujjongó nemzet által vitetve vissza. Sajátságos főkezelője a pénzügyeknek; valamikor írnok a Thelusson banknál!

VI. FEJEZET.

Szélzacskók

Igy halad tovább a világ, ezen papír korban, vagy remény korában. Nem akadályok és harczkitörések nélkül; melyek azonban, olyan távolságról hallva, alig tetszenek egyébnek valamely kellemes induló-zenénél. De ha az a sötét, ele-

ven kaosza az éhségnek és tudatlanságnak, az a huszonöt milliónyi erő ott lábaitok alatt — elkezdene játszani!

Jelenleg azonban nézzük csak Longchampt-t; most, midőn a böjtnek vége van, s Páris és Franciaország dicsősége a vidékre megy, mint évenként szokott. Nem azért hogy bünbánó misét hallgasson, hanem hogy élvezze a napfényt, mutogassa magát és köszöntse az ifjú tavaszt.*) Tarkák, fényesek, csillogva az aranytól; valamennyi a Bois de Boulogneon keresztül, hosszan nyuló változatos sorokban; mint hosszú, eleven virág-szegélyek, tulipánok, dáliák, a völgy liliomai; mindannyian mozgó virág-cserepeikben (ujonnan aranyozott kocsijaikban): gyönyörüségei a szemnek és büszkeségei az életnek. Igy gördül és lejt a menet, nyugodtan, szilárd biztosságban, mintha gránit-kövön és a világ fundamentomain haladna, nem pedig csupa nemesi czimerek pergamentjén, amely alatt egy tüz-tenger emésztődik. Csak lejtsetek, ti bolondok; ti nem kerestétek a bölcseséget s nem is találtátok azt meg. Ti és atyáitok vetették el a szelet, s ti fogjátok aratni a vihart. Nem meg van-e irva régtől fogva: *A bűnnek büntetése a halál?*

Azonban Longchamp-on is mint egyebütt, egy dolog tünik szemünkbe, hogy t. i. a *dame* és *cavalier* mellett egyaránt az emberi koboldoknak egy neme látható, a melyet *jokei*nek neveznek. Kis manó vagy törpe; még fiatal, s már is elfonnyadva, fonnyadt arczán a korai bűnnek, a

*) Mercier: Tableau de Paris II. 51. Louve: Roman de Faublas.

megbizható eszességnek, a teljes manóságnak kinyomata: hasznos sokféle szorult helyzetben. A *jokei* (jockey) név az angoloktól jött át, a mint a dolog is ugy látszik, mintha onnan jött volna. Anglomániánk valóban jelentékenyen megnövekedett: sokat jelentő dolog. Ha Franciaország szabad akar lenni, miért ne szerethetné most, midőn az őrült háború elhallgattatáték, a szomszédos szabadságot? Mivelt emberek, mint például de Liancourt és de la Rochefoucault herczegek, bámulják az angol alkotmányt, az angol nemzeti jellemet, s szivesen beviszik hazájokba abból azt, amit lehet.

Attól a mi könnyebb nemü, kivált ha az oly könnyü mint a szél, mennyivel könnyebb a vámpénzt megfizetni! Nem-Admiral de Chartres herczeg (a ki még most nem d'Orleans vagy Égalité) sürün jár kél a csatornán keresztül, importálva az angol divatot; a melynek teljesitésére ő, a ki oly jó pajtása az angol walesi herczegnek, bizonynyal képesitve van. Hintókat és nyergeket; lovag-csizmákat és *redingote*-okat, vagy a mint az angol nevezi *ridingcoat*-okat. Sőt magát a lovaglás módját is; mert ma már minden ember, a ki korától el nem akar maradni, à l'*Anglaise* lovagol, felemelkedve a kengyelben, s csufolja a régi, egyenesen ülő methodust, mint a hogy Shakespeare szerint „a vaj és a tojás" menneki vásárra. Azon kivül tud hajtani szélvész módjára ez a mi derék Chartresünk; nincs Párisban ostor, mely gyorsabb és biztosabb volna a csapásban, mint a Monseigneurnek dilettans ostora.

Törpe *jokei*-kat már láttunk: de ime

most módunkban van látni valóságos york-shire jockeykat is, s a min lovagolnak és a mit idomitanak: angol futó lovakat a franczia lófuttatásokon. Ezeket is legelső helyen (az ördög gondviselése mellett) Monseigneurnek köszönhetjük. D'Artois herczegnek is egy egész falka verseny-lova van; s a mellett még van neki egy igen különös ló-doktora: egy holdkóros, sokat elbiró egyén, a svájczi Neuchâtelből, — neve *Jean Paul Marat*. Bizonyos kétes jellemű Chevalier d'Eon, most szoknyában, majd meg nadrágban, épen oly kétes szerepet játszik Londonban mint Párisban, s okozója lesz fogadásoknak és pöröknek. Gyönyörű napjai a nemzetközi érintkezésnek! A csalás és zsebmetszés kinyujták kezeiket a csatornán keresztül s egy mást üdvözölték: s nézd Vincennes vagy Sablons pályaterén, ángol négyes fogaton dicsőségesen úszkálva a fejedelemségek és gazemberségek között az ángol Dr. Doddot,*) a kire szintén ásit már az elég korán jövő akasztófa.

Chartres herczeg sokat igérő fiatal királyi herczeg volt, mint a fiatal királyi herczegek gyakran azok; a mely igéret, szerencsétlenségre, meghazudtolta magát. A roppant Orleans vagyonnal, s azon kivül após gyanánt Penthièvre herczeggel (s hozzá még sógorul a fiatal Lamballe herczeg, kit most öltek meg kicsapongásai), egykor egyike leend a leggazdagabb embereknek Franciaországban. Azonban „haja egyre hullik ki s vére egészen meg van rontva," a korai túlságos ki-

*) Adelung: Geschichte der menschlichen Narrheit. 8. Dodd.

csapongás következtében. Arczát veres kiütések tarkitják; sötét foltok az égetett réz alapon. A legkiáltóbb példája a tönkre jutásnak, ez a fiatal herczeg! Az életanyag idő előtt kiégve belőle: alig maradva egyéb hátra, mint bűzös füst és a kialvóban levő érzékiség hamvai. A mi gondolattá, belátássá, sőt magaviseletté lehetett volna, kiveszett belőle, vagy gyorsan siet a kiveszés felé: lett belőle zavart sötétség, a melyet csak egy-egy szemkápráztató fénylobbanás fog megszakitani; zajt ütő üres bolondságok; tettek, a melyeket félőrülteknek, vagy épen félgalvanicusoknak tarthat az ember. Páris kaczag kocsikázásán, de ő nem sokat ád erre a kaczagásra.

Azonban másfelől, micsoda nap volt az, s nem a kaczagásé, midőn kimondá a fenyegetést, hogy a haszonért szentségtörő kezet emel a Palais-Royal kertjére.*) A virág-táblák felásatnak; a gesztenyefa-sorok ledőlnek, ezek az idő által szentesitett lomb-sátrak, melyek alatt az operai Hamadryádok szoktak sétálgatni, a kik nem voltak könyörtelenek a férfiak iránt; Páris hangosan felnyög, panaszképen. Philidor az ő Café de la Régenceéből nem fog többé a zöldre kinézhetni; a világ csavargói és korhelyei hol fognak ezután tanyázni? Hiába a panasz-nyögés. A fejsze csillog; a szentelt berkek recsegve leomlanak, — miután az igazat megvallva, Monseigneurnek elfogyott a pénze; s az operai Hamadryádok sikoltva menekülnek tova. Ne sikoltsatok, oh operai Hamadryádok; vagy leg-

*) 1781—82. (Dulaure, VIII. 423.)

alább ne úgy, mint a kiknek sehol enyhhelyük nincsen. A herczeg a ti kerteteket új épületekkel és csarnokokkal veszi körül: s bár térben megfogyva, de ismét tele ültetik azt; felékesitik vizesésekkel és viz-játékokkal; ágyúval, melyet a nap délben elsüt; testi és szellemi dolgokkal, a minőket az ember eddig még csak nem is képzelt; — s a Palais-Royalban a *Boszorkányszombatja* és az *Ördög odahaza,* ismét, sőt jobban mint valaha, otthon lesznek.

Mit meg nem próbálnak a halandók? A távol Annonayből, Vivaraisben, a Montgolfier testvérek felbocsátják papir-épületüket, megtöltve azt égetett gyapjú füstjével.*) A vivaraisi provincialis-gyülés az nap nem tart ülést; a gyülés tagjai ott vannak és tapsolnak s az összecsoportosult tömeg ujjong. Tehát a győzedelmes Analizis felhág még az egekbe is?

Páris mindezt kiváncsi bámulattal hallja, neki is meg kell azt próbálnia minél előbb. Reveillonnak papir-raktárától a St. Antoine utczában, száll fel az uj Montgolfier léghajó. Először kacsákat és csirkéket szállitott az ég felé, de most már embereket fog szállitani.**) Sőt Charles vegyész fog felszállani a Tuilleriák kertjéből s Montgolfier vágja el ünnepélyesen a kötelet. S ime nézd, ez a Charles csakugyan felszáll, ő és egy másik! Száz ezer szív kezd el dobogni egyszerre; minden ajk néma a csodálkozás és félelem miatt — míg egyszerre hangos

*) Jun. 5. 1783.

**) 1783. október és november.

örömkiáltás, mint a tengerek szava, száll utána, veszélyes utján. Emelkedik, lebeg fölfelé; mig utoljára csak egy világos gyűrű látszik, mint a minő az új hold világos nappal! Végre leszáll, üdvözölve a mindenség által. Polignac herczegnő egy fényes társasággal ott várja a Bois de Boulogneban, bár kemény hideg van, lévén deczember elseje 1783-ban. Francziaország összes lovagjai, Chartres herczeggel az élükön, vágtatnak lovaikon az ő fogadására.*)

Gyönyörű találmány; menni az ég felé, oly szépen, — oly találomra. Jelképe ez soknak, s magának ennek a mi Remény-korunknak is; a mely fel fog szállani, kiváló könnyűséggel, méltóságosan, ugyanezen módon; ott fenn lebeg — és lebukik majd, a hova a sors akarja. Vagy ha nem, szétrobban, egyszerre, és annál tragikusabban bukik le. Lovagolva a légzsákokon, az emberek igy akarják bejárni az Empyreumot.

Vagy nézzük meg Herr Doctor Mesmert, téres delejező termeiben. Ott sétál maga hosszú köntösében, tiszteletet követelően, fölfelé tekintve, mintha elragadtatott közlekedésben volna az éggel; egy ántik egyiptomi Hierophant ebben az új korban. Lágy zene suttog, meg-megtörve a szentelt csendet. A delejes mysterium körül — a mely a szem előtt csupán vizzel megtöltött vedreknek látszik — ott ül körben, lélegzetét elfojtva, kezében pálczikával, a szépség és divat világa, mindenik kör egy-egy élő *szenvedély-virágokból* kötött koszorú: várva

*) Lacratelle: 18-me Siècle. III. 258.

a delejfolyam hullámzását és egy ujonnan készült eget a földön. Oh nők, oh férfiak, nagy a ti hitetlen hitetek! A többiek közt parlamenti tagokat is láthatunk ott: Duportot, Bergasset, D'Espremenilt; ott van Berthollet vegyész is, — Monseigneur de Chartres részéről.

Csak a tudományos akadémia az ő Baillyjeivel, Franklinjaival, Lavoisierjeivel ne szólott volna közbe! De közbe szólott.*) Mesmernek zsebre kell raknia gonoszul nyert pénzét és visszavonulnia. Hadd sétáljon ő hallgatagon a Bodensee partján, a régi Constance város mellett, elmélkedve sok minden felett. Mert ime, a legsajátságosabb új köntösben, a régi nagy igazság (minthogy azt semmiféle köntös el nem rejtheti) ismét kijelentetté válik: hogy t. i. az ember, a mint mi nevezzük, csodás teremtmény, csodálatos hatalommal az ember fölött; s egészben, olyan élettel belsejében, és olyan világgal maga körül, a melyet a győzedelmes Analizis az ő physologiájával, ideg-rendszerével, physicájával és metaphysicájával soha teljesen *megnevezni* nem tud, nem is szólván annak kimagyarázásáról. A mi mellett azután a világcsaló is, minden korban, megjelenik a maga részéért.

*) 1784. augusztus.

VII. FEJEZET.

Contrat social.

A különös prismaticus szineknek ilyen egymás után következésében, pir pir után ömölve el a láthatáron, dereng a Remény kora a teljesség felé. Kétséges dolog! A mint hogy egy olyan Remény kora, a mely csak egyetemes Jótékonyságon, győzedelmes Analizisen, s külső rutságából meggyógyitott bűnön nyugszik, és azon kivül huszonöt sötét, vad millió emberen, kik éhezve és elcsigázva néznek az ő „negyven láb magas“ *Ecce signumukra:* hogyan lehetne más, mint kétséges?

Minden időkön át, ha jól értjük azokat, a bűn nyomorúságnak szülője volt, az lesz és az marad. Ez az ország a legkeresztyénibbnek nevezi magát s vannak keresztjei és nagy templomai: de főpapja valami Roche-Aymon, valami Nyakláncz-bibornok, Louis de Rohan.*) A szegény nép szava, évek hosszán át, *jacqueriek*ben, kenyér-hiány miatti csődületekben emelkedik fel, érthetetlenül, mint egy véghetetlen nyögésnek lassú nyöszörgése: észre nem véve a föld, de meghallva az egek által. Továbbá mindig áll, hogy a hol milliók nyomorultak, az ezrek is szorult helyzetben vannak és boldogtalanok; csak az egyesek virágozhatnak; vagy mondjuk

*) 1785-ben egy hires nyakláncz-pör tárgyaltatott a párisi törvényszék előtt, a melybe Rohan bibornok is bele volt keveredve, s nem igen tiszteletreméltó szerepben. Lásd Carlyle essayét: The diamond necklace.

inkább, ők is elbuknak utoljára. Az ipar, egészen megnyügözve és békóba verve, mintha az is csak valami vad volna, ezen világ hatalmas vadászai számára, hogy elejtessék és szeleteket messenek belőle a lakomákhoz: — szenvedélyesen kiáltja jól fizetett vezéreihez és felügyelőihez, nem azt, hogy *„vezessetek engem"; hanem hogy laissez faire* (hagyjatok magamra), szabaditsatok meg a ti vezetéstektől. Micsoda piacza van az iparnak ezen Franciaországban? két czikknek lehet piacza és fogyasztása: a föld termékei közönségesebb nemének, minthogy a milliók élni akarnak; azon kivül a fényüzési czikkek és fűszerek finomabb nemeinek — sokféle izlésre szánva, az operadallamoktól le a versenyfutó lovakig és kéjhölgyekig: minthogy az egyesek mulatni ohajtanak. Alapjában veszett állapota ez a dolgoknak.

Mindezek megjavitására és ujjátételére igaz, hogy itt van a győzelmes Analizis. Tisztesség adassék a győzedelmes Analizisnek; mindazonáltal a műhelynek és a laboratóriumnak falain kivül micsoda dolgot tudunk, hogy tett volna ez a győzedelmes Analizis? Főkép azt, hogy felfedezte az össze nem tartozókat, és azokat lerombolta. A kétely kezdettől fogva, csak félig volt bűvész: felkölti a szellemeket, melyeket nem tud azután lecsendesiteni. Lesz majd részünk a „hab-logikának végtelen örvényeiben," amely először szavakat, s azután dolgokat fog torkában megkeringetni és elnyelni. S csakugyan vegyük figyelembe, mint elismert alapját a Reménynek — a melyek gyökerükben

mind csak előfutárai a kétségbeesésnek — ezt az állandó theorizálást az ember fölött, az ember lelke fölött, a kormányzás philosophiája fölött, a faj előhaladása és sok más ilyen fölött, a melyek fő gondolatbeli táplálékát képezik minden fejnek. Az idő és annyi sok Montesquieuk, Mablyk, szószólói az időnek, megszámlálhatatlan dolgokat fedeztek fel: s íme most nem tette-e közönségessé Jean Jacques az ő uj evangeliomát, a *Contrat socialt;* megmagyarázván a kormányzás egész titkát, hogy az hogyan köttetik meg, szerződésileg, — közmegelégedésre? Kormányzás elméletei! Ilyenek voltak és fognak lenni, a bomlás korában mindig. Fogadjuk el őket annyiban, a mennyit érnek; mint folyamatait a természetnek, a mely semmit sem tesz hiában; mint lépéseket annak nagy előmenetelében. Azonban melyik elmélet oly bizonyos mint ez, hogy minden elméletek, ha még oly komolyak is még oly nagy fáradsággal vannak is kidolgozva, nem teljesek, kétesek, sőt hamisak, már feltételeiknél fogva kell, hogy azok legyenek? Tudd meg, hogy ez a világ-egyetem *az,* a minek vallja magát, t. i. *végetlen.* Ne igyekezzél benyelni *azt,* hogy logikáddal megemészd; köszönd meg, ha okosan levervén ezt vagy amazt a szilárd oszlopot a kaoszban, meggátolhattad hogy az be nem nyel *téged.* Hogy egy uj fiatal nemzedék felcserélte a kétkedő hitvallást: *mit higyjek én?* — szenvedélyes hittel Jean Jacquesnak ezen uj evangeliomában: ez egy további lépés a dologban és sokat jelent.

Áldott a remény is; s kezdettől fogva min-

dig volt valami Millenium a melyet jósoltak; a szentség Milleniuma; de (s a mi nevezetes), soha eddig az új korig nem hallatszott a puszta kényelemnek és bőséges ellátásnak millenniuma. Egy ilyen jósolt utopiájában a boldogságnak, jótékonyságnak és rútságától megtisztitott bűnnek, ne bizzatok, atyámfiai! Az ember nem az, a mit némelyek boldog állatnak neveznek; étvágya az édes táplálék után oly megmérhetetlen. Hogyan találhatna a szegény ember, ezen szilaj mindenségben, mely rá viharként omlik, végtelenül, határozatlanságában fenyegetőleg, nem mondjuk hogy boldogságot, hanem létet csupán, egy talpalatnyi szilárd helyet, a melyen megálljon, hanemha igy, hogy felövedzi magát minden erejével a folytonos törekvésre és kitartásra? Jaj annak, a kinek szivében nem lakozék odaadó hit; ha a kötelesség szó elvesztette értelmét előtte! Mert a mi ezt a sentimentalismust illeti, a mely oly hasznos arra, hogy vele sirjunk a regényeken és pathetikus alkalmakkor: máskor valóban semmit sem ér, sőt a semminél is kevesebbet. Az egészséges szív, mely ezt mondá magának: „minő egészséges vagyok én!“ — már ekkor a legvégzetesebb természetű betegségbe esett. Nem ikertestvére-e a sentimentalismus a képmutatásnak, ha ugyan nem egy és ugyanaz vele? S a képmutatás nem *materia prima*-ja-e az ördögnek, a melyből minden csalások, gyávaságok, utálatosságok származnak; a melyből semmi igaz dolog nem származhatik? Mert a képmutatás maga tulaj-

douképen egy kétszer átszürt hazugság; másodhatása valamely hazugságnak.

S ha most már egy egész nemzet ebbe a betegségbe esik? Ilyen esetben azt mondom, csalhatatlanul ki fognak jöni abból. Mert az élet nem valamely ravaszúl kigondolt csalás vagy öncsalás: egy nagy igazság az, hogy te élsz, hogy neked vágyaid, szükségeid vannak: s ezek sem nem élhetnek, sem nem elégülhetnek ki képzelgésekből, hanem csak tényből. Légy róla meggyőződve, a tényre fogunk visszajutni: olyan tényre, legyen az áldott vagy átkozott, a milyenhez bölcseségünk van. A legalsóbb, legkevésbbé áldott tény melyet ismerünk, a melyre a szükségben levő halandók öröktől fogva állottak, a cannibalismus primitiv ténye: hogy *Én* megehetlek *Téged*. Mi lenne akkor, ha épen ilyen primitiv tényre kellene visszatérnünk (a mi megjavitott methodusunkkal), s onnan kezdenünk ujra mindent!?

VIII. FEJEZET

Nyomtatott papiros.

Egy ilyen gyakorlati Franciaországban mondjon a Tökélyesbülés elmélete a mit akar: elégedetlenségek nem hiányozhatnak. Ez a ti igért reformációtok oly elengedhetetlen és mégsem jön; ki fogja azt elkezdeni — önmagán? Az elégedetlenség azzal a mi körülöttünk van, s még inkább azzal a mi felettünk vagyon: egyre növekszik s mind egyre uj kiömlési módokat keres.

Az utczai balladákról és az epigrammákról, melyek régtől fogva mérsékelték a despotizmust, nem szükséges beszélnünk. A kézirással készült hirlapokról *(Nouvelles à la main)* sem szólunk. Bachaumont és legényei meg a többi társai befejezhetik a „mulatságos mendemondáknak azon harmincz kötetét," és abba hagyhatják azt az üzletet; miután valahára, ha sajtószabadság nincs is, van szabadosság. Röpiratokat lehet titokban árulni és olvasni Párisban, habár az van is rajtok, hogy „nyomatott Pekingben". Van ez idő tájt egy *Courrier de l'Europe*-unk, mely pontosan megjelenik Londonban; szerkesztője valami De Morande, kit még eddig a guillotine nem falt fel. Hasonlóképen ez a nyughatatlan Linguet, kinek még szintén vállán a feje, midőn a saját hazájában való maradást nagyon is kényelmetlennek kezdte találni, s ügyvéd-társai elűzték magok közül: világgá bocsáthatja rekedt, siralmas panaszolkodását és *Bastille dévoilée*-jét (A leleplezett Bastille). A bőbeszédű Raynal abbénak végre megvan az ő óhajtása; megéri hogy a *Histoire Philosophique*-t (melyhez, azt mondják, hogy a philosophság egyetemesen járult dolgozataival, bár az abbé neve alatt és az ő dicsőségére jelent meg), annak minden „sikamlósságaival", hamis állitásaival, határozatlan és nagyhangú, szabadságszomjas szóhalmazával, a közönséges hóhér megégette: — s az abbé utazni indul mint martyr. Ez az 1781-iki kiadás volt; talán a legutolsó nevezetesebb könyv, a melyet ilyen szerencse ért, — miután a hóhér fölfödözte, hogy ez a mód nem vezet czélhoz.

Ismét, a törvényszéki termekben, a hol a pénz miatti perpatvarok és válópörök tárgyaltatnak, s a hol csak az ember bepillanthat a családélet állapotába, milyen jelenségekkel találkozunk! Besancon és Aix parlamentjeit zajossá teszik, — ugy hogy az egész Franciaország meghallja, — a fiatal Mirabeau szerelmi és egyéb viselt dolgai. Ez, egy „ember-barátnak" a vezetése alatt, az állambörtönökben, gyalogezredekben, hollandus irói padlás-szobákban s más, egészen más természetű jelenetek közt, „husz éven át tanulta, hogyan kell a zsarnokságnak ellenállni:" az emberek zsarnokságának, s fájdalom, az istenekének is. Az egyetemes jótékonyság és *Astraea Redux* ezen rózsaszinű fátyola alatt az otthon szentélye minő gyakran kietlen pusztaság, vagy egy sötét, veszekedéssel telt pokol a földön! Az öreg emberbarátnak magának is megvan a saját válópöre, s néha „egész családja, egyet kivéve," lakat és zár alatt van; sokat irt a világ reformálásáról és felszabaditásáról, s csupán saját használatára hatvan *lettres-de-cachet-ra* volt szüksége. Pedig belátással biró ember, a kiben van azonkivül elhatározás, sőt férfias elv is: de mind külsőleg, mind bensőleg olyan elemek közt él, melyek fölött nem tudott uralkodni, melyeket csak eszeveszettebbekké tőn. Falás, ragadozás; — a sziv finomabb érzelmeivel egészen ellenkezők. Bolondok, kik virágzó Millenniumot vártok, s nem mást mint csupa szerelmeskedést és torkig lakást, borral folyó patakokat, szellők szárnyán hordott zenét: a midőn létetek egész földje és alapja az érzéki-

ség iszapjává van összetocsogva, a mely naponként mélyedvén, végre nem lesz egyéb talapja, mint a feneketlen mélység!

Vagy nézzük meg a gyémánt-nyakláncznak azon elmondhatatlan történetét. Veres süvegű bibornok, Louis de Rohan; siciliai fegyencz Balsamo Cagliostro; a divatárusnő Dame de Lamotte „arczán bizonyos kihivó érdekességgel“: a legmagasabb egyházi méltóságok együtt járva a Walpurgis tánczot világcsaló prófétákkal, zsebmetszőkkel és nyilvános kéjhölgyekkel; a Sátánnak egy egész láthatatlan világa nyilvánosságra hozva, a mely ott működött folytonosan a látható világ napfénye mellett, kemenczéjének füstje szállván fel mindegyre! A trón botrányos összeütközésbe került ezzel az ördög-malommal. Az elámult Európa erről beszél tiz hónapon át; azt látja, hogy egyik hazugságból a másik hazugság fejlik ki; hogy romlottság uralkodik a magasak és az alacsonyak közt egyaránt; falánkság, hiszékenység, gyávaság; erő sehol, csupán az éhségben. Hullasd, sirjad szép királyné, teljes nyomorultságod érzésének első könnyeit! A te tiszta neved bemocskoltaték a rothadt lehellet által; helyrehozhatatlanul a mig élsz. Nem fognak többé szeretni és szánni az élő szivek, mig csak egy új nemzedék nem született, a mikor már a te szived nyugszik hidegen, meggyógyulva minden bánatától. Az epigrammák ettől fogva nem élesek és keserűek már: hanem kiméletlenek, kegyetlenek, nem emlithetők. Május 31-én 1786-ban a nyomorult fő alamizsnaosztó Rohan bibornokot, midőn a Bastilleból

kijő, éljenző tömeg kiséri. Nem szeretik magát s nem is érdemes semmi szeretetre; de fontos személy, minthogy az udvar és a királynő ellenségei.*)

Hogyan elkomorult ez a mi fényes Reménykorunk és az egész égbolt lassanként mind halványabbá lesz, vihart és földrengést jelezve. Istentől elátkozott világ ez; kiveszett belőle minden „engedelmesség, mely az embereket szabadokká tette"; rövid időn ki fog veszni az az engedelmesség is, mely az embereket rabszolgákká tevé, — legalább egyiket a másikévá. Most már csupán saját kényüknek rabszolgái és azok fognak maradni. Rabszolgái a bűnnek; s elkerülhetetlenül a bánatnak is. Nézd az érzékiségnek és csalásnak porladozó tömegét, a mely körül csalfán ott játszik a sentimentalismus bizonyos csilláma, maga is megromlott villó; s mindezek fölött kiemelkedve, mint az ő frigyládájuk, a „negyven láb magas" iszonyatos kétágú akasztófa, ez is már csaknem elrothadva. Vegyük még hozzá azt az egyet, hogy a franczia nemzetnek a többi nemzetektől megkülönböztető jellemvonása: a könnyen izgathatóság, mindazon jóval, de mindazon veszélyes roszszal is, a mi ezen tulajdonsággal együtt jár. Eddig a világtörténelemben ismeretlen fokú kitörés, forradalom az, a mire számitni lehet. Mint Chesterfield irta, megvannak „mindazon jelenségek, a

* Fils adoptif: Mémoires de Mirabeau IV. 325. Lásd Carlyle: Miscellanies (London, 1847.) III. §. Diamond Necklace, §. Count Cagliostro.

melyekkel én valaha a történelemben találkoztam."

Azt mondjuk tehát: Jaj a Philosophismusnak, hogy lerontá a vallást, a mint nevezé „eltörölvén a becstelenséget." Jaj inkább azoknak, kik a szentből eltörölhetőt és becstelenséget csináltak; jaj mindazoknak, kik a világmegromlás és világ-elpusztulás ilyen korában élnek! Nem; — mondják az udvaronczok, — Turgot az oka, Necker az oka, ezek, az ő őrült újításaikkal; a királyné az oka, hogy nem tartá fenn az etiquettet; ő az oka, ez az oka, amaz az oka. Atyámfiai, mindaz a sok gazember az oka, aki csak élt, s csalóként mutatta, hogy tesz valamit, pedig csak evett és rontott, az élet minden körében, mint csizmatisztitó vagy mint souverain ur, mindenik magához mért fokig, Nagy Károly idejétől, vagy még régebbtől fogva. Mindez (mert legyetek róla meggyőződve, egyetlen csalás sem vész el, hanem mint mag, elvettetik hogy nőjjön) évezredek óta halmozódott össze; s most eljött a számadás napja. És rettenetes lesz a számadás; a haragé, mely a haragnak napjára tartogattaték. Oh édes atyámfia, ne légy csaló! Inkább halj meg, ha a tanácsot be akarod venni; csak egyszer halsz meg, és azután megszabadulsz tőle örökre. Átkozott az a mesterség, és átkot terem, nem tudod hogyan, hosszú időkön át, miután te elköltöztél s a bér, a mit kaptál érte, rég elköltve; sőt a mint a régi bölcs megirta, átkot terem magán az örökkévalóságon keresztül, s valóban be van irva az isten itélő-könyvébe!

Elhalasztott remény a szivet beteggé teszi.

S mégis a mint mondók, a remény csak el van halasztva; eltörölve nincs, nem eltörölhető. Nagyon figyelemre méltó és megindító, hogy ugyanez a remény hogyan világit a franczia nemzet előtt mind tovább, kegyetlen sorsának ösvényein. Mert a remény folyvást világitni fog, néha édes csalogatólag, néha haraggal, fenyegetődzve; mint szelid, égi világosság fénylett egykor; majd mint az emésztő tűz veres lángja fénylik; égve a kén-láng kék szinével a Rémület legsötétebb birodalmain keresztül még mindig ott fénylik; és nem alszik el, minthogy a kétségbeesés maga egy neme a reménynek. Igy ezt a mi korunkat még mindig a Remény korának nevezhetjük, bár a legszomorúbb értelemben, — midőn már semmi egyéb nincs, csak remény.

De ha valaki összvesitve szeretné tudni, hogy micsoda Pandora-szelencze van ott, várva a felnyittatást, megláthatja abban, a mi természeténél fogva szimptomája minden szimptomáknak: az időszak fentmaradt irodalmában. Raynal abbé, az ő sikamlósságaival és nagyhangú, határozatlan szóhalmazával, elmondta a *magáét;* s a gyorsan haladó nemzedék most már másra hallgat. Nézd Beaumarchaisnak *Mariage de Figaro*-ját, mely most (1784-ben) elég sok nehézség után a szinpadra került, s „századikszor adják," mindeneknek bámulása közt. Hogy micsoda kitünő tulajdonnál vagy benső erőnél fogva ért az annyi előadást: a mi korunkbeli olvasó valóban nem tudja megfogni; de annyit annál jobban érteni fog hogy a kor bizonyos viszketegének felelt meg; hogy kimondá azt, a

mit mindnyájan éreztek, és óhajtottak kimondani. Kevés tartalom van abban a *Figaro*ban; vékony, dróton rángatott cselszövények; vékony, dróton rángatott érzelmek és sarcasmusok; sovány, száraz dolog az egész; de mégis ügyesen forog és halad át, mintha csak egy egész őrült mindenségen keresztül, előkelő fitymálló arczczal; a melyben, mint föntebb mondók, — s itt van a dolog nagy titka — mindenki megtalálhatja félig-meddig saját képét, saját állapotát és cselekvését. S így, most már a századik előadás járja, s az egész Francziaország eljár nézésére, nevet és tapsol. Midőn a magával beszélgető borbély kérdi: „mit tett méltóságod, a miért mindezt nyerte?“ — s csak ezt felelheti rá: „azt a nagy dolgot vitte véghez, hogy született *(vous vous êtes donné la peine de naître)*“, — mindenki kénytelen nevetni; s a vidám, lovakat futtató, anglomanicus nemesség leghangosabban valamennyi közt. Mert kis könyvekben hogyan foglaltatnék nagy veszély? kérdi Sieur Caron, s azt hiszi, hogy az ő vékony epigrammjában okosság van. Beaumarchais, az arany gyapjúnak elnyerője, óriási csempészet által; megszelidítője a pokolbeli ebeknek, a Parlement Maupeouban; s végre koszorúzott Orpheus a *Theatre Français-ban:* most van dicsőségének tetőpontján, s különböző félistenek tulajdonait egyesíti magában. Még egyszer fogunk vele találkozni, hanyatlásának folyamában.

Még inkább figyelemre méltó két könyv, melyek az örökké emlékezetes robbanásnak épen estéjén jelentek meg, mohón olvastatva az

egész világ által: Saint-Pierrenek *Paul et Virginie*-je s Louvetnek *Chevalier de Faublas*-a. Nevezetes könyvek, a melyeket ugy tekinthetünk, mint a régi feudalis Francziaország utolsó szózatát. Az elsőben, mintegy dallamszerűleg, egy haldokló világnak siralma hangzik: mindenütt az egészséges természet egyenetlen küzdelemben a beteg, csalárd művészettel; nem szabadulhat meg tőle a legalacsonyabb gunyhóban, a tenger legtávolabbi szigetén sem. Romlásnak és halálnak kell lesújtani a szeretett lényt, s a mi legjellemzőbb mindenek között, a halál még itt is nem szükségszerű, hanem etiquetteből történik. A fajtalan romlottságnak mekkora világa nyugszik ott láthatólag abban a túl-fenséges szemérmetességben! Mégis, egészben véve, a mi jó Saint-Pierreünk dallamos, költői, bár a legnagyobb mértékben beteg könyvét a régi haldokló Francziaország hattyúdalának nevezhetjük.

Louvet könyvét azonban senki ne nevezze dallamosnak. Valóban, ha ez a gyalázatos Faublas egy haldokló bucsú-beszéde, akkor az az akasztófa alatt tartatik és egy olyan gonosztevőé, a ki nem bánta meg bűneit. Gyalázatos *kloáka* egy könyvben; mélység nélkül, még mint *kloáka* is. Minő képe van itt a franczia társadalomnak? Tulajdonkép nem képe semminek, hanemha annak a léleknek, mely azt valaminek a képe gyanánt kiveté magából. Mindamellett szimptomája soknak; mindenek felett annak a világnak, mely ezen táplálkozni tudott.

III. KÖNYV.

A PÁRISI PARLEMENT.

I. FEJEZET.

Visszautasitott váltók.

A mig a kibeszélhetetlen zürzavar mindenütt forrong belől, s a felületnek annyi mindenféle repedésén kén-füst párolog fel, az a kérdés támad: vajjon a fő kitörés melyik hasadáson fog utat nyitni magának? Melyikén jön ki a régi kratereknek vagy kéményeknek; vagy pedig kénytelen lesz, egyszerre, új krátert törni magának? Minden társadalomban vannak ilyen kémények, vannak intézmények, a melyek ilyenekül szolgálnak: még Konstantinápolynak is megvan a maga biztonsági-szelepe; az elégedetlenség ott is utat talál a kiömlésre, — gyujtogatásokban. Az éjszakai égések vagy a felakasztott pékek számából az uralkodó hatalom kiolvashatja az idők jeleit, s azok szerint változtathatja utjait.

Annyit előre kitalálhatunk, hogy ez a franczia explosio kétségkivül meg fogja előbb próbálni a régi intézményeket mind, hogy azokon kimeneküljön; mert ezek mindenike által van,

vagy legalább szokott lenni, némi összeköttetés a benső mélylyel; annál fogva nemzeti intézmények. S még ha személyi intézményekké lettek is s eltértek eredeti céljuktól: ott még az akadálynak gyengébbnek kell lenni, mint egyebütt. Tehát melyiken keresztül fog kitörni? Az eseményeket figyelő kitalálhatja vala: a törvénykezési parlementeken keresztül: mindenek felett a párisi parlementen keresztül.

Az emberek, ha még oly erősen be vannak is burkolva a méltóságokba, nem lehetnek teljesen elzárva koruk befolyása elől; különösen olyan emberek, kik életüket az ügyek intézésében töltik; kik minden lépten nyomon érintkezésbe jönnek — ha csupán a birói székekről is — a világ lényeges folyásával. A parlementi tanácsos, sőt maga az elnök, ki méltóságát drága pénzen vette, hogy ember-társai tisztelettel tekintsenek rá fel, hogyan legyen nevezetes a philosoph-estélyeken és a finom miveltség szalonjaiban arról, hogy ő a sötétség barátja? A párisi hosszú-palástosok közt lehet nem egy hazafias Malesherbes, kinek törvénye a lelkiismeret és a közjó; sőt világosan van nem egy vakon tüzelő D'Espréménil, kinek zavart gondolkodása előtt bármely olyan Brutus-féle zajos hirnév dicsőségesnek látszik. A Lepelletiereknek, Lamoignonoknak van czimük és vagyonuk, mégis az udvarnál egyszerűen csak igy czimezik őket: „a palást nemessége," „palástos nemesség." Vannak ott mély tervezgetésü Duportok; állhatatlan nyelvű Fréteauk és Sabatierek: valamennyien többé-kevésbbé a *contrat social* tején táplál-

kozva. De sőt az egész testületet a mi illeti, avagy ez a hazafias oppositio nem az önmagukért való küzdelem is-e egyszersmind? Fel, Páris parlementje, kezdd újra régi harczodat! Nem semmisítetett-e meg a Parlement-Maupeou gyalázattal. Most nem kell rettegned XIV. Lajostól, korbácsának csattogásával és olympusi tekintetével; sem Richelieutől és a Bastille-től többé: nem; egy egész nemzet áll hátad mögött. Te is (oh egek!) lehetsz politikai hatalommá, s lószőr parókádnak rázásával fejedelemségeket és dynastiákat rázhatsz meg, mint egy igazi Jupiter az ő ambroziás fürteivel!

A könnyü, öreg M. de Maurepas, 1781. vége óta ott pihen a fagyos halál karjai közt. „Soha sem fogom hallani többé — mondá a jó Lajos — lépteit a fölöttem levő szobában"; könnyű tréfáinak és fordulásainak vége van. Nem lehet többé a kellemetlen valóságot kellemes élczczel eltakarni, s a mának baját ügyesen áttenni a holnapra. Maga a holnap megjött; s most ott csak a csendes, phlegmaticus M. de Vergennes ül, a száraz tényeket sorozgatva, mint valamely unalmas, pontos irnok (a mi volt eredetileg); megmondja, a mit tagadni nem lehet, jöjjön orvosság, a honnét akar. Benne magában nincs semmi orvosság, csupán irnokszerü „elintézése az ügyeknek", routine szerint. A szegény király, ki öregebb lett, de alig tapasztaltabb, maga kénytelen olyan tehetséghiánynyal, a milyen van neki, elkezdeni a kormányzást; a melyben a királyné is segíteni fogja. Fényes királyné, az ő gyors, világos eszével és ösztöneivel; világos, sőt nemes;

de nagyon felületes, hevesen-sekély arra a munkára! Francziaország kormányzása olyan nagy probléma volna; s ime most oda fejlődtek a dolgok, hogy szinte igen nehéz kormányozni még az Oeil-de-Boeuföt is. Mert ha a nyomorgó népnek megvan a maga panasz-kiáltása, hasonlóképen megvan, és még hallhatóbb, a megrablott udvarnak is. Az Oeil-de-Boeuf előtt megfoghatatlannak látszik, hogy Francziaországban, melynek annyi a jövedelmi forrása, a bőség szarva hogyan ürülhetett ki, midőn eddig önteni *szokta?* Azonban Necker, az ő takarékosság jövedelmével „több mint hatszáz helyet eltörölt", mielőtt az udvaronczok kibillenthették volna, a milyen takarékos pedáns finánczvolt. S ujólag, egy katonai pedáns, Saint-Germain, az ő porosz manőverjeivel s porosz nézeteivel, mintha az érdem és nem a nemesi czimer lenne a szabályozó az előléptetésben, felbosszantá a katonákat; a musquetairek, sok más egyébbel együtt, eltöröltetnek: mert ez is egyike a ti eltörlőiteknek; s rontásaival és felforgatásaival csupán kárt csinált — az Oeil-de-Boeufnek. Bőviben van a panasz; szükség, aggodalom: egy megváltozott Oeil-de-Boeuf ez. Besenval mondja, hogy már ezekben az esztendőkben (1781) akkora szomorúság volt az udvarban, a régibb időkkel összehasonlitva, hogy egészen leverő volt azt látni.

Nem csoda ha az Oeil-de-Boeuf szomorúságnak adta magát, a midőn hivatalait eltörlitek! Nem lehet egyetlen hivatalt is eltörleni, hogy valamely erszény az által könyebbé ne váljék, s

több mint egy szív nehezebbé! Mert nem foglalkoztatta-e az a hivatal a munkás osztályokat is, — a zsinórok és essenciák gyártóit, férfiakat és nöket, s a gyönyörök gyártóit általában, akárki is képes volt arra a gyártásra? Nyomorult gazdálkodás; sehol sem érezték még, huszonöt millió ember fölött való uralkodás mellett! Azonban mégis igy folyik ez a dolog: s még itt nincs vége. Még egy pár év, s a farkas-hajtó ebek is zsákmányává lesznek az eltörlésnek, a medvehajtók, a solymászat: hivatalok fognak lehullani, sűrűn, mint az őszi levelek. Polignac herczeg kimutatja, a miniszteri logikának teljes elhallgattatásával, hogy az ő helyét nem lehet eltörölni: s akkor lovagiasan, a királyné felé fordulva, lemond arról, minthogy ő felsége ugy kivánja. Coigny herczeg kevésbbé volt lovagias, de semmivel sem szerencsésebb: „Egész veszekedés támadt köztünk, köztem és Coigny közt," — mondá Lajos király; „de ha leszúrt volna is, nem tudtam volna kárhoztatni érte."*) Az ilyen dolgok felől csak egy vélemény lehet. Besenval báró azzal a nyilt szólással, mely jellemzi a független embert, egyenesen kimondja ő felségének, hogy ez rettenetes; „az ember lefekszik, s nem biztos róla, hogy másnapra nem koldussá téve ébred-e föl: mintha csak Törökországban laknánk." Valóban kutyának való élet ez.

Minő különös ez az állandó insége a királyi kincstárnak! Mégis ez épen oly kevéssé hihetetlen, mint tagadhatatlan. Egy siralmasan igaz tény: a botlás köve, a melyben egymás után

*) Besenval, III. 255—58.

minden miniszterek megbotlanak és elesnek. Legyen a „pénzügyi genie hiánya“ az ok, vagy valami egészen más hiány: de a legkézzelfoghatóbb eltérés van a jövedelem és a kiadás közt; *deficit* a jövedelemben; „födöznetek kell ezt a deficitet,“ különben elnyel benneteket! Ez a nehéz feladat: látszólag épen oly reménytelen, mint a kör négyszegitése. Joly de Fleury pénzügyminiszter, a ki Necker után következett, semmit sem tudott csinálni vele; semmit, legfeljebb kölcsönöket venni, a melyek késlekedve folytak be; uj adókat vetni ki, a melyek nem hoztak be pénzt, de annál több lármát és elégedetlenséget csináltak. D'Ormesson pénzügyminiszter épen oly keveset tudott tenni, vagy még kevesebbet; mert a mig Joly esztendőn tul föntartá magát, addig D'Ormessonnak csak hónapok jutottak: mig egyszer „a király megvette Rambouilletet, a nélkül, hogy őt megkérdezte volna,“ mit ő jeladásul vett arra, hogy lemondjon. És igy, 1783. vége felé, a dolgok közel állanak ahhoz, hogy megfenekeljenek. Hiábavalónak látszik minden emberi találékonyság. Hiába vesződtek a mi ujonnan alkotott „pénzügyi tanácsunk“, a mi „pénzügyi felügyelőink“, a pénzügyek főfelügyelője: szerencsétlenségre nincs semmi pénzügy, a melyre fel kellene ügyelni. Végzetes szélhüdés éri a társadalom mozgását; a vakságnak vagy a sötétségnek fellegei boritnak be bennünket: tehát le kell szakadnunk csakugyan a *nemzeti bankrott* sötét iszonyai közé.

Nagy a bankrott: a nagy feneketlen örvény, a melyben minden csalás, köz vagy ma-

gán, elsülyed és eltünik; ide voltak azok, legelső kezdetüktől fogva, valamennyien kárhoztatva. Mert a természet igaz és nem hazugság. Nem szólhatsz vagy tehetsz egyetlen hazugságot, a mely hosszabb vagy rövidebb keringés után vissza ne térne, mint egy a természet valódiságára kiállitott váltó, s ott be ne mutattatnék kifizetés végett, — ezzel a válaszszal: *nem fizettetik ki.* Csak az a sajnálatra méltó, hogy gyakran olyan hosszú keringést tesz; s hogy az eredeti hamisitó oly ritkán ugyanaz, ki azért a végén meglakol. A hazugságok és az azok által eredményezett rossznak terhe, tovább adatnak; átcsúsztatva egyik hátról a másikra, egyik rangból a másikba, mig végre ott ragadnak a legalacsonyabb, némán türő osztály nyakán, a mely ásóval és talyigával, fájó szivvel és üres zsebbel naponként érintkezésbe jő a *valósággal,* s a csalást nem adhatja tovább.

Mindamellett vegyük figyelembe azt is, hogy, mintegy igazságosan kárpótoló törvény következtében, midőn a hazugság a maga terhével mindegyre lejebb sülyed és csúsztattatik: viszont az általa keltett nyomorúság emelkedik feljebb és feljebb; a minek következtében, ama husz milliónak hosszas sanyargása és éhezése után odajutottak a dolgok, hogy egy Coigny herczeg és ő felsége is „igazi veszekedésbe" keverednek. Ilyen az igazságos természet törvénye, a mely bár hosszú időszakok után s néha csupán bankrott által, mindamellett a dolgokat ismét rendes állapotukba hozza.

De egy Fortunatus erszénynyel zsebében

minő hosszú időn át eltarthat csaknem akármi hazugság! A ti társadalmatok, háztartástok, gyakorlati vagy szellemi gazdálkodástok hamis, igazságtalan, bántó isten és ember szeme előtt. Mindazonáltal tűzhelye meleg, éléskamrája bőven tele töltve; az égi svájcziak, a' természetes loyalitas egy nemével, számtalanon veszik körül és megmutatják röpiratok és hadgyakorlatok által, hogy az igazság; vagy ha nem is egészen tiszta igazság (a mely nem földi, lehetetlen), de annál jobb, t. i. egészségesen mérsékelt, (a minő a szél a nyirott báránynak) és csak annál jobb hatása van. Azonban, hogy megváltozik minden, midőn az erszény és az éléskamra kiürülnek! Ha a ti berendezéstek oly igaz, annyira a természet törvényei szerint való volt: akkor, az ég nevében, hogyan engedhette a természet, a maga végetlen bőkezüségében, hogy ilyen éhségre jusson? Minden ember, minden asszony és minden gyermek előtt kétségtelen most, hogy a ti berendezéstek *hamis* volt. Tisztelet a bankrottnak; mely mindig igazságos, ha nagyban vesszük, habár a részletekben oly kegyetlen is. Minden csalás alatt ott dolgozik, aknázván alá fáradhatatlanul. Nincsen olyan csalás, habár az ég boltozatjának magasságáig emelkedett is fel s beboritá az egész világot: hogy egy napon a bankrott el ne söpörné, s minket meg ne szabaditana tőle.

II. FEJEZET.

Calonne ellenőr.

A szomorúság, akadályok és beteges bágyadtság ilyen körülményei közt, a midőn egy elkeseritett udvar előtt ugy tetszik, mintha a pénzügyi genie kiveszett volna az emberek közül: micsoda jelenség lehetett volna szivesebben látott, mint M. de Calonneé? Calonne kétségbevonhatlanul tehetséges ember; sőt pénzügyi tehetség többé-kevésbé; tapasztalata van mind a pénzügyekkel, mind a parlementekkel való bánásban; miután intendáns volt Metzben, Lilleben, királyi procurator Douaiban. Tekintélyes ember, összeköttetésben a pénzes osztályokkal; mocsoktalan nevü, — ha az a kis haszontalanság nem volna, abban a régi D'Aiguillon-Lachalotais-féle ügyben (t. i. hogy egy kliens levelét megmutatta), de ez is már jóformán el van feledve. Vannak súlyos erszényü rokonai, kiknek súlyát megérzik a börzén. Foulonjaink és Berthierjeink intrikálnak mellette; a vén Foulon, kinek most már semmi egyéb dolga nincs, mint hogy intrikáljon; a kit úgy ismernek, mint gazembert és annak is tapasztalják, de a kinek temérdek vagyona van; a ki élelmezési

irnokból, a mi egykor vala, remélheti, — úgy hiszik némelyek — hogy egy napon, ha a játszma jól megy, maga lesz miniszter.

Ilyen támogatói és födözői vannak M. de Calonnenak, s a mellé bensőleg olyan tulajdonai! Remény sugárzik arcáról; nyelvén rábeszélés ül. Minden sérülésre kész orvossága van, s a világot kereken fogja forgatni maga előtt. November 3-án, 1783-ban, az Oeil-de-Boeuf örvendez az ő új pénzügyminiszterében. Calonne is meg fog próbálkozni; Calonne is a maga módja szerint, mint Turgot és Necker tették a magoké szerint, siettetni fogja a végkifejlődést; elárasztja még egyszer a ragyogás kiömlésével a mi most nagyon is ólomszinü reménykorunkat és teljességre juttatja azt.

Nagy, minden esetben, az Oeil-de-Boeuf boldogsága. A pénzügyekben való piszkosság eltünt a királyi lakokból: a helyek eltörlése megszünik; a mi Besenvalunk nyugodtan mehet aludni, biztos levén róla, hogy kirablatlanul fog felébredni. Mosolygó bőség tért vissza, mintha csak valamely varázsló igézetére; s megelégedést szór szét ismét ömlő szarujából. S azon felül nézd, minő szeretetreméltóság a magaviseletben! Nyájas mosoly különbözteti meg a mi ellenőrünket; mindenkit figyelmes arczczal, sőt előzékenységgel hallgat meg; saját kivánságaikat tisztába hozza előttük és megadja azt; vagy legalább feltételesen megigéri. „Attól félek, ez nehéz dolog lesz," mondá ő felsége a királyné. „Asszonyom," felelt a miniszter, „ha csak nehéz, akkor meg van téve; ha lehetetlen, akkor meg lesz téve *(se fera)*." Egy

szóval ilyen „könnyed“ ember! Ha a társas élet gyönyör-hullámzása közt szemléljük, a melyekben senki sem vesz részt nagyobb élvezettel mint ő, méltán kérdhetjük, hogy mikor dolgozik ez az ember? És mégis munkája, mint látjuk, soha sem késik el, s mindenek felett munkájának gyümölcse: a készpénz. Bizonynyal hihetetlen könnyedségü ember; könnyü cselekvésü, könnyü szólásu, könnyü gondolatú: a szelid, nyájas előadásban a philosophiai mélység hogyan szikrázik elő belőle, mint csupa élcz és játszi elevenség; s a királynénak estélyein, egy egész világ terhével vállán, gyönyöre a férfiaknak és nőknek egyaránt! Micsoda varázs által visz végbez csodákat? Az egyedüli igaz varázs, a genius varázsa által. Az emberek úgy hivják, hogy „a miniszter“; a minthogy mikor is volt egy másik ilyen? A görbét egyenessé tudja tenni, a darabosat simává; s az Oeil-de-Boeuf felett leirhatatlan napfény ragyog.

De sőt komolyan szólva, senki se mondja, hogy Calonnenak nincs geniusa: van igen is a rábeszélésre s mindenek felett a kölcsönzésre. A pénznek kéz alatt történő, rendkivül ügyes és okos forgatása által a börzét virágzásban tartja; ugy hogy kölcsönt kölcsön után irnak alá, mihelyt az aláirást megnyitják. Számolók, kik valószinüleg ismerték a dolgot,*) kiszámitották, hogy renkivüli kiadásokra, egyre-másra, mintegy „egy milliót költött naponként,“ a mi kétségkivül nagy összeg, de nem szerzett-e meg va-

*) Besenval, III. 216.

lamit vele; tudniillik békét és jólétet egy időre? A philosophság morog és zugolódik; 80.000 példányt vesz meg, mint mondók, Necker új könyvéből; azonban a páratlan *(nonpareil)* Calonne, ő felségének termeiben, a herczegek és herczegnők fényes csoportja s a csupa boldog, csodáló arczok között, könnyen veszi, ha Necker és a philosophság akárhogy morognak is.

A nyomoruság csak az, hogy ilyen idők nem tarthatnak soká. Pazarlás és kölcsönnel való fizetés nem az a mód, a mely által a deficitet megszüntetni lehet. Az olaj sem az az anyag, a mely által az égéseket kioltani lehet;— fájdalom, nem; legfölebb csillapitni, de *nem* állandóan! Maga a páratlan előtt is, a kinek volt belátása, világos időközönként, s homályosan bizonyos minden időben, hogy az ő üzlete természeténél fogva ideigvaló és naponként nehezebbé válik; hogy kiszámithatatlan változások vannak a közelben. Eltekintve a pénzügyi deficittől, az egész világ most olyan újitó kedvében van; minden dolog arra tör, hogy elszakadjon régi kötelékei közül, új eredményeket és kombinációkat hozzon létre. Nincs egyetlen törpe *jokei*, egyetlen nyirt Brútus-fő, vagy kengyelben állva lovagló anglomaniakus: a ki változásról ne jósolgatna. De hát akkor? Akármi lesz akkor, a ma elég kellemesen telik; s a holnapra nézve, a mikor az eljön, lesz tanács is. A páratlan ellenőr, miután egyszer elég magasra hágott (bőkezüség, folyékony beszéd s a genius varázsa által) az Oeil-de-Boeuf, a király, királyné, a börze, — s a mennyire lehet minden ember kegyében: remélheti, hogy kereszt-

tül fog menni a kikerülhetetlenen, valami nem is képzelt módon, oly csinosan, mint a másik.

Annyi tény, hogy ezen csodálatos három esztendő alatt segítőeszközt segítőeszközre halmoztak: mignem aztán most már, ilyen összehalmozódás és magasság mellett, a halom veszélyesen ingadozni kezd. S ime ez a világ csodája, a gyémánt nyaklánccz, azt a leomlás válságára juttatá. Genius, abban az irányban, nem tehet többet: akár mentünk elég magasra, akár nem, ezt abba kell hagynunk. Alig hogy eltették ezt a szegény Rohant, a nyaklánc-bibornokot elég biztos helyre, az Auvergne hegyek közé, s Dame de la Motteot (nem olyan biztosan) a Salpétrierebe, s ezt a gyászos ügyet ugy, a hogy elsimitották: midőn a mi vérmes ellenőrünk még egyszer bámulatba ejti a világot. Egy olyan segitőeszközt terjeszt elő, a melyről nem hallottak százhatvan év óta; s a rábeszélés ereje által (mert az ő könnyü merészsége, reménye és ékesszólása páratlanok) el is fogadtatja: s ez a *Notablek összehivása.*

Hivassanak össze a tekintélyes személyek, tényleges vagy jogi urai kerületeiknek, Franciaország minden részéből; terjesztessék elibük meggyőzőleg, igaz rajza ő felsége hazafias czéljainak s nyomorult pénzügyi állapotának; s akkor kérdezzük meg tőlük, hogy mit tegyünk? Bizonyára gyógyitó eszközöket kell elfogadnunk; olyanokat, melyeket a genius varázsa fog előteremteni; s a melyeknek, ha egyszer a Notablek által szentesittettek, valamennyi parlement és minden ember kénytelen lesz, több vagy kevesebb vonakodás után, alávetni magát.

III. FEJEZET.

A Notablek.

Ime tehát itt van igazán a jel és csoda; látható az egész világ előtt; jelentője soknak. Az Oeil-de-Boeuf fájdalmasan morgolódik: nem jól voltunk-e mi ugy, a hogy voltunk; ki látta olajjal oltani az égést? Az alkotmányos philosophság örvendező meglepetéssel kapja fel fejét; sóvárogva vizsgálja, mi lesz az eredmény. Az államhitelezőnek, az állam-adósnak, az egész gondolkodó és gondtalan közönségnek: mindenkinek megvannak különböző meglepetéseik, örvendetesek vagy szomorúak. Mirabeau gróf, ki házassági és másnemü pöreit úgy, a hogy, rendbehozta, s most a legzavarosabb elemek között dolgozik Berlinben, készitvén *Porosz monarchiákat* és röpiratokat *Cagliostro*-ról; s irva — fizetésért ugyan, de a tiszteletteljes elismerés jutalma nélkül, megszámlálhatatlan izeneteket kormánya számára: — most a távolban gazdagabb zsákmányt kutat vagy érez. Mint valami sas, avagy keselyü, vagy vegyüléke mind a kettőnek, egyengeti szárnyait, hogy hazafelé repüljön.*)

*) Fils adoptif: Mémoires de Mirabeau. IV. k. 4. 5.

M. de Calonne egy Áron-vesszőt nyújtott ki Francziaország fölött, csodatevőt, a mely egészen váratlan dolgokat fog fölidézni. Vakmerőség és remény váltakoznak benne balsejtelmekkel; bár a vérmes-bátor rész mindig legyőzi a másikat. Egyszer azt irja egyik belső barátjának: „*Je me fais pitié à moi-même*“ (magam magamon szánakozom); majd meg felhí valami alkalmi költőt vagy versfaragót, hogy énekelje meg, „a Notablek ezen gyülését s a forradalmat, mely jőni fog.“*) Bizonyára jőni fog, s méltó lesz a megéneklésre, — de nem addig, mig nem *láttuk* azt és annak eredményeit. Mély, homályos nyugtalanságban minden oly régóta mozog és ingadozik már: vajjon M. de Calonne ezen ő Notablek alchymiája segedelmével mindent együvé fog-e illeszthetni ismét, s nyerni új jövedelmeket? — vagy pedig szét fog szórni mindent, hogy tovább ne mozogjanak és ingadozzanak, hanem összetörjenek és széthulljanak?

Akármiként történjék is ez, homályos, rövid napokon mindenfelől látjuk a tekintélyes és befolyásos embereket, a mint vonulnak — mindenik a maga útján — Francziaország minden részéből a versaillesi kastély felé, oda híva *de par le roi*. Ott február 22-én 1787-ben összegyültek és tanácskozássá alakultak: százharminczhét Notable, a mint megolvashatjuk őket nevenként:**) ehhez vegyük a hét herczeget a királyi vérből, s meglesz a Notablek kerek száma. Ne-

*) Biographie Universelle, §. Calonne (Guizottól).

**) Lacretelle, III. 286. Montgaillard, I. 347.

mesek és birák, pairek, a főpapság, parlementek elnökei: hét táblára *(Bureaux)* osztva, a mi hét királyi herczegünk, Monsieur, D'Artois, Penthiévre és a többi elnöklete alatt; a kik között ne feledjük el a mi uj d'Orleans herczegünket sem (miután 1785 óta nem Chartres többé). Még most sem admirál, bár életének negyvenedik évébe lépett, megromlott vérrel és kilátásokkal; félig megunva a világot, a mely félignél jobban megunta őt, Monseigneur jövője nagyon kétséges. Nem világosságban és belátásban, nem is benső égésben, hanem a mint mondók, „zavaros füstben és a kiégett érzékiség hamvai közt" él és emészt. Fényűzés és alacsonyság; boszú, életuntság, nagyravágyás, sötétség, rothadás; s ehhez mintegy három millió forint évi jövedelem: — ha ez a szegény herczeg egyszer elszakadna udvari horgonyától, micsoda tájékok felé, micsoda tüneményekközt nem fogna ez haladni és vitorlázni! Szerencsére még most legalább „úgy mutatja, hogy vadász naponként"; ott ül, minthogy kénytelen ott ülni, elnökölve a maga táblája fölött, bágyadt holdvilág arczczal, bágyadt üveges szemekkel, mintha mindaz a dolog csupa unalom volna rá nézve.

Végre azt is látjuk, hogy Mirabeau gróf valósággal megérkezett. Leszáll Berlinből a cselekvés szinhelyére; felvillanó tűz-pillantásával átnézi azt; észreveszi, hogy ott nincs semmi az ő számára. Remélte, hogy ezeknek a Notableknak szükségük lehet egy titkárra. Szükségük is van egyre; azonban ők Dupont de Nemourst választották, kinek kisebb a hire, de jobb; s a ki,

mint barátai gyakran hallják tőle, azon teher alatt nyög — bizonyára nem igen közönséges baj, — hogy „öt királylyal kell leveleznie.“*) Mirabeau tolla nem lehet hivatalos tollá; mind a mellett azért toll marad. Titkárság hiányában neki fog a tőzsdeuzsora megtámadásának *(Denonciation de l'Agiotage)*, szokása szerint nagy zajjal adván tudtul, hogy itthon van és foglalkozik; mignem figyelmeztetve barátja Talleyrand, sőt kéz alatt maga Calonne által is, hogy „egy tizenhetedik *Lettre-de-Cachet*-t bocsáthatnak ki ellene,“ épen idejében átszökik a határokon.

S ime most, a pompás királyi termekben, a mint az azon korból fenmaradt festményeken még most is szemlélhetjük, a mi száznegyvennégy Notablénk együtt ül, szervezkedve; készen a hallásra és a megvizsgálásra. Calonne szörnyen elkésett beszédeivel és előterjesztéseivel; azonban az emberek „gyorsasága a munkában“ ismeretes előttünk. A stil üdeségére, világosságára, elmésségre, magas szempontokra nézve az ő megnyitó beszéde felülmúlhatatlan volt: — csak a beszéd anyaga ne lett volna olyan megfélemlitő. Olyan deficit, melynek mekkoraságára nézve a kimutatások eltérnek, sőt magának a miniszternek kimutatása sem hibátlan; de a melyet illetőleg minden kimutatás megegyezik abban, hogy azt mint „óriást“ tüntesse fel. Ez rövid kivonata a mi ellenőrünk bajainak: de hát mik kisegitő eszközei? Csupa Turgotismus; mert — ugy lát-

*) Dumont: Souvenirs sur Mirabeau (Paris, 1832.) 20. l.

szik — ide leszünk kénytelenek visszatérni utóljára is. Provinciális gyülések; új adóztatás; sőt, a mi legkülönösebb mindenek között, új földadó, a mit ő *Subvention Territoriale*-nak nevez, a mely alól sem a kiváltságosak, sem a kiváltságtalanok, a nemesség, papság, sem a parlementi tagok nem lesznek kivéve!

Elég bolondul! Ezek a kiváltságos osztályok ahhoz voltak szokva, hogy ők adóztassanak, szedve hídpénzt, tizedet, vámot, a mig csak egy krajczárjuk volt az adózóknak: de hogy őket adóztassa meg valaki? S ilyen kiváltságos egyénekből áll ez a Notablek gyülekezete, egy parányi töredéket kivéve, egészen. Ez a meggondolatlan Calonne semmit sem ügyelt azoknak „alkotására", vagyis eszélyes összeválogatására, hanem olyan Notablekat választott, a kik valóban nevezetesek voltak; bizván az eredményt illetőleg a feltaláló eszességben, a jó szerencsében s abban az ékesszólásban, mely még eddig soha sem hagyta cserben. Meggondolatlan főellenőr! Az ékesszólás sokat tehet, de nem mindent. Orpheus a rithmikussá, zeneivé lett ékesszólás segedelmével (a mit mi költészetnek nevezünk), vaskönnyeket csikart Pluto szemeiből: de a rímnek vagy prózának micsoda boszorkánysága által fogod te Plutus zsebéből kivenni az aranyat?

S csakugyan a vihar, mely most feltámadt és fütyülni kezde Calonne körül, előbb csak a hét táblán, majd ezek által felköltve azon kivül is, mind szélesebben terjedve egész Franczia-országon keresztül, szinte lecsillapithatatlannak

igérkezik. Oly óriás deficit! A rosz kezelés és pazarlás napnál világosabb. Némelyek zsebelésre is czélozgatnak, sőt Lafayette és mások egyenesen kimondják azt s igyekeznek bebizonyitani. A deficitért a vádat, a mi derék Calonneunk, mint természetes vala, igyekvék a maga vállairól előzői nyakába vetni, Neckert sem véve ki. De most Necker előáll és hevesen tagadja azt; mire egy „haragos levélváltás" következik, mely még a sajtóba is bejut.

Az Oeil-de-Boeufben s a királynénak magántermeiben egy ékesen szóló ellenőr az ő „aszszonyom, ha az csak nehéz"-évei, rábeszélő tudott lenni; azonban fájdalom, az ügy most más törvényszék elé került. Nézd őt, egyikén ezen szomorú napoknak, Monsieur Bureaujában; a hova a többi Bureauk is küldtek követeket. Önvédelmi harczban áll ott: egyedül; kitéve a kérdezések, interpellációk, szemrehányások szakadatlan tüzelésének ezekből a „százharminchét" darab logika-ütegekből, — melyeket igazán nevezhetünk *bouches à feuk*-nek, tűzhányó-szájaknak szószerinti értelemben! Aligha valaha, vagy tán soha sem tüntetett ki ember — Besenval szerint — olyan értelmet, ügyességet, nyugodtságot és rábeszélő ékesszólást. Oly temérdek tűzokádó száj menydörgő támadásának ő semmi haragosabb eszközt nem állit ellenébe, mint napsütést: önuralmat és atyai mosolyt. Szelid, zavartalan világossággal válaszol öt hosszú órán keresztül a tüzes, fogós kérdések és szemrehányó interpellációk szakadatlan lövéseire; szavakkal, melyek gyorsak mint a villám, s nyugodtak, mint a fény.

Sőt még a kereszttűzre is felel; olyan mellékkérdésekre és esetleges interpellációkra, melyekre a főcsata tüzében (minthogy neki is csak egy nyelve van) nem válaszolhatott; most ezeket is előveszi az első szünet alkalmával és ezekre is felel.*) Ha a legnyájasabb rábeszélő ékesszólás megmenthette volna Francziaországot, most meg volna mentve.

Erősen szorongatott ellenőr! A hét Bureauban, ugy látszik, nincs más, csak akadály; Monsieur Bureaujában pedig Loménie de Brienne, Toulouse érseke, egyik szemével maga az ellenőrségre kacsintva, felizgatja a papságot; gyülések fordulnak elő, sötétben űzött cselszövények. S kivülről sem jön sehonnan valami jele a segélynek vagy reménynek. A nemzetért (melynek kebelében Mirabeau most stentori hangon izgat az agio ellen) az ellenőr még eddig mit se tett, vagy annál is kevesebbet. A philosophságért szinte csak annyit, a mi alig több a semminél, — hogy kiküldte Lapérouset tudományos kutatásra s más ilyest: s e mellett nem állott-e „haragos levélváltásban" az ő Neckerükkel? Maga az Oeil-de-Boeuf is gyanusnak látszik; egy bukóban levő ellenőrnek nincsenek barátai. A higgadt M. de Vergennes, ki az ő flegmatikus megfontolt pontosságával sok dolgot el tudott volna távoztatni, éppen egy héttel előbb halt meg, hogy ezek a gyászthozó Notablek összegyűltek. S most azt kezdik észrevenni, hogy a pecsét-őr, *Gardedes-Sceaux* Miromesnil, az áruló szerepét játsza:

*) Besenval, III. 196.

ármányokat szövén Loménie-Brienne érdekében! A királyné felolvasója Abbé de Vermond, nem igen szeretett egyéniség, Briennenek teremtménye volt, az ő keze munkája eleitől fogva: attól lehet félni, hogy a hátulsó ajtó nyitva, s a földet alá aknázzák lábaink alatt. Legalább az áruló *Garde-des-Sceaux* Miromesnilt el kell bocsátani: s helyébe nem jó volna-e pecsétőrnek Lamoignon, az ékesen szóló Notable, szilárd ember, a kinek összeköttetései, sőt még eszméi is vannak, parlement-elnök, de azért hajlandó reformálni a parlementeket? Legalább így gondolkodik a mozgékony Besenval s ebédnél meg is súgja ezt az ellenőrnek, — ki valamennyiszer a házigazdai kötelesség időt hagy rá — mintegy elbájolt kifejezéssel hallgatja meg őt, azonban semmi határozottat nem felel rá. *)

Fájdalom, mit feleljen? A magánosok cselszövényének s azon kivül a közvéleménynek ereje oly veszélyesen, zavarosan nő! A philosophság hangosan csúfolódik, mintha az ő Neckerje már győzedelmeskedett volna. A szájtátó tömeg nyitott szemmel bámulja a különböző fa- és rézmetszeteket, melyek egyikén például egy paraszt összehívja majorságából a baromfiakat, s ilyen megnyitó beszédet tart hozzájok: „kedves állatok, összegyűjtöttelek benneteket, hogy adjatok tanácsot abban, micsoda mártással készitselek el titeket"; mire egy kakas közbeszólván: „mi nem óhajtjuk, hogy megegyenek bennünket" — azzal hallgattatják el: „ön eltér a

*) Besenval, III. 203.

kérdéstől (*vous vous écartés de la question*).“*) Nevetés és logika; ballada-énekes és röpirat-iró; epigramm és torzkép: micsoda közvélemény szele ez, — mintha a szelek barlangjai bocsátották volna világgá összes lakóikat! Alkonyatkor Lamoignon elnök átlopódzik az ellenőrhőz, s őt „nagy léptekkel sétálva találja szobájában, mintegy kikelve magából.“ **) Gyors zavart szavakkal kéri M. de Lamoignont, hogy adjon neki „tanácsot.“ Lamoignon őszintén megmondja, hogy kivéve a saját emlegetett pecsétőrségét illetőleg, — ha az talán segitene valamit, ő igazán nem tud más tanácsot adni.

„Husvét utáni hétfőn“ április 9-én 1787-ben, a mely dátumot örömmel igazol az ember, mert valóban mi sem múlja felül ezen *Histoires* és *Mémoires* gondatlan hamis voltát, — tehát „husvét utáni hétfőn, a mint én, Besenval, Romainville felé lovagoltam Maréchal de Segurékhoz, egy barátommal találkoztam a Boulevardson, ki azt mondá, hogy M. de Calonne el van bocsátva. Kissé odább szembe jött velem d'Orleans herczeg, felém ugratva, szemben a széllel“ (természetesen à *l'Anglaise* trappban) „s megerősité a hallott ujságot.“ ***) Valóban az ujság igaz. Az áruló Garde-des-Sceaux Miromesnil eltávozott s helyét Lamoignon foglalta el; azonban elfoglalta saját hasznáért és nem az ellen-

*) Ujra kiadva a Musée de la Caricatureben (Paris, 1834.)

**) Besenval, III. 209.

***) Besenval, III. 211.

őréért: a „következő nap“ az ellenőrnek is távozni kellett. Egy kis ideig még ott tartózkodhatik a közelben; mutathatja magát a pénzváltók közt, sőt „dolgozva az ellenőri hivatalban“, a hol sok minden hever bevégezetlenül: de ez sem tarthat igy soká. Nagyon erősen fú és csapkod ez a szélvésze a közvéleménynek s magánosok ármánykodásának, mely mintha csak a szelek barlangjaiból ömlenék, s kifújja őt (fensőbb hatalom jeladására) Párisból és Francziaországból, — túl a láthatáron a láthatatlanságba és külső sötétségbe.

A genius varázsa nem tudta ezt a sorsot végleg eltávolitani. Hálátlan Oeil-de-Boeuf! nem hullatott-e ő csodálatos módon aranyesőben mannát számotokra egy ideig, ugy, hogy a mint egyik udvaroncz mondá: „az egész világ tenyerét tartá, én pedig kalapomat“? Ő maga szegényen, egy garas nélkül marad, ha csak egy „pénzügyi hivatalnok özvegye Lotharingiában“ fel nem ajánlotta volna neki — bár az ötvenen már túl volt — kezét és a gazdag erszényt, melyet kezében tartott. Ettől fogva homályos lesz az ő tevékenysége, bár fáradhatatlan: Levelek a királyhoz, Felhivások, Jóslások; röpiratok (Londonból); a régi, rábeszélő könnyüséggel irva, de a melyek azért nem győznek meg senkit. Szerencsére az özvegy erszénye birja. Egy vagy két évben egyszer némi árnyéka látható, a mint ott megjelenik az északi határokon, óhajtván magát megválasztatni nemzeti képviselővé: azonban szigorúsággal visszautasitják. S azután még homályosabban fog kisérteni, elvi-

tetve messze a legutolsó európai országokba, a diplomáczia bizonytalan félhomályában, intrikálván a számüzött királyi vérü herczegek érdekében, s kalandokon megy keresztül; bele fordul a Rajnába és félig ott fúlad, de azért papirjait kimenti szárazon. Fáradhatatlan, de mind hiába! Francziaországban nem fog többé csodákat vinni véghez, sőt alig fog oda visszatérni, hogy ott sirt találjon. Isten veled, könnyü vérü fő-ellenőr, a te könnyü, gyors kezeddel, rábeszélő arany száddal: voltak rosszabb emberek és voltak jobbak mint te; de rád is volt bizva egy feladat, — az, hogy szelet csapj és felköltsd a szeleket, s te azt megtevéd.

De hát az alatt, a míg a megbukott miniszter Calonne, vihartól üzetve, ilyen sajátságos módon eltünik a láthatárról, mi lett a pénzügyminiszterségből? Mondhatni, ott csüng üresen; kialva, mint a hold, a teljes holdfogytakor. Két ideiglenes árnyék, a szegény M. Fourqueux s a szegény M. Villedeuil, viselik gyorsan következve egymás után, némi képét annak*) — mint a hogy az új holdnak néha karjai közt van a homályos régi, midőn feljő. Türelem, ti Notablek! A tényleges új pénzügyminiszter bizonyosan meglesz, sőt készen van; csak a legszükségesebb manőverek hadd történjenek meg. A ravasz Lamoignon s a belügyminiszter Breteuil s a külügyek vezetője Montmorin már intettek egymásnak szemükkel; hadd jőjjenek ezek egyszer össze hárman és hadd beszéljenek! Ki

*) Besenval III. 225.

az, a ki erősen áll a királyné kegyében s Abbé de Vermondéban? A ki nagy tehetségü ember? Vagy a ki legalább azért küzdött ötven éven keresztül, hogy nagy tehetségünek tartassék; most a főpapság nevében követelte, hogy a protestánsok ellen hozott halálbüntetések hajtassanak végre; majd ott fényeskedve az Oeil-de-Boeufben vidáman, kedveltetve magát férfiakkal és nőkkel egyaránt; felszedve egy-egy jó mondást még a Philosophságtól, a ti Voltairetektől és D'Alembertetektől is? A kinek kész pártja van a Notablek közt? Loménie de Brienne, Toulouse érseke! felelik mind a hárman, a legtisztább rögtöni összhangzással; s azzal rohannak, hogy őt a királynak ajánlják; „olyan sietséggel, — mondja Besenval — hogy M. de Lamoignon kénytelen volt úgy venni kölcsön egy *simarre*-t", valószinüleg egy nemét a köntösnek, mely az alkalomhoz szükséges volt.*)

Loménie-Brienne, ki egész életében mindig „bizonyos praedestinatiót érzett magában a legmagasabb hivatalokra", most végre megnyeré azokat. Ő kezeli a pénzügyeket; meg lesz neki a miniszterelnök czime is, s hosszu életének törekvése valósulva. Csak annyiban szerencsétlen, hogy a hely *elnyerése* annyi tehetséget és szorgalmat vett igénybe, hogy annak *betöltésére* alig maradt valami tehetség vagy szorgalom rendelkezésére. S Loménie most saját bensejébe tekintvén, hogy micsoda képességek lakoznak

*) Besenval, III. 224.

ott, nem minden elámulás nélkül látja, hogy nincs ott semmi más mint üresség és lehetőség. Elveket vagy metodust, külső vagy belső megszerzett tulajdonokat (mert teste is el van nyűve az idő erős csapkodásai és megviselése következtében) egyet sem talál; nem még csak egy tervet sem, még ha oktalan volna is! Ilyen körülmények közt még szerencse, hogy Calonnenak volt egy terve: Calonne terve Turgotéból és Neckeréből kölcsönözve volt összeállitva; s most Loméniejé lesz, kölcsönzés folytán. Nem hiában tanulmányozta Loménie az ángol alkotmány működését; mert azt vallja, hogy benne is van bizonyos neme az anglomaniának. Abban a szabad országban miért tünik el egyik miniszter a király szemei elől, elűzetve a parliament által, s lép a helyébe más, oda emelve a parliament által?*) Bizonyára nem a puszta csere kedvéért (a mely mindig káros), hanem hogy minden embernek legyen része a dolgok vezetésében; s igy a szabadság küzdelme végtelenül nyúljék és ne legyen belőle semmi kár.

A Notablek, meglágyitva a husvéti ünnepélyek és Calonne feláldozása által, nincsenek a legrosszabb hangulatban. Ő felsége az alatt, mig a „holdfogytát jelző árnyékok" voltak hivatalban, a Notablekkal ülést tartott, s trónjáról mindent megigérő, kiengesztelő ékesszólást hangoztatott: „a királyné az ablaknál állva várta míg kocsija visszajött, s Monsieur már messziről tapsolt neki kezével", annak jeléül, hogy min-

*) Montgaillard: Histoire de France I. 410—17.

den jól van.*) Ennek a legjobb eredménye lehetett volna, ha az ilyenek sokáig tartanának. Addig is a Notablek vezetőinek kedvökben lehet járni; Brienne uj fénye s Lamoignon ravasz feje is csak segitenek valamit; az engesztelő ékesszólásban nem lesz hiány. Egészben azonban lehet-e tagadni, hogy Calonnenak ezen kibillentése és Calonne terveinek elfogadása olyan rendszabály, a melyet, hogy a maga legjobb eredményeit meghozhassa, csak bizonyos távolságról, futólag kell nézni, nem pedig közeli, részletes vizsgálódással? Egy szóval, hogy a Notablék most semmiféle annyira lekötelező szolgálatot nem tehetnek, mintha valamely szép móddal — haza oszlanak. „Hat javaslat"-ukat az „Élelmező gyülések", a *Corvée* (robot) eltörlése s más ilyenek felől, szó nélkül el lehet fogadni. A *subvention* vagy földadó és sok egyéb fölött gyorsan át kell suhanni; sehol sem biztos az ember, csak a szóvirágok s a kiengesztelő ékesszólás terén. Mig végre május 25-én az 1787-ik évben, az utolsó, ünnepélyes ülésen kitör az, a mit mi az ékesszólás explosiójának nevezhetünk; a király, Loménie, Lamoignon és az ő emberei egymásnak adva át a szót; tiz darab hangzatos szónoklatban, ő felségén kivül, mely egy egész álló napig tart; — mely által, mint egy karének zengése, vagy a köszönetek, magasztalások és igéretek verseny-éneke közt, a Notablék, hogy úgy szóljunk, kiorgonáltatnak s szétküldetnek min-

*) Besenval. III. 224.

denik a maga lakó helyére. Együtt ültek és beszéltek mintegy kilencz héten át; Richelieu kora óta (1626) ők voltak az első Notablék.

Némely történetirók, kik a biztos távolban egész kényelmesen érzék magukat, Loméniet kárhoztatták a Notablek ezen feloszlatásáért: azonban annak nagyon itt volt az ideje. Vannak dolgok, mint mondottuk, a melyeknél nem lehet részletes, közeli vizsgálódással késlekedni: az eleven szén fölött nem suhanhatunk át elég gyorsan. Ebben a hét bureauban, a hol semmi munkát nem lehetett végezni, ha csak a beszédet munkának nem vesszük, a legaggodalmasabb dolgok fordultak elő. Lafayette, például, Monseigneur d'Artois bureaujában, arra vállalkozott, hogy több kárhoztató beszédet tartson a *Lettres-de-Cachet* s az alattvalók szabadsága, az *Agio* s más ehhez hasonló tárgyakról; s midőn őt Monseigneur elhallgattatni igyekezett, azt a választ kapta, hogy egy Notablenek, midőn felhivják, hogy mondja el véleményét, kötelessége azt elmondani.*)

Hasonlóképen ő kegyelmessége az aixi érsek, midőn egyszer siralmas szószéki hangon beszélne, a következő szavakat mondván: „a tized, ez a keresztyének kegyességének önként jövő adománya" — „A tized" — szakitá őt félbe Rochefoucault herczeg, azzal a hideg üzleti modorral, melyet az angoloktól tanult — „ez a keresztyének kegyességének önként jövő adománya, a melyekért most negyvenezer pör

*) Montgaillard, I. 360.

folyik a királyságban." *) Sőt Lafayette, ki kötelesnek érzi magát, hogy véleményét kimondja, egy napon annyira ment, hogy „Nemzet-gyülés" összehivását inditványozta. „Ön az ország-rendek gyülését kivánja?" kérdé Monseigneur, a fenyegető meglepetés kifejezésével arczán. „Igen, Monseigneur; sőt többet annál!" „Irják önök!" mondá Monseigneur-a jegyzőknek.**) S csakugyan le van az irva; és a mi több, meg is lesz téve lassan-lassan.

*) Dumont: Souvenirs sur Mirabeau, 21. l.

**) Toulongeon: Histoire de France depuis la Révolution de 1789 (Paris, 1803.) I. 4. függ.

IV. FEJEZET.

Loménie rendeletei.

Igy tehát a Notablek haza oszlottak; Franczia ország minden részébe szörnyű tudósításokat vivén magukkal a deficitről, az elerőtlenedésről, a szétbomlásról; és arról, hogy csak az ország-rendek gyülése fogja ezt meggyógyitani, vagy nem meggyógyitani, hanem megölni. Mindenik Notable — olyan formán képzelhetjük — egy-egy temetői fáklya, mely iszonyatos mélységekbe világit le, a melyeket jobb lett volna rejtve hagyni. A legnyugtalanabb kedélyállapotban van minden ember; a forrongás kiömlést keres a röpiratokban, torzképekben, nagy tervekben és szónoklatokban; üres csilingelése a gondolatnak, szónak és tettnek.

Szellemi bankrott ez, melyet sokáig tűrtek s mely most a gazdasági bankrott felé közeledik s tűrhetetlenné vált. Mert a mint előre megmondottuk, a legalsóbb néma rétegből a kikerülhetetlen nyomor elterjed fölfelé. Minden emberben bizonyos homályos érzése van annak, hogy az ő helyzete — legyen az az elnyomóé

vagy az elnyomotté — hamis; minden ember kénytelen egy vagy másforma éles hanggal, mint támadó vagy mint védekező, utat engedni a benne forrongó nyugtalanságnak. A nemzeti jóllét és az uralkodók dicsősége nem ilyen anyagból készül. Ó Loménie, egy egész élet törekvése után, előléptetésként micsoda vadul kavargó, kipusztult, éhes és haragos világot kaptál te, hogy igazgasd azt!

Loménienek első rendeletei csupa csillapító természetüek: provinciális gyülések alkotása, „az adók arányos felosztására", ha ugyan kapunk be valami adót; a *Corvées*-nak vagy robotnak eltörlése; a *Gabelle*-nek (sóadó) könnyítése. Csillapító rendszabályok, melyeket a Notablek ajánlottak, a szabadelvűek mindnyájan már régóta sürgetnek. Ismert dolog, hogy ha olajat öntenek a vizre, az jó eredményt szül. Mielőtt elő mert volna állani Loménie a nagy és lényeges rendszabályokkal, előbb megpróbálja ezen sajátságos „hullámzását a közvéleménynek" csillapitani valamennyire.

Igen helyesen, kétség kivül. De mi történik akkor, ha ezen hullámzás nem lecsillapitható természetű? Vannak hullámzások, melyeket a felülről jövő vihar és szélroham támaszt. De viszont, azt mondják némelyek, vannak olyan hullámzások is, melyek a földalatti, bezárt szelek folytán állanak elő; vagy épen a belső felbomlás, a szétmállás folytán, a mely önelégéssé vált: — mint mikor — a neptunoplutonikus geológia szerint — a világ egészen ilyen kóranyaggá rohadt le, s most *explodálni* fog és újjá

alakul! Ez utóbbi esetben az olaj nem csillapít. A bolond azt mondja szivében: hogyan ne lehessen a holnap az, a mi a tegnap vala; a minők a többi napok voltak — egykor szintén „holnapok?“ A bölcs pedig, nézvén ezen Franciaországot erkölcsileg, értelmileg és gazdaságilag, azt látja, hogy „a forradalomnak minden szimptomái megvannak benne, a melyeket csak valaha láttunk a történelemben“ — szimptomák, a melyek nem csendesíthetők le csillapító rendeletekkel.

Azonban akár csillapodik ez a hullámzás, akár nem, pénzre van szükség, s ebből a czélból egészen más természetű, t. i. kincstári vagy fiscusi rendeletekre. Minő könnyen mennének ezek a fiscusi rendeletek, csak azt tudná bizonyosan az ember, hogy azokat a párisi parlement — a mint nevezik — „regisztrálni“ fogja. Ilyen regisztrálási, vagyis tulajdonképen *beirási* joga megvolt a parlementnek régi gyakorlat folytán; és, bár csupán törvényszéki hatóság, mind a mellett kifogásokat támaszthat és alkudozhatik jelentékeny erővel ezen dolog körül. Ebből temérdek czivódás keletkezett; kétségbeesett Maupeou-féle tervek, győzelem és leveretés — a mely czivakodás most már körülbelül negyven esztendő óta tart. S ezért van, hogy a fiscusi rendeletek, a melyek különben elég könnyen mennének, olyan problémákká lettek. Nincsen itt például, mint a pénzügyeknek utolsó reménye, Calonnenak *Subvention Territorialeja*, ez az egyetemes, senkit nem kimélő földadó? Vagy pedig, annak megmutatására — a meny-

nyire lehető, — hogy másnak is van eredeti pénzügyi talentuma, maga Loménie terjeszt elő egy *Edit du Timbret* vagy bélyegadót — igaz, hogy kölcsönzött ez is, de legalább Amerikából: vajha Franciaországban szerencsésebbnek bizonyulna, mint a minő volt amott!

Franciaországnak megvannak a maga jövedelemforrásai: mind a mellett nem lehet tagadni, hogy ezen Parlement arcza nagyon gyanús. Már a Notablek közt, abban a végső elbocsátó symphoniában, a párisi elnök rosszat sejtető hangon énekelt közbe. Adrien Duport, abba hagyván a magneticus álmot a világ ezen izgatottsága közt, természetét meghaladó éberségre igyekszik magát felizgatni. Sekélyesebb ennél de hangosabb is, ott van a delejes D'Espréménil, az ő tropicus hőségével (Madrasban született); az ő érthetetlen, zavart heveskedésével; mindenféle zavart, izgató elemeket hordván magában, illuminatiót, állati magnetismust, közvéleményt, Weisshaupt Ádámot, Harmodiust és Aristogeitont: a melyekből semmi jó nem származhatik. Maga a peerség át van hatva ezen kovásztól. Peerjeink, igen sok esetben, eldobják frakkjaikat, csipkéiket és zacskós parókáikat, s angol öltözetben járnak-kelnek, vagy a kengyelben fennállva lovagolnak — a legeszeveszettebb módon; fejeikben csupa insubordinátióval, eleutheromaniával, zavart, korlátlan oppositioval. Gyanús, nem alkalmas rá, hogy ezen elemmel valamit kezdjünk, csak volna egy Fortunatus erszényünk! Azonban Loménie várakozott az egész juniuson keresztül, a mi olaja volt,

azt mind a vizekre öntvén; és most, történjék a mi akar, a két pénzügyi rendeletnek ki kell bocsáttatnia. Julius 6-án benyújtja az általa inditványozott bélyegadót és földadót a párisi parliamentnek, és mintha a saját maga lábával akarna előbb belépni s nem a kölcsön vett Calonne lábbal: először a bélyegadót véteti föl.

Fájdalom, a parlement *nem* akar regisztrálni. A parlement a helyett a költség kimutatását követeli; a czélba vett gazdálkodási törlések kimutatását; mindenféle kimutatásokat, melyeknek előterjesztését ő felsége kénytelen megtagadni. Vitatkozások támadnak; hazafias ékesszólás: a peerek felhivatnak. Avagy a némeai oroszlán berzenkedni kezd-e? Bizonyára itt egy olyan párbaj vivatik, mely megérdemli, hogy Franczia ország és a mindenség rá nézzen: könyörgések közt, vagy a legrosszabb esetben kiváncsisággal és fogadások közt. Párist új lelkesedés ragadja meg. A Palais de Justice külső termeiben szokatlan tömegek hullámzanak, jöve és menve; ezeknek külső, kifejezetlen zúgása egyesül a hazafias ékesszólás csengésével odabent és új erőt ád neki. Szegény Loménie a távolból nézi mindezeket s nem nagy lelki vigasztalódás közt; láthatatlan megbizottjai futkosnak fel és alá, nagy buzgósággal, de eredmény nélkül.

Igy telnek el a forró kánikulai napok, a legvillanyosabb légkörben, s igy az egész julius hónap. S az igazság templomában még most sem hallatszik egyéb, mint Harmodius-Aristogeiton ékesszólás, a melybe bele játszik a palota körül

csoportosuló Párisnak zümmögése; s még eddig semmiféle regisztrálás nem történt, semmiféle kimutatás nem terjesztetett be. „Rend?“ — kérdé egy élénk parlementi tag — „a rend a mire nekünk az én véleményem szerint szükségünk van, az ország-rendek!“*) A mely időszerű tréfára minden oldalról helyeslő nevetés következik. Minő szót mondottak ki most a Palais de Justiceben! Az öreg D'Ormesson (az ex-pénzügyminiszter nagybátyja) megcsóválja belátó fejét, s távol van attól, hogy nevessen. Azonban a külső termek s Páris és Franczia-ország felfogják az örvendetes szót s ismétlik azt, és ismételni fogják és visszhangozni és hangoztatni fogják mindaddig, mig megsüketitő kiáltássá nem lesz. Az már világos, hogy itt a regisztrálásra gondolni nem lehet.

A kegyes közmondás azt tartja, hogy „minden dolog ellen van orvosság, csak a halál ellen nincs.“ Midőn valamely parlement megtagadja a regisztrálását, az orvosság, hosszú gyakorlat folytán, mint a legegyszerübb ember is tudja, nem lehet más: mint a *lit de justice*. Ez a parlement egy teljes hónapot töltött csupa üres fecsegésben, zajban és mérgelődésben; a *Timbre* rendelet nincs regisztrálva, sőt kilátás sincs rá, hogy regisztrálva legyen; a *Subventionról* még csak nem is szólottak. Augusztus 6-án hadd robogjon

*) Az eredeti szójáték nyelvünkön nem adható vissza, *Etat* = állapot, lajstrom, kimutatás. *Etats* = karok és rendek. Az angolban is a *states* szó mind a kettőt jelenti.

ki az egész ellenszegülő testület, négy kerekü kocsikban, a királyi kastélyig Versaillesban; ott a király *lit de justicet* tartván, saját királyi ajkaival fogja *parancsolni* nekik, hogy regisztrálják. Tiltakozhatnak elfojtott, csendes hangon, de engedelmeskedniök kell, nehogy valamely roszszabb ismeretlen dolog érje őket.

Megvan; a parlement elrobogott a királyi megidézésre; meghallotta a határozott királyi rendeletet, hogy regisztráljon. Azután ismét viszszarobogott, az emberek elfojtott várakozása közt. S ime nézd, a következő napon ez a parlement, még egyszer ott ülve saját palotájában, „a külső termekben nagy tömegek hullámozván," nemcsak hogy nem regisztrál, hanem (oh szörnyűség!) kinyilatkoztatja, hogy mindaz, ami az előző napon történt, érvénytelen, és hogy a *lit de justice* hiábavaló haszontalanság! Franciaország történetében bizonyára új vonás ez sőt több is történik; a mi hősi parlementünk hirtelen megvilágosittatást nyerve sok mindenféle felett, kinyilatkoztatja, hogy ami őt illeti, ő nincs is feljogositva, hogy adó-rendeleteket regisztráljon, s ez utóbbi századok alatt azt csak tévedésből cselekedte; hogy erre a működésre csupán egyetlen hatóság illetékes: a királyság összegyült három rendei.

Ilyen fokig áthathatja egy nemzet egyetemes szelleme a legelszigeteltebb politikai testületet; mondjuk inkább, hogy a testületek, az elkeseritett politikai párbajban ilyen öngyilkos és apagyilkos fegyverekkel küzdenek! De hát bármiként tekintsük is, nem egy igazi, élethalálra való küz-

delem, egymást marczangoló párbaj-e ez, görög görög ellen harczolván; melyet az emberek, ha semmi érdekük nem volna is benne, kimondhatatlan érdeklődéssel nézhetnek. Mint mondók, tömegek hullámzanak a külső termekben: eleuthero-maniacus fiatal nemesek, ángol öltözetben, merész beszédeket hangoztatva; ügyészek, törvényszéki irnokok, kik hevernek ezekben a napokban; őgyelgők, újság-lesők s más, még eddig le nem irt osztályok özönlenek oda tömegesen. Mintegy „három-négy ezer ember" várja sóvárogva, hogy micsoda határozatokat *(Arrêtés)* hoznak odabent, éljenekkel fejezve ki helyeslését, s hat-nyolcz ezer kéznek hangos tapsolásával. Édes a hazafiúi ékesszólás jutalma is, midőn a ti D'Espréménitek, Fréteautok, Sabatiertek, leszállván demosthenesi olympusáról — miután a mennydörgés az napra befejeztetett — négy ezer torokból jövő üdvkiáltással fogadtatik, vállakra emelve vitetik haza „áldások között," s a csillagokat éri fenséges homlokával.

V. FEJEZET.

Loménie villámai.

Kelj fel Loménie-Brienne: most nincs helye a *„lettres de jussion"*-nak, az ingadozásnak vagy alkuvásnak. Ott láthatod Párisnak egész szanaszét *folyó* népességét (mindazt, a mi nem *solid,* a mi nincs munkához szilárditva) hullámozva ezen külső termekben mint valami zúgó, pusztitó vizáradat; még a napidijas irnokok is lázadásról beszélnek! Az alsóbb osztályok a tekintélynek a tekintélylyel való ezen párbajában, a midőn a görög fojtogatja a görögöt, felmondják az engedelmességet a városi rendőrségnek: a közrendőrök hátát krétával bélyegzik meg (az M betü azt jelenti hogy *mouchard,* kém) zaklatják, üldözik őket, mint *feras naturae.* Alárendelt vidéki törvényszékek üdvözlő követségeket küldenek, melyek az ő rokonszenvüket tolmácsolják. Az igazság forrása az ő kezükben lassanként a forradalom forrásává lesz. A provinciális parlementek oda szegzett szemmel, félelkezetfojtva nézik, hogyan küzd párisi idősebb nővérük: mind a tizenkettő egy test és

egy szívdobbanás; egynek a győzelme mindnyájuké.

A dolgok mind rosszabbá lesznek: augusztus 10-én „*Plainte*"-t bocsátanak ki „Calonne pazarlásaira" vonatkozólag, s engedélyt kérnek rá, hogy őt „vád alá foghassák." A regisztrálásról szó sincs, hanem a helyett vádaskodások a pénzfecsérlésről, a kincstár meglopásáról, s a dal vége mindig csak az országrendek gyülése! Hát nincs a királyi fegyvertárakban egyetlen villám, melyet te Loménie tündöklő jobb kezeddel ezek közé a demosthenesi szinházi mennydöngése nagyrészt csak gyanta és pappenmenydörgése nagyrészt csak gyanta és pappendekli csinálta zaj; szétszórnád és némává sújtanád őket? Augusztus 14-ikének éjszakáján Loménie lesujtja villámát, sőt egy egész marokkal azokból. A nagy pecsétről *(de Cachet)* nevezett levelek bocsáttatnak ki azon éjen, a mennyi szükséges, mintegy százhúsz és egynehány. S másnap az egész parlement, még egyszer kocsira ülve, megállapodás nélkül robog Troyes felé, Champagneban; mint a történelem mondja, „kisérve az egész nép áldásától"; még az utszéli vendéglősök és a posta-kocsisok is hálás tisztelettel tekintenek rájok.*) Ez augusztus 15-ik napja, 1787-ben.

Mit nem áld a nép, mikor végső szükségben van! A párisi parlement ritkán érdemelt vagy kapott valami sok áldást. Egy elszigetelt testület, a mely a régi zürzavarból (midőn a

*) A. Lameth: Historie de l'Assamblée Constituante (Int. 73.)

kard kormánypálczája zavartan küzdött arra felé, hogy a toll kormánypálczájává legyen) jól rosszul együvé állott, mint a hogy a testületek összeállanak, hogy kielégitse egynehány homályos óhajtását a világnak és sok világos óhajtását az egyéneknek; és megnövekedett, a századok folyamán keresztül, engedmény, szerzés és erőszakos foglalás folytán, azzá, aminek azt most látjuk: egy virágzó társadalmi anomáliává, mely itél a pörökben, szentesíti vagy visszaveti a törvényeket; s általában a megürült helyeket és hivatalokat eladja kész pénzért, — a mely methodusról a sima Hénault elnök egy kis gondolkodás után bebizonyitja, hogy az a közönyösen — legjobb.*)

Egy ilyen testületben, mely készpénzbeli vásárlás folytán van, nem lehetett valami túlságos sok közszellem; hanem sokkal inkább túlságos kapzsiság, hogy a közös zsákmányt felosszák egymás között. Azok az emberek, kik ércz-sisakot viseltek, karddal oszták fel; a kik parókát hordanak, tollal és tentával osztják el: s ez utóbbiak ha békésebben is, de gyülöletesebben; mert a paróka-methodus ellenállhatatlanabb és alacsonyabb is egyszersmind. Hosszú tapasztalat megtanitott rá — mondja Besenval, — hogy haszontalan dolog valamely parlementert bepörölni, nincs az a biró, a ki csak egyet is közülök elmarasztaljon: parókája és hosszú palástja neki vulkán-fegyverzetül, bűvös eltakaró-köpenyül szolgálnak.

*) Abrégé Chronologique, 975. l.

A párisi parlement elmondhatja magáról, hogy nem szeretett testület; aljas, egyáltalában nem nagylelkü, a politikai oldalról tekintve. Ha a király gyenge, parlementje mindig (mint most is) sarkába ugatott örvös eb módjára, akkora népszerü zaj kiséretében, a mekkora csak lehetett. Ha a király erős: akkor előtte ugatott, hajtva számára, mint egy jó szaglásu vadászeb. Igazságtalan testület, melynek kebelében aljas befolyások nem egyszer szégyenletesen hozatták meg az itéletet. Avagy épen ezekben a napokban is, nem kiált-e hangosan boszúért a meggyilkolt Lallynak vére? Becsalva, körülhálózva, megdühöditve, mint egy tőrbeesett oroszlán, a férfias bátorságnak letiporva kellett elesnie a boszuálló furfang ereje alatt. Nézd ezt a szerencsétlen Lallyt, a mint vad, sötét lelke vad, sötét arczán átvilágol; vitetve a gyalázatos halálra a vesztő-talyigán; kétségbeesésének szavát egy száj-peczek elfojtotta! A szilaj, tüzes lélek, mely csak veszélyt és fáradalmat ismert, s egy fél századon keresztül viaskodott a sors akadályai s az emberek gazsága ellen, mint a genius és bátorság szokott a hitványság, becstelenség és köznapiság közepett, hűségesen kitartva és törekedve, — oh párisi parlement, az akasztófával és a száj-peczekkel jutalmazod-e ezt?*) A haldokló Lally fiára bizta emlékének kitisztázását; egy fiatal Lally támadt, megtorlást követelve isten és ember nevében. A párisi parlement minden lehetőt elkövet, hogy védje a

*) Május 9. 1766. Biographie universelle §. Lally.

védhetetlent, a gyalázatosat; sőt a mi különös, épen a sötéten heves Aristogetion D'Espréménil az az ember, kit ebben az ügyben szószólójául választott.

Ilyen társadalmi anomália az, a melyet most Francziaország áld. Egy tisztátalan társadalmi anomália, a mely egy még gonoszabbal áll élethalál harczban. Ugy érzik, hogy a számüzött parlement „dicsőséggel födte be fejét." Vannak viszálykodások, melyekben ha maga a sátán hoz is segitséget, azt is szivesen fogadják; melyekben ha maga a sátán küzd is kitartóan, dicsőséggel födheti fejét, — ideiglenes, muló dicsőséggel.

De minő izgalom van a Palais külső termeiben, midőn Páris megtudja, hogy Parlementjét elszállitották Troyesbe a Champagneban, és mi sem maradt itthon egy pár néma levéltárnokon kivül; a demosthenesi mennydörgés elhallgatott, a szabadság vértanúi tisztára elmentek. Zürzavaros panasz és fenyegetődzés emelkedik négyezer torkából az ügyészeknek, napidijas irnokoknak, le nem irható osztályoknak és az anglomaniacus nemességnek; folyvást új és új naplopók csoportosulnak, hogy lássanak és halljanak valamit; a csőcselék egyre növekvő számban és erővel üldözi a *mouchardokat*. Lármás örvényező mocsár hömpölyög ezeken a tereken keresztül; a város többi része, munkájához lévén kötve, még most nem ér rá ott hömpölygni. Merész hangú falragaszok olvashatók; a Palaisban és a Palais körül hangzó beszédek bátran lázadóknak nevezhetők. Bizonyára Páris hangulata nagyon megváltozott. Ezen dolgok folyamá-

nak harmadik napján (augusztus 18-án) Monsieur és Monseigneur d'Artois, midőn a hivatalos hintókban érkeznek, hogy a szokás és gyakorlat szerint ezen utóbbi napokban készült ártalmas *Arrêtéket* és tiltakozásokat kitöröljék a jegyzőkönyvekből, a legérthetőbb feltünő módon fogadtatnak. Monsieurt, kiről azt hiszik, hogy ellenzéki, éljenekkel és rá szórt virágokkal fogadják: Monseigneurt pedig hallgatással, zugással, a mely lassanként pisszegéssé és gúnykiáltozássá válik; sőt a tiszteletet nem ismerő csőcseléknek egy csoportja áradatban nyomul felé, olyan pisszegő hevességgel, hogy a testőrök kapitánya kénytelen elkiáltani: *„Haut les armes"* (kézbe a fegyvert!), a mely mennydörgő szóra azután, s a mezitelen vasnak csillogására a csőcselékáramlat csakugyan visszavonul, mindenféle csatornákon és elég gyorsan.*) Uj vonások ezek; s mint a jó M. de Malesherbes találóan megjegyzé „egészen új neme a harcznak ez a parlementtel vivott csata": nem pillanatnyi szikrázás, a minőt két kemény testnek összeütődése idéz elő, hanem inkább hasonlit első felcsillanásaihoz annak, a mit ha el nem oltanak, nagy égéssé válhat. **)

Ez a jó Malesherbes most ismét a király tanácsában leli magát tiz évi távollét után: Loménie nem a tehetségeit akarja felhasználni ezen embernek, hanem nevét. A mi az egyén véleményét illeti, arra nem hallgatnak — miért

*) Montgaillard, I. 369. Besenval.
**) Montgaillard, I. 373.

is újra viszavonul, most már másodszor; vissza könyveihez és kertjének fáihoz. Ilyen királyi tanácsban mi haszna lehet egy jó embernek? Turgot nem próbálja meg másodszor: Turgot elhagyta Francziaországot és ezt a földet is, néhány évvel ezelőtt, s többé nem gondol ennek dolgaival. Elég különös: Turgot, ugyanez a Loménie s Morellet Abbé egy időben a három legjobb barát volt; tanulótársak a Sorbonneban. Negyven új esztendő mindeniket külön ennyire vitte.

Azonközben a parlement naponként ülést tart Troyesben, pörös ügyeket sürgetve, s mindennap elnapolja az ülést, miután egyetlen ügyész sem jelenik meg, hogy felvegye a pört. Troyes oly vendégszerető hely, a minőnek csak várni lehetett: mindamellett mégis meglehetősen unalmas élete van az embernek ott. Nincs most tömeg, a mely vállain vigyen, a halhatatlan istenekkel egy sorban; alig hogy egy-két hazafi kikocsiz annyira s biztat benneteket, hogy bátran viseljétek magatokat. A tagok bér-lakokban vannak elhelyezve, távol az otthontól és a családi kényelemtől: nincs egyéb dolguk, minthogy ott járjanak a nem kedves champagnei mezőkön; nézzék, hogyan érik a szőlő; tanácskozzanak arról, a miről már ezerszer tanácskoztak: valóságos zsákmányai az unalomnak, s abban a veszélyben vannak hogy még Páris is elfeledheti őket. Követek jőnek és mennek: a békeszerető Loménie nem hanyag az alkudozásban, igérésben; D'Ormesson és az eszélyes idősebb tagok semmi jót nem látnak a viszálkodásban.

Egy unalmas hónap mulva a parlement, egyben engedve, másban jogát fentartva, fegyverszünetet köt, a hogy kell tennie minden parlementnek. A bélyegadót visszavonják: a *Subvention* földadót hasonlóképen; azonban e helyett megadja a parlement azt, a mit a „Huszonkettediki meghosszabbitásának“ neveznek — ez is egy neme ugyan a földadónak, de nem oly terhes a befolyásosabb osztályokra nézve; ez főként a némán tűrő osztályok vállát nyomja. Azon kivül az idősebb tagok titkos igéretet tesznek, hogy a pénzügyi állapoton szabad lesz segiteni kölcsön által. Az ország-rendekről, erről a csunya szóról, emlités sem történik többé.

S igy, szeptember 20-án, a mi számüzött parlementünk visszatér. D'Espréménil mondá: „dicsőséggel fedve távozott el és sárral *(de boue)* fedve tért vissza.“ Nem igy, Aristogeiton; vagy ha igen, akkor bizonyára te vagy az az ember, ki ettől megtisztítod.

VI. FEJEZET.

Loménie cselvetései.

Volt-e valaha miniszterelnök ilyen boldogtalan állapotban, mint Loménie-Brienne? Az állam gyeplői hat hónap óta a kezében nyugosznak, s nincs a legparányibb mozgató erő (= pénz) melylyel az egy helyről kimozdulhatna, ide vagy oda. Megsuhogtatja ostorát, de nem mozdul. A készpénz helyett vannak lázadó vitatkozások és visszarúgások.

A közvélemény, távol attól, hogy le akarna csillapodni, forr és füstölög mindegyre jobban: a királyi pénzes ládákban, midőn akkora évi deficit van folyvást, a szine is alig fordul meg a pénznek. Rosszat jelentő tüneményekl Malesherbes látva, hogy egy kimerült, elkeseritett Francziaország mint lesz forróbbá és tüzesebbé, „lángbaborulásról" beszél; Mirabeau, a nélkül, hogy beszélne, ismét leszállt Párisra, mindjárt a parlement sarkában,*) hogy szülőföldjét többé el ne hagyja.

A határokon túl ime Poroszország beütött

*) Fils Adoptif: Mirabeau, IV. 1. 5.

Hollandiába;*) a franczia párt el van nyomva, Anglia és a Helytartó diadalmaskodnak: szomorúságára Montmorin hadügyminiszternek és minden embernek. Azonban pénz nélkül, mely vérere a háborúnak mint a munkának, valamint magának a létnek is, mit tehet egy miniszterelnök? A rendes adó keveset hoz be; ez a Huszonkettediki csak a következő évre szól, s akkor is a maga „szigorú megbecslésével" több veszekedést szerez mint pénzt. A kiváltságos osztályokra vetett adót nem lehet regisztráltatni; azok eltürhetetlenek még azok előtt is, a kik bennünket támogatnak: a kiváltságtalanokra vetett adók mit sem hoznak be, a mint egy szárazra sajtolt dologból nem lehet többé meriteni. Remény sehol, hanemha a régi menedékben, a kölcsönzésben.

Ekkor Loménienek, segitve a hosszú fejü Lamoignon által, ki elmerüléssel méregette a zavarok ezen tengerét, az a gondolata támadt: miért ne hoznánk be egy állandó kölcsönt *(Emprunt Successif)*, vagyis olyan kölcsönt, a melyet folytatni lehet évről évre, a meddig szükséges lesz: mondjuk 1792-ig? Egy ilyen kölcsön regisztrálása nem járna több bajjal mint a másiké: s akkor lenne legalább időnk a fellélekzésre, s pénzünk, a melylyel dolgozhatnánk vagy legalább a miből élhetnénk. Egy állandó kölcsönre szóló rendeletet kell előterjeszteni. Hogy megnyerjük a philosophusokat, hadd előzze ezt meg egy rendelet a protestánsok

*) Oct. 1787. Montgaillard, I. 374. Besenval, III. 283.

emancipatiojáról; a nyomába pedig egy szabadelvü igéret hadd menjen, hogy midőn ez a kölcsön bevégződik, azon végső 1792-ik évben, az országrendek összehivatnak.

Egy ilyen, a protestánsokat emancipáló szabadelvü rendeletnek a kiadása, midőn annak ideje eljött, Loménienek épen oly kevésbe kerül, mint került a „halálos büntetések végrehajtását" sürgetőé. A mi az országrendekre vonatkozó szabadelvü igéretet illeti: azt vagy be lehet tölteni vagy nem; a betöltésre jó öt esztendő múlva kerül a sor; öt esztendő alatt sok történhetik. Hanem a regisztrálás? oh bizony, itt a nehézség! Azonban ott van az idősebbek igérete, melylyel titokban kötötték le magukat Troyesben. Okos ajándékozások, hizelgések, sötétben üzött cselszövények, együtt a vén Foulonnal, kit a parlement *„Ame damnée"*-jának, spiritus familiárisának neveznek, elvégzik a többit. S a legrosszabb és legutolsó esetben lehet folyamodni a királyi hatalomhoz is — a melyet miért ne lehetne használni? Ha az nem teremthet pénzt, úgy a királyi hatalom olyan, mintha meghalt volna; meghalt a legbiztosabb és legnyomorultabb halálban, a tehetetlenségben. A ki mer, az nyer; merés nélkül már minden el van vesztve. A többire nézve pedig, miként fontos vállalkozásoknál egy kis hadi csel gyakran sikeresnek bizonyult be, ő felsége *királyi vadászatot* hirdet ki a legközelebbi november 19-ére; s mindazok, a kikre ez tartozik, örvendezve készitgetik vadász-eszközeiket.

Királyi vadászat, igaz; de két lábu tollatlan

vadakra! Tizenegy órakor délelőtt, azon királyi vadászat napján, november 19-én 1787-ben, váratlan trombita-harsogás, az összetolult kocsik zörgése és lovak dobogása zavarja meg az igazságszolgáltatás ülését: ő felsége érkezett meg, a pecsétőr Lamoignonnal s a peerekkel és többi kíséretével, hogy királyi ülést tartson és a rendeleteket regisztráltassa. Mekkora változás attól fogva, hogy XIV. Lajos ide belépett vadász-csizmákban, s ostorral kezében parancsolta, hogy a regisztrálás megtörténjék, — olyan olympusi tekintettel, a melynek senki sem mert ellentmondani; s minden hadicsel nélkül, ilyen czeremóniátlan módon megtevé mind a kettőt: vadászott is, regisztráltatott is.*) XVI-ik Lajosnak erre a napra elég lesz a regisztrálás, ha ugyan ő és a nap elegek erre.

Azon közben illő szertartásos szavakban a királyi kebel szándéka kijelentetik: két rendelet, az egyik a protestánsok emancipatiójáról, a másik az állandó kölcsönről; a mely két rendeletnek a czélját a mi hüséges pecsétőrünk, Lamoignon, ki fogja fejteni; s felszólítjuk a mi hű parlementünket, hogy mindkét rendelet felől mondja el véleményét, mindenik tagnak szabad jogában állván a szólás. S igy Lamoignon is elmondván nem rosszul készült beszédét s végezve amaz igérettel az ország-rendekre vonatkozólag, — a parliamenti ékesszólásnak sphéra-zenéje elkezdődik. Kitörő, visszafelelő, egyik sphéra felelvén a másik sphérának: a tanácsko-

*) Dulaure, VI. 306.

zás mind hangosabbá és hangosabbá lesz. A peerek figyelő hallgatásban ülnek, különböző érzelmek között: idegenkednek az ország-rendektől, de nem szeretik a despotismust sem, a mely nem képes jutalmazni az erényt s eltörli az állásokat. De ugyan mi izgathatja ő magasságát az Orleans herczeget? Veres, holdas feje egyre izeg-mozog nyakán; a réz arcz sötétebben ragyog, mint a fényesitetlen réz; az üveges szemekben nyugtalanság van; kényelmetlenül forog székében, mintha valamit akarna. A kifejezhetetlen túltelitségben talán hirtelen új étvágya támadt valamely új, tiltott gyümölcsre? Undor és falánkság; henyeség, a mely nem nyughatik; meghiúsult nagyravágyás, boszú, az admirálság elmaradása: — oh azon a pokolvaras bőrön belől a zűrzavarok micsoda zűrzavarja keringhet bezárva?

A nap folytán „nyolcz futár" érkezik vágtatva Versaillesből, a hol Loménie várakozik szivdobogások közt, s vágtat vissza ismét, nem a legjobb hirekkel. A palota külső termeiben a várakozás nyugtalan súgás-búgása uralkodik: azt suttogják, hogy az első miniszter hat szavazatot veszitett el az éj folytán. S belülről mi sem hangzik ki egyéb, mint törvényszéki ékesszólás; patheticus, sőt méltatlankodó; szivetrázó kérelmek a királyi kegyelemhez, hogy ő felsége kegyeskedjék azonnal összehivni az országrendeket, s legyen ez által Francziaország megváltójává: — a mely ékesszólásban a sötéten heves D'Espréménil s még inkább Sabatier de Cabre és Fréteau, kit azóta *Commère* Fréteau-

nak (Fréteau komának) hínak: a leghangosabbak. Hat rettenetes órán át tart ez, ilyen módon; a végheteltlen szóözön csak nem akar fogyni.

S ekkor, midőn már az alkony sötétje kezd leereszkedni az ablakokra, s még mindig semmi kilátás a bevégződésre, ő felsége a pecsétőrnek, Lamoignonnak intésére megnyitja királyi ajkait, hogy még egyszer röviden elmondja: miszerint ő a kölcsön-rendelet regisztráltatását kívánja. Pillanatnyi mély csend! — Nézd! Monseigneur d'Orleans felkél; s holdas arczát a királyi emelvény felé forditva, finom, kecses modorban — mely kifejezhetetlen dolgokat fedez — kérdezi: vajon ez *lit de justice* vagy királyi tanácskozás-e? Szemek villáma sújt rá a trónról és annak szomszédságából: természetes, — felelik, — hogy ez „tanácskozás". Azon esetben Monseigneur bátorkodik megjegyezni, hogy rendeleteket nem lehet *parancs* folytán regisztrálni a tanácskozásban; s illetőleg hogy ezen regisztrálás ellen kijelenti az ő egyéni alázatos tiltakozását. „*Vous êtes bien le maitre* (Teheti, a mi önnek tetszik)" felelé a király, s ezzel királyi tartással elhagyja a termet, udvari kiséretével együtt; maga D'Orleans, mintegy kötelességből, kikiséri őt, de csak a kapuig. A mely kötelességét elvégezvén, ujra visszatér a kaputól; bevezetteti tiltakozását egy egész tapsoló parlement és tapsoló Franciaország szemei előtt; és igy, mondjuk-e, hogy elvagdosta a horgony-köteleket, melyek őt az udvarhoz kötöt-

ték? S most vitorlázni s haladni fog, elég gyorsan, a kaos felé?

Oh te ostoba D'Orleans, a kiből egy napon Egalité lesz! Hát azt hiszed, hogy a királyság már csupa madárijesztővé lett, a melyre te szemtelen, koszos fejü varjú, tetszésed szerint rászállhatsz és kopácsolhatod? Még nem egészen.

A következő nap egy Lettre-de-Cachet elküldi D'Orleánst Villers-Cotteretsben levő kastélyába, hogy ott elmélkedjék dolga felett, a hol, fájdalom, nincs Páris, az ő kedves, életszükségeit fedező czikkeivel; nincs elbűvölő, nélkülözhetetlen Madame de Buffon — könnyelmű neje egy nagy természettudósnak, ki nagyon öreg hozzá képest. Azt mondják, hogy Monseigneur nem tesz egyebet, minthogy dühöngve sétál Villers-Cotteretsben, átkozva csillagzatait. Maga Versailles is hallani fog bűnbánó, siralmas panaszokat tőle, oly súlyos az ő végzete. Egy második, egyidejű Lettre-de-Cachet Fréteau apót szállitja a hámi erősségbe, a norman mocsarak közt; egy harmadik Sabatier de Cabret küldi Mont St. Michelbe, a norman futóhomok közé. A mi a parlementet illeti, az köteles a királyi megidézésre kimenni Versaillesba, a jegyzőkönyvvel hóna alatt, hogy abból a tiltakozás kitöröltessék *(biffé)*, nem minden megintés, sőt pirongatás nélkül. Egy ügyes vágása a hatalomnak, a mely — azt hihetné az ember — lecsillapitja a dolgokat.

Szerencsétlenségre, nem: ez csak olyan volt, mint az ostor megizlelése, a mi a neki

vadult futó lovakat még szilajabbakká teszi. Midőn egy huszonöt millióból álló ménes kezd neki szilajodni, mit ér annak Loménie ostora? A parlement sehogy sem akarja magát alázatosan megadni; nem akar hozzá fogni a protestáns rendelet regisztrálásához és azután egyéb dolgainak végzéséhez, ezen három Lettres-de-Cachet üdvös félelme alatt. Koránt sem; hanem a helyett megtámadja a Lettres-de-Cachet-t általában, azoknak törvényességét, elviselhetését; fájdalmas panaszokat, kérelmet kérelemre bocsát ki, hogy három vértanuját kiszabaditsa; a míg ez meg nincs, addig még csak arra sem gondolhat, hogy tárgyalás alá vegye a protestáns rendeletet, hanem elhalasztja azt folytonosan „mához egy hétre".*)

E panaszkodó siró énekhez Páris és Francziaország is csatlakozik, jobban szólva, megelőzték vele a parlementet, félelmetes korust képezvén. S most a többi parlementek is, végre megnyitván szájukat, kezdenek csatlakozni; némelyek közülök, mint a grenoblei és a rennesi, hatalmas nyomatékkal, azzal fenyegetődzve, hogy visszatorlásképen tilalom alá vetik magát az adószedőt.**) „Minden előbbi küzdelmekben — mint Malesherbes mondja — a parlement volt az, mely felizgatta közönséget; de itt a közönség az, mely izgatja a parlementet".

*) Besenval, III. 309.
**) Weber, I. 266.

VII. FEJEZET.

Egymás öldöklése.

Minő Francziaország ez, az 1787-ik esztendőnek ezen téli hónapjain keresztül! Maga az Oeil-de-Boeuf tele keserüséggel, bizonytalan hangulatú; az állásaikat vesztettek közt általános az érzés, hogy jobb volna Törökországban élni. A farkashajtó ebek kitöröltettek, ki a medvehajtók; Coigny herczeg és Polignac herczeg; a Trianon kis mennyországában ő felsége a királyné egy este Besenval karjába füzi a magáét, s kéri, hogy mondja el őszintén véleményét. A rettenthetetlen Besenval — miután *ő benne,* a mint hiszi, egy morzsa sincs a képmutató hizelgőből, — nyiltan kimondja, hogy a mikor a parlement lázadásban s az Oeil-de-Boeuf jövedelmeiben megszoritva áll: a király koronája veszélyben van; — mire ő felsége, — különös! — mintha sértve érezte volna magát, más tárgyra tér át, *et ne me parla plus de rien!**)

S ugyan kihez is szólhatna ez a szegény ki-

*) Besenval, III. 264.

rálynél! Szüksége van a bölcs tanácsra, ha valaha halandónak szüksége volt: s ugyanakkor itt csak a kaosznak zagyva zúgása veszi körül mindenfelől. Lakóhelye oly fényes a szemnek, s a zűrzavar és a fekete gond besötétítik egészen. Szomorúsága az uralkodónőnek, szomorúsága az asszonynak, sűrün jövő szomorúság veszi őt körül mind jobban jobban. Lamotte, a Nyaklánccz-grófnő, csak a mult hónapokban szabadult ki, s talán úgy engedték kiszabadulni — a Salpêtrièreből. Hiu remény volt, hogy Páris ennek következtében majd el fogja felejteni, s ez az egyre növekvő hazugság, és hazugságok halmaza majd eloszlik. Lamotte, a mindkét vállára odasütött *V* betüvel (*Voleuse*, tolvaj), kimenekült Angliába; s onnat hazugságot hazugságra fog kiárasztani; beszennyezve a legmagasabb királynői nevet: csupa dühödt hazugságokat,*) melyeket Franczia-ország, mostani hangulatában, a legnagyobb készséggel elhisz.

Máskülönben pedig, az nagyon világos, hogy a mi állandó kölcsönünk nem igen akar födöztetni. A minthogy nem is nagyon volt valószinü, hogy ilyen körülmények közt, födözetet találjon az a kölcsön, mely a tiltakozások erőszakos kitörlése által regisztráltatik. A *Lettres-de-Cachet*, s általában a despotismus támadása nem szünik; a tizenkét parlement ugyancsak

*) Mémoires justificatifs de la Comtesse de Lamotte (London, 1788.) Vie de Jeanne de St. Remi Comtesse de Lamotte. Lásd: Diamond Necklace.

dolgozik; nemkülönben a tizenkét száz falragasz-készitő, ballada-csináló, röpirat-iró. Páris, — hogy képes kifejezést használjunk — „nyakig úszik a röpiratokban *(regorge de brochures)*." Forró özönviz, annyi temérdek hazafias kész irótól származik, valamennyi a forrpontón áll; mindenik ilyen kész iró most van a kibuggyanás pillanatában, ömlik mint egy izlandi meleg forrás. S ezek ellen mit tehet egy okos Morellet barát, egy Rivarol, egy féktelen Linguet (a kit jól fizetnek azért) midőn valamennyien *hideget* okádnak!

S most felkerül valahára a protestáns rendelet vitatása is: de ez csak új forrongást támaszt, röpiratokban és ellen-röpiratokban, növelve az emberek őrültségét. Még maga az orthodoxia sem maradhat el, akármilyen ágyban fekvő beteg legyen is, hogy ebbe a zavarba bele ne folyjon. Abbé Lenfant képében, „kinek látogatására főpapok sietnek, hogy őt üdvözöljék," még egyszer felemeli hallhatólag szavát az egyházi szószékből.*) Vagy nézd, midőn D'Espréménil, kinek a maga összevissza való módja szerint mindenbe bele kell szólania, a parlementi ékesszólás közepette, épen a kellő pillanatban, kihúz a zsebéből egy keresztet, ezzel a felkiáltással mutatva rá: „ujra meg akarjátok-e őt feszíteni?" *Őt*, oh D'Espréménil, minden habozás nélkül, — tekintve, hogy micsoda gyarló — elefántcsont vagy másféle anyagból van készitve!

*) Lacretelle, III. 342. Montgaillard, etc.

Mindezekhez vegyük még azt, hogy a szegény Brienne megbetegedett; olyan nehéz volt bünös ifjuságának munkája, izzadása; s oly heves, meg nem szünő bolondos vén korának ezen izgatottsága! Kikészitve, megugatva annyi torok által, ő kegyelmessége sorvadásba esett, gyuladást kapott *(humeur de dartre)* s csupa tejeledelre van szoritva; elkeseredve, csaknem kétségbe esve; elengedhetetlen recipéül a „nyugalom“ ajánltatván neki, épen az, a mi lehetetlen.*)

Mindent összevéve, mit tehet egy szegény kormány egyebet, minthogy még egyszer megpróbálja azt, a mivel eddig nem boldogult? A királyi kincstárnak ugyancsak a legfeneke felé jár; s Páris nyakig úszik a röpiratokban. Mindenek fölött ez az utóbbi hadd apadjon egy kissé! D'Orleans visszajöhet Raincybe, a mely közelebb van Párishoz és a szép, gyarló Buffonhoz; végre magába Párisba is; Fréteau és Sabatier sem maradnak számüzetésben mindörökre. A protestáns rendelet regisztráltatik, örömére Boissy d'Anglasnak és a jó Malesherbesnek; az állandó kölcsön aláirását megnyitják, miután minden tiltakozást kitörölnek vagy másként visszahuznak, — annyival inkább, mivel kevés, vagy általában egy aláiró sem jelentkezik. Az ország-rendek gyülése, a melyet a parlement hangosan követelt és most az egész nemzet követel, következni fog „öt esztendő mulva“, — ha ugyan nem hamarabb. Oh párisi

*) Besenval, III. 317.

parlement, tudod-e mit követeltél?! „Messieurs, — mondá az öreg D'Ormesson, — megkapják önök az ország-rendek gyülését és meg is fogják bánni". Mint a mesebeli ló, a mely hogy megboszúlja magát ellenségén, az emberhez folyamodott segitségért. Az ember felült rá; gyorsan kivégzé az ellenséget, azonban, szerencsétlenségére a lónak, nem akart róla leszállni! Az öt év helyett hadd teljék el három év, és ez a lármásan követelő parlement megkapja mind a kettőt: látni fogja összetörve ellenségét s maga agyon lesz nyargalva a lerogyásig (mondjuk inkább, agyon ütve a bőriért és a patkójáért) s ott fog feküdni az árokban, holtan.

Ilyen baljóslatú jelenségek közt azonban mégis elértük 1788. tavaszát. A király kormánya nem talál egyetlen ösvényt, a melyen kijuthasson, hanem szégyenletesen löketik vissza mindenünnet. Tizenkét lázadó parlement által körülfogva, melyek lassanként egy haragvó nemzet organumaivá nőtték ki magukat, semerre sem tud előhaladni; nem végezhet semmit, nem kaphat semmit, még csak pénzt sem, a miből éljen; hanem kénytelen ott ülni, látszólag azért, hogy a deficit által felfalassék.

Tehát az igazságtalanságnak és csalásnak, — a mely hosszú századokon keresztül halmozódott össze — mértéke csaknem egészen betölt? A nyomoré legalább, be. A nyomorúság a huszonöt milliónak gunyhóiból terjedvén fölfelé és mindenfelé, a mint annak törvénye hozza magával, eljutott egész a versaillesi Oeil-de-Boeufig. Ezen vak kinlódás közepett ember keze

ember ellen van fordulva: nemcsak az alacsonyé a magasabb ellen, hanem a magasaké egymás ellen: a vidéki nemesség keserüséggel tekint az udvari nemességre; a törvényhozói palást a kardra, a papi-ing az iró-tollra. S a király kormányára ki *nem* tekint keserüséggel? Még Besenval is, ezekben a napokban. Minden ember és minden testület ellenségévé vált; ez a központ, a melyre a megszámlálhatatlan viszálykodások egyesülve lecsapnak. Micsoda új, egyetemes, körben forgó mozgása ez az intézményeknek, társadalmi szervezeteknek, egyéni lelkeknek, melyek egykor mind összehatva működtek, s most forognak és keringenek őrült összeütközésben? Kikerülhetetlen dolog: felbomlása ez egy világ-romlottságnak, mely valahára bukásához ért, le egész a pénzügyi bukásig! S így ez a szegény versaillesi udvar, mint a fő vagy központi romlottság, mind a többi romlottságokat maga ellen sorakozva látja. A legtermészetesebb dolog! Mert ezek az emberi romlottságok, akár személyekben, akár személyek egyesüléseiben, a természet törvényeinél fogva örökké rosszul érzik magukat; ha a bukás felé haladnak, akkor még nyomorultak is: — s a legalacsonyabb romlottság is mikor volt hajlandó *magát* kárhoztatni vagy megjavitani, a mig volt egy másik, a melyet javitni lehetett?

Ezen fenyegető jelek nem ijesztik meg Loméniet, s még kevésbbé tanitják valamire. Loménieben, bár könnyü természetü, megvan a bátorságnak egy neme. De sőt nem olvastunk-e még könnyebb teremtésekről, kitanitott kanári

madarakról, a melyek vidáman repültek az égő kanóczczal s elsütötték az ágyut, sőt felrobbantottak egész lőporraktárakat? Összetett kézzel ülni és meghalni a deficitben: ez nincs benne Loménie tervében. A baj jelentékeny: de hát nem képes-e ő elháritani, megtámadni? A legrosszabb esetben megtámadhatja a baj *szimptomáját:* ezeket a lázadó parlementeket megtámadhatja, s talán elpusztithatja. Sok minden homályos Loménie előtt, de két dolog világos: hogy ez a parlementi párbaj a királysággal veszélyessé, sőt gyilkolóvá kezd válni; s mindenek felett, hogy pénznek kell kerülnie akárhonnat. Gondolkodjál derék Loménie; s te is pecsétőr, Lamoignon, a kinek eszméi vannak! Oly gyakran legyőzve, oly gyakran kijátszva, midőn már az arany gyümölcs csaknem a kezed ügyében látszott lenni: szedd össze magadat még egy küzdelemre. Megszeliditni a parlementet, teletölteni a király pénzes ládáit: ezek most az élet és halálkérdések.

Parlementeket szeliditettek már meg nem egyszer. Felhelyezve „meredek kősziklák tetejére, hova csak hordszéken lehet jutni“: a parlement kijózanul. Oh Maupeou, te merész, rossz ember, hagytuk volna ott a te munkádat, a hol az volt! De a számüzésen vagy más erőszakos eszközön kivül, nincs-e egy olyan eszköz, a melylyel minden dolgot meg lehet szeliditeni, még az oroszlánokat is? Az éhség! Hátha a parlement jövedelemforrását bedugnók, t. i. elvennők pöreit!

A megszámlálhatatlan apróbb pörökben

való ítélésre kisebb törvényszékeket állithatnánk fel, s ezeket nevezhetnők *Grand Bailliages*nak. A parlement zsákmányától megfosztva, igaz, hogy elsárgult kétségbeeséssel fogna tekinteni rájuk: de a nagy közönség, mely szereti az olcsó igazságszolgáltatást, jó szemmel és reménységgel. S a mi a pénzügyet, a rendeletek regisztrálását illeti, miért ne alkothatnánk a mi saját oeil-de beufi főméltóságainkból, királyi vérű és más herczegeinkből, marsalljainkból valami olyan dolgot, a melyet *teljhatalmú törvényszéknek* nevezhetnénk; s ott, hogy úgy szóljunk, magunk elvégezhetnők rendeleteink regisztrálását? Szent Lajosnak megvolt a maga teljhatalmú törvényszéke az ország főbáróiból,*) s igen hasznos volt rá nézve: a mi főbáróink még megvannak (legalább a nevök megvan); s mi nagyobb szükségben vagyunk, mint Szent Lajos volt.

Ilyen a Loménie-Lamoignon terv; örömmel fogadott a király tanácsában, mint egy világosság-sugár a nagy sötétségben. A terv kivihetőnek látszik és igen nagy szükség van rá: ha egyszer jól végre van hajtva, nagy szabadulást jelent. Tehát hallgatagon és elhatározottan; most vagy soha! — a világ egy uj történeti jelenetet fog látni, s még mindig egy oly kiváló egyén, mint Loménie de Brienne, a szinigazgató ott.

S csakugyan ime nézd, a mint a belügyminiszter Bréteuil „szépiti Párist“ a legbéké-

*) Montgaillard, I. 405.

sebb módon, 1788-nak ezen reményteljes tavaszi napjaiban; az ócska sátrak és bódék eltűnnek hidjainkról: mintha magára az államra nézve is csupa verőfényes idő járna és semmi egyéb dolga nem volna, mint hogy szépitsen. Ugy látszik, hogy a parlement elismert győzőként tartja elfoglalva helyét. Brienne semmit sem szól a pénzügyekről; vagy épen azt mondja és nyomatja, hogy minden jól van. Hogyan van ez; ilyen verőfényes csend; bár az állandó kölcsön koránt sincs aláirva? A győzedelmes parlementben Goeslard de Monsabert tanácsnok megtámadja még azt is, hogy a „huszonkettedikit szigorú felbecsülés szerint vessék ki," s határozattá lesz, hogy a felbecsülés nem lesz szigorú — legalább nem a kiváltságos osztályoknál. Mind a mellett Brienne mindezt eltűri s nem hajit ellene egy Lettre-de-Cachet. Hogy esik ez?

Mosolygó az ilyen tavaszi idő, azonban áruló, gyorsan változó! Lám — hogy mást ne mondjunk — azt suttogják, hogy „a kerületek főnökei rendeletet kaptak, hogy egy bizonyos napon állomásaikon legyenek." S még különösebb, hogy micsoda szünet nélküli nyomtatás folyik a király kastélyában, erős zár alatt? Katonák őrzik a kapukat és ablakokat; a nyomdászok nem jönnek ki; ott alszanak dolgozó szobáikban; még ételüket is ugy adják be nekik!*) A győzedelmes parlement új veszedelem szagát érzi. D'Espréménil lovakat rendel Versaillesba;

*) Weber, I. 276.

körül kutatja az annyira őrzött nyomdahivatalt, leselkedve, szaglászva, ha vajon emberi ravaszságnak és eszességnek nem sikerülne-e oda behatolni.

Az aranyeső keresztülhatol a legtöbb dolgon. D'Espréménil leszáll egy nyomdász Danaëjának az ölébe, „öt száz louis d'or" képében; Danaë férje egy agyag golyót csempész felesége kezébe, melyet ez átad a parlement aranythullató tanácsosának. Abba belegyúrva, ott fülelnek a kinyomott próba-ivek: — istenemre! a királyi rendelet arról az önként regisztráló *teljhatalmú törvényszékről*, azokról a *Grand Bailliages*-ekről melyek el akarják fogni a mi peereinket! Ezeket az egész Franciaországban egy és ugyanazon napon akarják kihirdetni.

Ugy-e; tehát ezért parancsolták meg a főnököknek, hogy állomásaikon legyenek; ez az, a min az udvar költve, rajta ült, ezen az ő átkozott baziliskus tojásán; s nem akart mozdulni, bár ingerelve volt rá, míg a költésnek vége nincs! Siess zsákmányoddal, D'Espréménil, haza, Párisba; hivj össze gyülést azonnal; hogy a parlement és a föld, és az egek hadd tudják meg ezt!

VIII. FEJEZET.

Loménie halálkinjai.

Másnap, a mely május 3-a 1788-ban, az elámult parlement együtt ül; szótlanul hallgatja D'Espréménil beszédét, melyben felfödi a kimondhatatlan gonosztettet. Az árulásnak, a pokoli sötétségnek tette az, olyan, a minőt a despotismus szeret! Vádold be, oh párisi parlement; ébreszd föl Francziaországot és a világegyetemet; zúgasd a te törvényszéki ékesszólásodnak mennydörgő készletét: nálad is igazán úgy áll a dolog, hogy most vagy soha!

A parlement nem is mutat gyengeséget ilyen válságos pillanatban. Az oroszlán a végveszély pillanatában az által szokta magát felingerelni, hogy ordit és farkával csapkodja oldalait. Ugy tesz most a párisi parlement. D'Espréménil inditványára hazafias *esküt* tesznek, egy szájjal valamennyien, egyesült torokkal; — kitünő új eszme, mely ezekben a ránk következő években nem marad utánzatlanul. Azután jön fenhangú *kimondása* csaknem az emberek jogainak, de legalább is a parlement jogainak; *felhivás* a franczia szabadság barátai-

hoz, ezen és a következendő időkben. S mind ezek, — vagy legalább ezeknek a lényege, — papirra tétetnek; olyan hangon, a melyben a panasz egyesülve van a hősi bátorsággal és mérsékli ezt. S így, meghúzván a vészharangot, a melyet Páris hall s az egész Francziaország meg fog hallani; s ilyen kihivó tagadást csapván Loménie és a despotismus szeme közé, a parlement eloszlik, mint a mely egy napra elég becsületes munkát végzett.

Azonban az olvasók képzelhetik, hogy mit érzett Loménie, midőn az ő baziliskus-tojását (mely annyira szükséges Francziaország megmentéséhez), így idő előtt összetörve látta! Felháborodva kap (*de Cachet*, pecsétes) villámai után, s azok közül kettőt elsújt: egy villámot D'Espréménilre, s a másikat a szorgalmatoskodó Goeslardra, kinek szolgálatai a „huszonkettedikire" és a „szigoru felbecsülésre" vonatkozólag nincsenek elfeledve. Ilyen villámok még az éj folytán habozás nélkül megragadva, s a másnap kora reggelén lesujtva: az izgatott Párist ha nem is nyugalomba, de legalább üdvös ámulatba fogják ejteni.

Miniszteri villámokat lehet elhajitani: de hátha nem *találnak*? D'Espréménil és Goeslard, mindketten figyelmeztetve — a mint hiszik — valamely jó indulatú kis madár éneke által, kijátszák Loménie fogdmegeit; álruhába öltözve, a padlásszobák ablakain és a háztetőkön át elmenekülnek saját Palais de Justiceükbe: a villámok *nem találtak*. Páris (mert a hir gyorsan elterjed) ámulatba esett, de ez *nem*

üdvös. A szabadság két vértanuja leveti álöltözetét; felöltözik saját hosszú palástjába; s ime nézd! egy óra letelte alatt, gyors futárok segedelmével a parlement ismét együtt ül, tanácsosaival, elnökeivel, sőt peerjeivel együtt. Az összegyült parlement kinyilatkoztatja, hogy ezen ő két vértanuját nem adhatja ki semmiféle földi hatalomnak; továbbá, hogy az „ülés állandó", és nem napoltathatik el, míg azoknak üldözése meg nem szünik.

És igy törvényszéki ékesszólás, vád és tiltakozás közt, a futárok távozása és visszatérése mellett, a folytonos explosio ezen állapotában, a mely sem éjjel, sem nappal nem szünik: várja a parlement a dolgok kimenetelét. A felébresztett Páris még egyszer behullámozza azokat a külső termeket; ott ömlik és forrong, nagyobb áradatban mint valaha, keresztül valamennyi folyosón. Összevissza kevert zajongás van ott: érthetetlen beszéd, mint volt Bábelnél azon pillanatban, midőn először lettek megverve (mint itt) egymás kölcsönös nem értésével s a nép még nem szóródott szét!

Páris városa keresztül megy mindennapi foglalkozásán, a dolgozáson és alváson, s most másodszor alszanak el a legtöbb európai és áfrikai halandók. Azonban itt, a szavak ezen örvényzése közt, az álom nem talál helyet; az éj hiába teríti erre sötétségből készült takaróját. Belül mindegyre csak a vértanui legyőzhetetlenség hangja hallatszik, mérsékelve a panasz kellő hangja által. Kivülről a végetlen várakozó

zümmögés, — mely egy kissé álmosabbá lett. Igy tartott ez harminczhat órán keresztül.

De hallga! micsoda dübörgés ez az éjfél holt némaságában? Dübörgés, minő a fegyveres embereké, gyalogoké és lovasságé; franczia gárda, svájczi gárda: vonulva erre felé, hallgatag szabályosságban, lobogó fáklyafénynél! Vannak velök árkászok is, fejszékkel és feszitő rudakkal: hogy ha az ajtók nem nyilnának ki maguktól, majd ezek kinyitják. Vezetőjük D'Agoust kapitány, Versaillesből küldve. D'Agoust, ismert erélyességü ember; — a ki egyszer magát Condé herczeget, csupán az által, hogy folytonosan nézett rá, kényszerité, hogy elégtételt adjon és víjon meg vele*): s most ő fejszékkel és fáklyákkal egyenesen az igazság szentélye felé tör. Szentségtörő; de ki tehet róla? Ez az ember katona; csupán csak a parancsot nézi; szenvedélytelen; úgy halad előre, mint egy lelketlen gép.

Az ajtók kinyilnak a felszólitásra, nincs szükség fejszére: ajtó ajtó után. S most a legbelső ajtó is kinyilik; feltárja Franczia ország hosszú palástú senátorait: szám szerint százhatvanhét, s azok között tizenhét peer, ülve ott méltóságosan, „állandó ülésben". Ha ez az ember nem katona és nem öntöttvasból való volna: ez a látvány, ez a csend, a melyben saját lépteinek kongása visszhangzik, megállithatnák. Mert a százhatvanhét őt tökéletes csendben fogadja; a melyet némelyek a római senatuséhoz hason-

*) Weber, I. 283.

litanak, a melyen Brennus rajta tört, mások ismét a hamis pénzverők fészkéhez, melyet a rendőrség hirtelen meglepett.*) *Messieurs,* — mondá D'Agoust, — *De par le Roi!* Határozott parancs bizta D'Agoustra azon szomorú kötelességet, hogy elfogjon két egyént: M. Duval d'Espréménilt és M. Goeslard de Monsabertet. A mely tisztelt egyének, miután neki nincs szerencséje őket ismerni, ezennel felszólittatnak a király nevében, hogy adják meg magukat. — Mély hallgatás! Majd lassu zsongás, amely mormogássá válik: „mi mindnyájan D'Espréménilek vagyunk!" — tör ki egy hang, melyet más hangok ismételnek. Az elnök kérdi: vajon fog-e erőszakot használni? D'Agoust kapitánynak, kit ő felsége ezen megbizással megtisztelt, kötelessége végrehajtani ő felsége parancsát; örömmel teljesitené azt erőszak nélkül, de teljesitni fogja bármely esetben; a magas tanácsnak időt enged a megfontolásra, hogy melyik *metodust* választja inkább. S erre D'Agoust komoly katonai meghajlással pillanatra visszavonult.

Mi haszna, magas senátorok? Minden kijárás el van zárva hegyes szuronyok által. Futártok Versaillesba nyargal a nedves éjben, de vissza is vágtat azzal az izenettel, hogy a parancs authentikus, hogy az visszavonhatlan. A külső termekben ott forrong a hivalkodó népség: de D'Agoustnak katonái ugy állnak ott sorban, mint egy mozdulatlan védgát: nem lesz lázadás, a mely titeket megszabaditson. „Mes-

*) Besenval, III. 355.

sieurs! — igy szólott D'Espréménil — midőn a győzedelmes gallusok bevonultak a rohammal bevett Rómába, a római senátorok ott ültek bibor palástjaikban, curulis székeiken, büszke nyugodt arczczal, várva a rabszolgaságot vagy halált. Ehhez hasonló az a fenséges látvány, a melyet önök mutatnak a mindenségnek *(a l'univers)* ebben az órában, miután nemeslelküen" — és a többi, ehhez hasonló, a mint azt még most is lehet olvasni.*)

Hiába, oh D'Espréménil! Ime ez a vasból készült D'Agoust kapitány, katonai ércz arczával ismét visszajött. Despotismus, kényszer, rombolás ülnek fövegének himbálódzó tollazatán. D'Espréménil kénytelen elhallgatni, hősileg megadni magát, nehogy rosszabb sors érje. Goeslard hősileg követi. Kifejezett és szótlan felindulások közt parlementi testvéreink karjai közé vetik magukat, hogy őket utólszor megöleljék; s igy tapsok és százhatvanöt torok tiltakozó panasza közt; bucsú-intések, halk zokogás s a parlementi pathos egész sóhajvihara közt, kivezetik őket a kanyargó folyosókon keresztül a hátsó kapuhoz, a hol a hajnal szürkületében két kocsi *Exemptek*kel (rendőrszolgák) rájok várakozik. Az áldozatoknak fel kell ülniök, mert hátuk mögött a szuronyok hegye fénylik, fenyegetődzve. D'Espréménil keserüen kérdi a népségtől, hogy „van-e bátorságuk?" — s azok hallgatással felelnek. Felülnek és elrobognak; s a májusi napnak (6-ának reggele

*) Toulongeon, I. App. 20.

van) sem felkelése, sem lenyugvása nem könnyiti meg szivöket, hanem haladnak előre folytonosan: D'Espréménil a legtávolabbi Sainte Marguerite vagy Hières szigetek felé (melyről némelyek azt tartják, ha van ebben valami vigasztaló, hogy az Calypso szigete volt); Goeslard a Pierre-en-Cize szárazföldi erősség felé, mely még akkor megvolt közel Lyon városához.

D'Agoust kapitány ezek után számot tarthat a majorságra a Tuileriek parancsnokságára*) — s egyszersmind eltünik a történelem köréből, a hol mindazáltal, rendeltetése volt, hogy egy nevezetes dolgot hajtson végre. Mert nemcsak D'Espréménil és Goeslard vitetnek biztonságba dél felé, hanem magának a parlementnek is a legrövidebb uton ki kell masiroznia: az ő kérlelhetetlen parancsa erre is kiterjed. Felszedvén hosszú palást szárnyaikat, kivonulnak mind a százhatvanöten, az érzéketlen gránátosok két sorfala közt: méltó látvány istenek és emberek számára. A nép nem lázad föl, csak bámul és morog; s azt is jegyezzük meg, hogy ezek az érzéketlen gránátosok *Gardes Françaises,* — kik majd egy napon együtt fognak érezni a néppel. Szóval a Palais de Justice ki van tisztitva, az ajtók bezárva; s D'Agoust, a kulcsokkal zsebében, visszatér Versaillesba, — miután, a mint mondók, kiérdemelte az előmozdittatást.

A mi ezt a párisi parlementet illeti, melyet

*) Montgaillard, I. 404.

most az utczára kivetettek, mi ott hagyhatjuk minden nagy sajnálkozás nélkül. A *lit de justice*, a melyen át kellett esnie a következő hetekben Versaillesban, hogy azokat az ujonnan kiköltött rendeleteket regisztrálja, vagy jobban szólva, megtagadja a regisztrálást; s azután hogy hogyan gyült össze ott fogadókban és ivó-szobákban, hogy protestáljon;*) vagy ögyelgett vigasztalanul, kiterjesztett palástszárnynyal, nem tudva, hogy hol gyüljön össze, s utoljára is kénytelen volt a protestációt „egy jegyzőnél" letenni; s végre hogy hogyan ülésezett mindezek daczára (mintegy kényszeritett „szünidő" alakjában) nem téve semmit: mindezek, mint most már olyan természetesek, miként a holtnak eltemetése az ütközet után, nem tartoznak ránk többé. A párisi parlement elvégezte a maga feladatát; azzal, a mit tett és a mit nem tett, csak ennyit volt képes, s alig többet ennél, lenditeni a világ dolgán.

Loménie tehát mégis megszüntette a bajt? Egyáltalában nem; nem még a baj szimptomáit sem; alig *tizenketted* részét a szimptomáknak, s elmérgesité a többi tizenegyet. A kerületek főnökei s a katonai parancsnokok helyeiken vannak a megnevezett napon, május 8-án: azonban egyetlen parlementben sem lehet, — talán az egy douai-it kivéve, — az uj rendeletek regisztrálását keresztül vinni. Nem békés aláirás tentával; hanem homlok-ránczolás, vérömlés, hivatkozás az alap-ököljogra! Ezekkel a *Bail-*

*) Weber, I. 299—303.

*liage*okkal *s teljhatalmu törvényszékek*kel az elkeseredett Themis mindenütt kivont karddal áll szemben: a vidéki nemesség az ő részén van, s mindazok, akik gyülölik Loméniet és a gonosz időket: ügyvédeinek és törvényszolgáinak segedelmével maga mellé megnyeri a köznépet is, s leviszi a küzdelmet azok közé. Rennesben, a Bretagneban, a hol a történeti nevezetességü Bertrand de Moleville a főnök, a harcz, végzetes és szünni nem akaró párbajból a nemesség és katonaság közt, utcza-harczczá lett, kőzáporrá és puska-tüzeléssé: s a rendeletek még sincsenek regisztrálva. A magukat bántva érző bretagneiak sérelmi panaszaikat felküldik Loménie elé, egy tizenkét tagból álló küldöttség által, melyet azonban Loménie, miután kihallgatott, a Bastilleba zárat. Egy második és nagyobb küldöttségnek, csendőrei által, még az országuton elébe megy, s részint rábeszéli, részint megijeszti őket, hogy térjenek vissza. Most a bretagneiak nagy méltatlankodás közt egy harmadik és legnagyobb küldöttséget inditnak útnak *több* országuton: a kik megérkeztükkor nem fogadtatván el, összegyülnek és tanácskoznak, hogy mit tegyenek: felhivják Lafayettet és valamennyi Párisban tartózkodó hazafias bretont, hogy őket támogassák; izgatnak maguk közt; *bretagnei clubbá* alakulnak, a mely első magva — a *Jakobinusok társaságának*.*)

*) A. F. de Bertrand-Moleville: Mémoires Particuliers (Paris, 1816.) I. ch. 1. Marmontel: Mémoires, IV. 27.

Nem kevesebb mint nyolcz parlementet számüznek*): többnek is szüksége lenne erre az orvosságra, azonban azt nem mindig könnyü alkalmazni. Grenobleben például, a hol egy Mounier, egy Barnave ugyan csak nem henyéltek, a parlement megkapta kellő formában (*Lettres-de-cachet* alakjában) a parancsot, hogy oszoljék el és menjen számüzetésbe: azonban másnap, ahelyett, hogy a kocsikba be volna fogva, a vészharang megszólal, rosszat jelentőleg; és zúg és búg egész napon át: a hegyi lakók tömegekben rohannak le fejszékkel, sőt lőfegyverekkel, — s a mi legvésztjelentőbb mindenek között, a katonaság semmi hajlamot nem mutat, hogy velök elbánjon. „Fejszével a feje fölött" a szegény kapitány kénytelen aláirni a föladás feltételeit; beleegyezik, hogy a *Lettres-de-cachet*-k végrehajtatlanul maradjanak, s a szeretett parlement maradjon ott a hol van. Besançon, Dijon, Rouen, Bordeaux, nem azok, a miknek lenniök kellene! Pauban, Bearnben, a hol a régi parancsnok nem boldogult, az újat (Grammont nevűt, a ki odavaló születés) a városi polgároknak egy processiója fogadja, negyedik Henrik bölcsőjével, városuk palládiumával; ezek kérve kényszeritik, hogy a mint tiszteli ezen régi tekenősbéka-teknőt, a melyben a nagy Henriket ringatták, ne tiporja lábbal a baerniek szabadságát; különben pedig értésére adják, hogy ő felségének ágyui mind biztos helyzetben vannak — ő felsége hű paui polgá-

*) Montgaillard, I. 308

rainak őrizete alatt, s most ott nyugosznak kiszegezve a falakon, készen a cselekvésre.*)

Ilyenformán ugy látszik, hogy ezeknek a Grand Bailliageoknak nagyon zivataros csecsemő koruk lesz. A mi a teljhatalmú törvényszéket illeti, az a szó teljes értelmében meghalt még születésekor. Magok az udvaronczok is szégyenkezve néztek rá; az öreg Broglie Marshal visszautasitá a megtiszteltetést, hogy a tagja legyen. Ez a szegény teljhatalmú törvényszék, megtámadtatva a kigunyolás és kárhoztatás**) egyesült egyetemes vihara által, tartott egy ülést, de soha többé nem tartá meg a másodikat. Boldogtalan ország! Viszálykodás kezd el sziszegni kétágú hydra-nyelvével, a hova csak ez a szegény Loménie lép. „A mint egy parancsnok vagy királyi megbizott belép, — mondja Weber — egyikébe ezen parlementeknek, hogy valamely rendeletet regisztráljon, azonnal az egész törvényszék eltűnik, s a parancsnokot egyedül hagyja a jegyzővel és az elnökkel. Miután a rendelet regisztráltatott és a parancsnok eltávozott, az egész törvényszék visszasiet, hogy

*) Besenval, III. 348.

**) La Cour Plénière, heroi-tragi-comédie en trois actes et en prose; jouée le 14. Juillet 1788. par une société d'amateurs dans un Chateau aux environs de Versailles; par M. l'Abbé de Vermond, Lecteur de la Reine; A Bâville (Lamoignonnak falusi laka), et se trouve à Paris, chez la veuve Liberté, à l'enseigne de la Revolution, 1788. — La Passion, le Mort et la Résurrection du Peuple. Imprimé à Jerusalem etc. Lsd: Montgaillard, I. 407.

a regisztrálást semmisnek nyilvánitsa. Az országutak lepve vannak a parlementek *Grand Deputationjaival,* melyek mind Versailles felé sietnek, hogy jegyzőkönyveikből a törvénytelen beirást a király kezei által kitöröltessék; vagy hazatérve, egy uj lapot töltsenek be, uj és még merészebb határozattal."*)

Ilyen Francziaország, ebben az 1788-ik esztendőben. Többé nem a reménynek arany- vagy papir-kora, lófuttatásokkal, léghajó-feleresztésekkel s a szivnek finomabb érzéseivel: oh, az már oda van; aranyszinű kisugárzása elhalványitva, besötétitve *ilyen* különös módon, rendkivüli időket jelezve! Mert a mint azon hajókat összetörő viharnál van, *Pál és Virginiá*-ban, — „Egy roppant, mozdulatlan felhő övezi be egész láthatárunkat; és terjed fölfelé, borzasan, réz-szegélyével, az ólomszinű égboltozaton." Maga mozdulatlan; azonban „kis darab fellegek (mint számüzött parlementek és más ilyenek) szakadnak el tőle, madarak gyorsaságával repülve keresztül a zenithen"; míg végre egyetlen zúgó süvöltéssel a négy szelek összecsapnak rettenetes szárnyaikkal, s akkor az egész világ fölkiált: itt van az orkán! *Tout le monde s'écria Voilà l'ouragan!*

Ilyen körülmények közt, igen természetesen, az állandó kölcsön aláiratlan marad; sőt még azt a Huszonkettedikire kivetett adót sem lehet becsületesen behajtani, legalább nem a „szoros felbecsülés" szerint. „A pénz-kölcsön-

*) Weber, I. 275.

zők — mondja Weber a maga ideggörcsös, heves modorában — félnek a bukástól; az adószedők a felakasztástól.“ Maga a klérus elforditja arczát: összehivatván egy rendkivüli gyülésbe, semminemü önkéntes ajándékot *(don gratuit)* nem ajánlanak föl, — ha csak nem jó tanácsukat: itt is a vert pénz helyett kiáltozás van az országrendek gyülése után.*)

Ó Loménie-Brienne, a te szegény, erőtlen s most teljesen megzavart lelkeddel, s hozzá még „három égetett seb“ elnyűtt testeden; a ki valószinüleg meg fogsz halni a gyúladásban, boszantásban, tej-kosztban, *dartres vives*ben és olyan *maladie*ban, a melyet jobb le nem forditani; **) és te uralkodol egy olyan Francziaország fölött, melynek testén megszámlálhatatlan égetett sebek vannak, s a mely szintén haldoklik a gyúladásban és más egyebekben! Érdemes volt-e elhagyni Briennenek zöldelő ligeteit és a te új, faragott kőből készült kastélyodat s azt a mi abban volt, *ezért?* Kedvesek voltak azok az árnyak és sétányok, édesek a költőcskék hymnusai s a szépen kifestett grácziák édeskedései:***) s ez vagy amaz a Morellet philosoph (kinek soha eszébe sem jutott, hogy magát vagy téged egy gyanus értékü hamis-papnak tartson) akár mindig élvezhette azt a boldogságot, hogy másokat boldoggá tegyen: — és szintén (ha te ezt tudtad volna!) abban a katonai

*) Lameth: Assemb. Const. (Introd.) p. 87.
**) Montgaillard, I. 424.
***) Lásd: Mémoires de Morellet.

iskolában ott közvetlenül, mathematicát tanulva ült egy sötét arczbőrű, hallgatag fiú, *Bonaparte Napoleon* nevű! — Ötven évig tartott törekvés s egy végső, elszánt küzdelem árán cserét csináltál! Megkaptad hivatalos köntösödet, — mint Herkules a maga Nessus-ingét!

Ugyanezen 1788-ik esztendőben, julius 13-án épen az aratás előtt, iszonyatos jégeső esett, semmivé téve az egész évnek gyümölcsét, a mely különben is már sokat romlott a szárazság folytán. Különösen Páris körül mintegy hatvan mértföldnyire a pusztulás csaknem teljes vala.*) Oly sok más bajokhoz tehát még ez is járult: a szükségé, s talán az éhenhalásé.

Nehány nappal ezen jégeső előtt, julius 5-én, s még határozottabban, nehány nappal azután, augusztus 8-án, — Loménie kihirdeti, hogy az országrendek valósággal össze fognak hivatni a következő év május hónapjában. A mely idő elteltéig ez a teljhatalmú törvényszék és a többiek *felfüggesztetnek*. Továbbá, minthogy Loménienek nincs semmi terve ezen igen óhajtandó országrendek gyülésének megalkotására vagy tartására — „felhivja a gondolkodókat" hogy lássák el őt egygyel, — a sajtóban történő megvitatás módja által!

Mit tehetett egy szegény miniszter? Igy még van tiz hónapja a meggondolásra: az elmerülni kezdő hajó kormányzója mindent a tengerbe szór előbb, még a kétszersültet tartalmazó zsákokat, a mérőónt, delejtűt és quadranst is,

*) Marmontel, IV. 30.

mielőtt *maga* a vizbe ugranék. Ezen elmerülésnek, és a kétségbeesés kezdődő deliriumának elvéből érthetjük csak meg szintén a csaknem csodálatos „felhivást a gondolkodókhoz.“ Felszólitása a kaosznak, hogy legyen olyan jó, és épitsen a maga összevisszahányt úszó gerendáiból egy kimenekülési bárkát az ő számára! Ilyen esetekben nem a felhivás, hanem a parancs szokott rendesen hasznosnak bizonyulni. — A királyné az nap este elgondolkodva állott egy ablaknál, arczával a kert felé fordulva. A főpohárnok *(chef de gobelet)* szolgálatteljesen vitte utána a pohár kávét, s azután visszavonult, mig a királyné azt megitta. Ő felsége intett fejével Dame Campannak, hogy menjen közelebb: „*Grand Dieu!*“ — suttogá, a csészével kezében, minő ujságot fognak kihirdetni holnap! A király beleegyezett az országrendek összehivásába“. S ekkor szemeit az égre emelve (ha Campan nem tévedt) hozzá téve: „Ez az első megdobbanása a dobnak, mely vészt jelent Franczia-országra nézve. Ez a nemesség megbuktat bennünket“.*)

Egész kikelési ideje alatt annak a teljhatalmu törvényszéknek, mig Lamoignon oly titokszerünek mutatta magát, Besenval folyvást csak egyet kérdett tőle, hogy van-e pénzök? És minthogy Lamoignon mindig azt felelte (Loménie hitelére) hogy a pénz egészen biztos, az okos Besenval örvendve nyugodott meg, hogy hát akkor minden biztos állapotban van. Mind

*) Campan, III. 104. 121.

amellett a szomorú tény az, hogy a királyi pénzes ládák, csaknem a szó teljes értelmében üresek. S valóban minden egyébtől eltekintve, ez a „felhivás a gondolkodókhoz", s a nagy változás, a mely közelgőben van: elegek arra, hogy „megállitsák a tőke forgalmát," s csak a röpiratokét szaporitsák. Egy pár ezer Lajos-arany mindössze az a pénz, vagy pénz értékű, a mi a királyi kincstárban találtatik. Egy mozdulatával mintegy a kétségbeesésnek, Loménie felszólitja Neckert, hogy jöjjön és fogadja el a pénzügyminiszterséget. Neckernek más czéljai vannak, mint az, hogy a pénzügyeket kezelje Loménie számára: rövid, száraz visszautasitás után hallgatagon marad, várva a maga idejét.

Mit tegyen egy kétségbeesett miniszterelnök? Lefoglalta a királyi szinház pénztárát; valami sorsjáték-félét rendeztek azoknak a fölsegélésére, kik a jégeső következtében inségre jutottak: Loménie még erre is ráteszi a kezét.*) Rövid időn lehetetlen lesz még a máról is gondoskodni akármi áron. Augusztus 16-án a szegény Weber Párisban és Versaillesban kiáltókat hall, a kik „rekedt, siket hangon *(voix étouffé, sourde)* rikácsoltak és vontatva kiáltoztak az utczákon valami a *fizetésekre vonatkozó rendeletet* (ez volt a szelid czim, a melyet Rivarol kitalált számára), t. i. hogy a királyi kincstár ezentúl mindennemü fizetéseknek három ötödét készpénzben fogja teljesiteni, s a hiányzó két ötödöt papirban, a melyek után kamat jár. A szegény

*) Besenval, III. 360.

Weber csaknem elájult ezeknek a rekedt hangoknak a hallatára, rosszat jelentő rabló-hangjukkal, és soha sem fogja elfelejteni a benyomást, melyet az rá tett.*)

De hát Párisra, s a világra általában, mi hatása lőn ennek? A pénzváltók barlangjaiból s az állam-gazdászat magaslatáról, a Neckerismustól és Philosophismustól: minden érthetően és érthetetlenül szóló torokból olyan kiáltozás és süvöltés támadt, a minőt eddig nem hallott emberi fül. Felkeléstől lehetett tartani. Monseigneur d'Artois, Polignac herczegnő által indittatva, szükségét érzi, hogy ő felségénél a királynénál elfogadást kérjen, s megmondja neki őszintén, hogy micsoda válság szélén állanak a dolgok. „A királyné sírt“; maga Brienne is sírt; — miután most már világos és kézzelfogható, hogy neki távoznia kell.

S csak az van hátra, hogy az udvar, mely előtt modoránál és könnyed fecsegésénél fogva mindig kedves volt, esését puhává tegye. A vagyont szerető öreg ember már megnyerte azt, hogy az ő toulousei érseksége kicseréltetett a gazdagabb sensiért; s most, a szánakozás ezen órájában, megkapja a coadjutorságot unokaöcscse számára (ki még alig töltötte be a törvényes kort); palotahölgyi állást unokahúga számára s ennek férje számára egy ezredet; magának egy bibornoki süveget, egy *coup de Boist* (a királyi erdőkből vágva), s mindössze mintegy

*) Weber, I. 339.

„öt-hatszáz ezer livre évi jövedelmet"*); s végezetre, testvére, Comte de Brienne megmarad hadügyminiszternek. Körülbástyázva a jutalmazás ilyen vánkosaival és roppant párnáival: hadd essék most már le olyan kevés ütődéssel, a mint csak lehet.

És így Loménie eltávozik: gazdagon, ha az udvari czimek és pénzjövedelmek gazdaggá tehetik: de ha nem, ugy talán a legszegényebb minden élő ember között. „Lepisszegve a versaillesi nép által", tovább hajtat Jardi felé, majd délnek, Briennebe, — hogy egészségét visszanyerje. Azután Nizzába, Olaszországba: de onnan visszatér; czél nélkül jár-kel ide s tova; reszketve, bátortalanul pislogatva, rettenetes időket érve meg hirtelen: míg végre a Guillotine — kioltja talán pislákoló életét? Fájdalom, roszszabb történik vele annál: mert életét *kifuvatták* vagy kiszoritották belőle, gyalázatosan, szánalomra méltóan, midőn útban volt a Guillotine felé. Sensi palotájában durva jakobin törvényszolgák kényszeritették, hogy igyék velök a saját maga borából, és lakmározzék saját éléskamrájából; s a következő reggelen a nyomorult öreg ember holtan feküdt. Ez a vége a bibornokérsek Loménie de Brienne miniszterelnöknek. Gyámoltalanabb halandónak soha sem jutott sorsul, hogy oly nagy mérvü hibákat kövessen el; hogy oly megvetendően-irigyelt élete s oly rettenetes vége legyen. *Égve* — a hogy mondják — a nagyravágyástól; fuvatva mint egy tüzet

*) Weber, I. 341.

kapott rongy s játéka a szeleknek, nem erre vagy amarra, hanem mindenfelé, egyenesen egy *olyan* lőporaknának, — melyet azután felgyújtott. Szánakozzunk ezen a boldogtalan Lomé-nien s bocsássunk meg neki, s azután, mihelyt lehet, felejtsük el.

IX. FEJEZET.

Temetés örömtüzzel.

Besenval mindezen rendkivüli müveleteknek története alatt, hogy a kincstári fizetéseknek két ötöde papirban történjék, s hogy a miniszterelnök megváltozott: oda volt köruton a parancsnoksága alatt álló kerületben, s valósággal, az utóbbi hónapok alatt békésen itta Contrexeville forrás-vizeit. S most, augusztus végén, visszatérőben levén s „nem tudva semmit“ a történtekről, egy este megérkezik Langresbe, s az egész várost nagy izgalomban találja *(grande rumeur.)* Kétségkivül valami felkelés; meglehetős közönséges dolog ezekben a napokban! Mindamellett leszáll lováról; kérdezősködik egy „meglehetős tisztességes ruhájú embertől“, hogy mi történik itt? — „Hogyan?“ — felelt az ember, — ön nem tudja az ujságokat? Az érseket elkergették, és M. Neckert visszahivták; s ezután már minden jól fog menni!“ *)

Ilyen *rumeur* és hangos kiáltás vette körül M. Neckert, attól a naptól fogva, „hogy kijött a

*) Besenval, III. 366.

királyné termeiből", mint kinevezett miniszter. Ez augusztus 24-én történt: a kastély előtermei, Versailles utczái, pár óra leteltével a főváros, és, a mint a hir terjedt, az egész Francziaország visszhangozták ezt a kiáltást: *„Vive le Roi, vive M. Necker!"* *) Sőt Párisban, szerencsétlenségre, annyira ment ez, hogy „zavargás lett belőle". Petárdák, röppentyük szállanak fel a Place Dauphinen; több is a kelletinél. Egy „füzfából font alak *(Mannequin d'osier)*", érseki palástban, melynek három ötöde jelképesen atlaszból, két ötöde pedig papirból van készitve, vitetik lármás menetben a nép itélőszéke elé; elitélik meggyón egy úgy készített Abbé de Vermondnak; s akkor ünnepélyesen megégetik Henrik szobrának lábainál a Pont Neufön; — olyan röppentyüzés és éljenkiáltozás közt, hogy Chevalier Dubois a városi rendőrséggel jónak látja közbevetni magát (nem igen sok eredménynyel); és azután következik a faköpönyegek megégetése, erőszakos benyomulás az őrszobákba és még „holttesteknek a Szajnába dobása az éj alatt", nehogy új forrongás támadjon.**)

Tehát a parlementek vissza fognak térni számüzetésükből: a teljhatalmu törvényszék, a két ötödnek papirban való fizetése: elenyésztek; felszállottak füst alakjában Henrik szobrának lábainál. Az országrendek gyülése (politikai

*) Weber, I. 342.

**) Histoire Parlamentaire de la Révolution Francaise: ou Journal des Assemblées depuis 1789 (Paris, 1833.) I. 253. — Lameth: Assemblée Constituante I. (Introd.) 89. l.

millenniummal) most már bizonyos; sőt, a mi boldog sietségünkben, a legközelebbi januárra már össze fogjuk azt híni; s mint a langresi ember mondá: „minden jól fog menni.“

Besenval prófétai tekintete előtt egy más dolog nagyon világos, hogy t. i. Lamoignon barátunk nem tarthatja meg a pecsétőrséget. Sem ő, sem a hadügyminiszter Comte de Brienne! Már is a vén Foulon, ő maga kacsintván egyik szemével a hadügyminiszterségre, titokban elkezd dolgozni. Ugyanazon Foulon ez, a kit *âme damnée du Parlement*-nek neveznek; egy ember, ki megőszült az árulásban, ragadozásban, tervadásban, ármánykodásban és igaztalanságban; ki egykor, midőn valamelyik pénzügyi javaslatának azt vetették ellenébe, hogy „mit fog csinálni a nép?“ — a vita hevében azt felelé: „a nép egyék füvet: “ elhamarkodott szavak, melyek kiszállanak, visszavonhatlanul, — s gonosz választ küldenek vissza.

Foulon, a világ könnyebbülésére ez alkalommal nem boldogul, és nem fog boldogulni soha. Mindamellett ez nem használ M. de Lamoignonnak. Még az sem használ a bukásra megért embernek, hogy négy szem közt értekezik a királylyal; s onnat *sugározva* látják visszaszáerni, *sugarakat* bocsátva ki magából. Lamoignont gyülölik a parlementek; Comte de Brienne testvére a bibornok-érseknek. Augusztus 24-ike elmúlt s szeptember 14-ike még nem érkezett el, a midőn ők is mind a ketten, mint nagy főnökükkel történt, le fognak szállani, — lecsnek jó *puha* ágyra, mint amaz.

És most, mintha szivéről levették volna az utolsó terhet, s a biztosság végre tökéletes volna: Páris újra rendkivüli örvendezésben tör ki. A Basoche hangosan örvend, hogy a parlementek ellensége megbukott; a fő- és alnemesség s a polgárság örvendeztek és örvendenek. Sőt most a csőcselék maga, hirtelen kimozdulva sötét barlangjaiból, felkél és új erővel cselekszi ugyanazt — mert még ide, ő hozzájuk is lehatott az új politikai evangeliom, egy vagy más durva verzióban. Hétfői nap van, szeptember 14-ike, 1788-ban: a csőcselék újra összegyűl, nagy erővel, a Place Dauphineen; petárdákat bocsát fel, puskából lövöldöz, hihetetlen mennyiségben, megszünés nélkül, tizennyolcz órán keresztül. Ismét ott szerepel egy fűzfából font alak „Mannequin d'osier“ : központja végnélküli kiáltozásoknak. Hasonlóképen Necker arczképét is, melyet úgy csentek el vagy vettek valamelyik képáruló boltban, ott hurczolják nagy menettel egy magas rúdra tűzve, éljenek közt; — olyan példa, a melyet nem szabad elfeledni.

De főként a Pont Neufön, a hol a nagy Henrik, bronzból kiöntve, fönséggel lovagol: ott gyül össze a néptömeg. Egy átmenő sem haladhat tovább, mig meg nem hajtja magát a nép királya előtt s hangosan nem mondja: *Vive Henri Quatre; au diable Lamoignon!* Magoknak a hintóknak is meg kell állaniok, meg még ő magasságának, d'Orleansénak is. A hintó ajtaját kinyitják: Monsieur szives lesz előre nyujtani fejét és magát meghajtani; vagy épen ha vonakodnék, leszállani egészen és letérdelni;

Madametól elég lesz tollainak egy mozintása és egy mosoly szép arczáról ott, a hol ül: — s bizonynyal egy-két pénzdarabot is (hogy azon *fusées* vegyünk) mért ne adhatnának a felsőbb osztályok, kik barátjai a szabadságnak? Ilyen módon tart ez napokon keresztül: durva, lóvásárba való tréfa, a melyben rúgások is esnek. A városi őrség nem tehet semmit; elég, ha saját bőrét megőrizheti; mert az utolsó tizenkét hónap alatt, a mint néha módunkban volt látni, egy nemévé vált az időtöltésnek: vadászni az őrökre. Besenval, igaz, hogy kéznél van katonáival; de azoknak rendeletük van, hogy kerüljék a tüzelést, s nem igen hajlandók támadni.

A petárdák röpülése hétfőn reggel kezdődött, és most éjfél felé van, szerdán; s a „Mannequin d'osier" eltemetése következik, — látszólag az antik divat szerint. A fáklyák hosszú sora követi az alakot, mind a Hôtel Lamoignon felé haladva; azonban „egyik szolgám" (Besenvalé) előre szalad, hogy hírt adjon, s katonák érkeztek a helyre. A komor Lamoignonnak nem kell tűzben kimulnia s nem ezen az éjszakán; — nem még egy esztendeig, s akkor golyó által (hogy öngyilkosságból vagy véletlenül-e, azt nem tudjuk.*) Az így kijátszott csőcselék megégeti a fűzfa-embert Lamoignon ablakai alatt, „feldönti az őr faköpenyegét" és tovább hömpölyög: hogy Briennenél, hogy az őrség kapitányánál, Duboisnál próbáljon valamit. Most

*) Histoire de la Révolution par Deux Amis de la Liberté I. 50.

azonban minden mozgásba jő ellenök: Gardes françaises, az invalidusok, a lovas csendőrök: a fáklyás menet erős tüzeléssel találkozik, szuronyok hegyével, kardok szabdalásával. Még maga Dubois is közibük vág lovasságával, s ez volt a legkegyetlenebb támadás valamennyi közt: „igen sokan megölettek és megsebesültek". Ez nem marad lárma nélkül, panasz nélkül; következnek a bünügyi vallatások és hivatalos személyek halnak meg szivszakadásban.*) A csőcselék azonban igy, aczél seprüvel, visszasöpretik sötét mély helyeibe, és az utczák kitisztittatnak.

Másfél század telt el azóta, hogy a csőcselék nem merészelt ilyen módon előlépni; oly hosszú idő óta nem mutatá idomtalan, durva arczvonásait a napfényen. Egy *csoda és új dolog* ez: még most csak ugrándozik, csodálatos bukfenczes játékban, melynek megvan a maga érdekessége; alig mondhatjuk, hogy haragudnék: mind a mellett roppant és félig hangtalan nevetésében ott leselkedik az ádázság némi árnyéka, — a mely megnőhet még igen nagyra!

Azonban a Loménie által felhivott gondolkodók most már meglehetős előre vannak röpirataikkal: az országrendek, egy vagy más terv szerint, de mulhatatlanul össze fognak jönni; ha januárban nem is, mint egyszer már remélték, legkésőbb májusban. Az öreg Richelieu herczeg, haldokolván ezen őszi napokban, még egyszer felnyitja szemét, mormogva: „Mit mondott volna erre tizennegyedik Lajos!" (kire ő még emlékezik) — s aztán ismét bezárja szemét örökre, a gonosz idők eljötte előtt.

*) Deux Amis de la Liberté. 58. l.

IV. KÖNYV.

AZ ORSZÁGRENDEK

I. FEJEZET.

Ismét a Notablék.

Az egyetemes könyörgés tehát teljesülni fog! A nagy nemzeti bajok idején, midőn a rossz megsokasodék és segítség nem volt sehol: rendesen az országrendek ezen orvosságát kérték az emberek; ezt egy Malesherbes, egy Fénélon; *) s még a parlementek is, melyek ezt sürgették, „áldással halmoztattak el". S ime most ez nekünk megadaték; az országrendek gyülése valóban meglesz!

Kimondani, hogy az országrendek gyülése meglesz, könnyü vala; megmondani, hogy milyen formájú lesz az, nem olyan könnyű. Az 1614-ik esztendő óta semmiféle országgyülés nem volt Franciaországban; azok minden nyoma kiveszett az emberek élő szokásai közül. Összeállitásuk, jogkörük, a tanácskozás módja, a melyek soha sem voltak valami szorosan megállapitva, most egészen egy nagy homályos lehetőséggé váltak. Agyag, a melyet a fazekas idomithat erre vagy amarra a formára: — mondjuk inkább, a huszonöt millió fazekas, miután most körülbelől ennyi embernek lesz szavazata abban

*) Montgaillard, I. 461.

a dologban! Minő alakot adjunk az országgyülésnek? Ez most a nagy feladat. Mindenik testületnek, mindenik előjogokkal biró s mindenik szervezkedett osztálynak megvannak a maga titkos reményei abban a dologban; s megvannak saját titkos aggodalmai is, — mert ime ez a roppant, húsz millióból álló osztály, mely eddig a néma juh volt, s a többieknek csak a módra nézve kellett megegyezniök hogy azt hogyan nyírják, most ez is remények közt emeli fel fejét! Megszünt vagy megszünőben van a némasága; beszél röpiratok által, vagy legalább ott béget és nyerit azok háta megett, egy hangból, — s hangjának terjedelme csodálatosan növekszik.

A mi a párisi parlementet illeti, az egyszerre „az 1614-iki régi forma" mellett nyilatkozott. A mely formának megvolt az az előnye, hogy ott a *Tiers État,* harmadik rend vagy a követek főként csak látvány gyanánt szerepeltek: minek következtében a nemességnek és a clérusnak csak az egymás közötti czivódást kellett elkerülniök, s akadály nélkül határozhatták azt, a mit *ők* gondoltak legjobbnak. Ilyen volt a párisi parlementnek világosan kimondott véleménye. Azonban a gúnykiáltás és lehurrogatás egész viharával fogadtatván minden ember által, ez a vélemény egyenesen és azonnal szétfúvatott a levegőbe, s vele együtt a parlement népszerűsége is, hogy soha többé vissza ne térjen. Ez a parlement, mint föntebb mondók, szerepét már lejátszotta. Erre vonatkozólag azonban, jegyezzünk meg még egyet: a dátumok egymáshoz

való közelségét. Szeptember 22-én tért vissza a parlement a „szünidőről", vagyis a „jószágaikra történt száműzetésből," hogy újra megnyittassék, Párisnak határtalan örvendezése közt. Mindjárt a következő napon történt, hogy ugyanez a parlement megállapodott az ő „világosan kifejezett véleményében" : s az ezután következő reggelen ime „fedve van köz-meggyalázással" ; külső udvarában óriás pisszegés, s dicsősége oda van örökre.*) Huszonnégy órai népszerűség, azokban a napokban, nem volt valami szokatlan tünemény.

Másfelől minő felesleges vala Loménienek az a felhivása: felhivás a gondolkodókhoz. Gondolkodók és nem gondolkodók, millió számra, helyükön állnak, önként, maguktól, téve a mi bennök van. A clubok dolgoznak: *Société Publicole;* Bretagnei club; a dühösek clubja, *Club des Enragés.* Hasonlóképen ebédek adatnak a Palais Royalban, a Mirabeauk és Talleyrandok ebédelve ott, együtt a Chamfortokkal, Morelletekkel, Dupontokkal és a hevesebb parlementi tagokkal nem czél nélkül! Mert egy bizonyos *Necker*-féle oroszlán-etető, a kit meg is lehetne nevezni, gyűjti őket oda **); vagy épen saját egyéni akaratuk, hogy ebédeljenek. S a mi a röpiratokat illeti — hogy képes nyelven szóljunk, „valóságos hózivatar van a röpiratokból, mintha hófuvásokkal akarná betölteni a kor-

*) Weber, I., 347.
**) Weber, I. 360.

mány útjait!" Feljött napjuk a szabadság barátainak, a józanoknak, sőt még a bolondoknak is.

Gróf d'Aintrigues (a ki valószínüleg maga tette magát gróffá) „a fiatal languedoci gentleman", talán Chamforttól a cynicustól segittetve, csaknem pythiai dühre emelkedik; legmagasabb ott, a hol annyi magas van.*) Ostoba fiatal languedoci gentleman; kinek magának is ugyancsak hamar, — „az elsők közt levén, a kik kiköltöztek" — haraggal eltelve kell menekülnie túl a határokon, zsebében a *Contrat Social*lal — idegen világ sötétsége, hálátlan cselszövések, *ignis-fatuus*-szerű bolygás és tőr általi halál elé. Sieyès Abbé ott hagyta a chartresi főtemplomot és a kanonokságot és a könyvpolczokat; tonsuráján megnöveszté a hajat s Párisba jött egészen világi fővel, mely egyike a legmakacsabbaknak, hogy három kérdést tegyen fel és azokra meg is feleljen, t.i.: *Micsoda a harmadik rend? Minden. Mi volt az eddigi kormányformánkban? Semmi. Mit kell elérnünk nála? Hogy valamivé legyen.*

D'Orleans — mert neki, a kaosz felé való utjában, ott kell lenni mindezen dolgoknak kellős közepében — kiadja *Déliberations*-át;**) melynek apaságát ő vállalta el, különben pedig a *Liaisons Dangereuses* Laclosának tolláből került ki. Tartalma röviden ebben foglalható össze: „A harmadik rend a nemzet!"

*) Mémoire sur les Etats-Généraux. Lásd: Montgaillard, I. 457—9.

**) Déliberations à prendre pour les Assemblées des Bailliages.

Másfelől Monseigneur d'Artois, más — a királyi vérből származott — herczegekkel együtt, a király elé terjesztett ünnepélyes emlékiratban kimondja: hogy ha ilyes dolgokra hallgatnak, az előjogok a nemesség, a monarchia, egyház, állam s a királyi kincstár mind veszélyben vannak.*) Bizonyára veszélyben: s mégis, hogy ha nem hallgattok rá, elmúlik a veszély? Az egész Franczia ország szava ez a hang, a mely most emelkedik. Megmérhetetlen, sokszoros, mint a kitörő vizeknek hangja: bölcs volna az, ki meg tudná mondani, hogy mit kelljen itt cselekedni, — hanemha elfutni a hegyek közé és ott elrejtőzni?

Hogy egy eszményi, mindent látó versaillesi kormány, uralkodva ott olyan elvek alapján, olyan környezettel: minő magaviseletre határozta volna el magát ezen új válság alkalmával: még most is lehet róla vitatkozni. Egy olyan kormány igen jól érezte volna, hogy nagy idejű tiszte a vége felé közeledik; hogy ezen országrendek köpenye alatt, melyeknek összehivása elkerülhetetlenné vált, egy új mindenható ismeretlen, a demokráczia lép életbe; melynek jelen létében semmiféle versaillesi kormány nem maradhat fönn vagy nem szabad fönmaradnia, legfölebb ideiglenes minőségben. S ezen ideiglenes minőségnek betöltése, mely oly kimondhatatla-

*) Mémoire présenté au Roi par Monseigneur Comte d'Artois, M. le Prince de Condé, M. le Duc de Bourbon, M. le Duc d'Enghien et M. le Prince de Conti. (Olvasható a Hist. Parl.-ben, I. 256.)

nul fontos most, igénybe vette volna minden tehetségét: s igy egy békés, fokozatos, ügyesen keresztülvitt lemondás és *Domine-dimittas* lett volna az eredmény!

Ez egy eszményi, mindent látó versaillesi kormánynál. De hát a tényleges, oktalan versaillesi kormány hogy gondolkodik? Fájdalom! ez olyan kormány, mely csak saját jóvoltáért van ott: jog nélkül, kivéve a birás jogát; s most hatalom nélkül is. Előrelátás nincs benne, sőt látás sincs, még csak czélja sincs, csak czéljai vannak, — s az az ösztön, a melynél fogva mindaz, a mi létezik, küzd ezen lét föntartásáért. Egészen egy örvény; a melyben hijába való tanácsok, hallucinatiók, csalás, ármány és gyávaság kanyarognak, mint száraz kóró a forgó-szélben. Az Oeil-de-Boeufnek, aggodalmai mellett, megvannak a maga oktalan reményei. Eddig az országrendek nem igen tettek többet a semminél, miért tennének *ezek* többet? A követek, igaz, hogy veszélyeseknek látszanak; de utoljára is a lázadás, mely öt nemzedék óta ismeretlen, nem lehetetlenség-e? A három rendet, ügyes kezelés által, egymással ellenséges lábra lehet állitani; a harmadik, mint eddig történt, csatlakozni fog a királyhoz; kész lesz, csupa daczból és önérdekből, adóztatni és boszantani a másik kettőt. S igy a más kettő megkötözve lesz kezeink közé szolgáltatva, hogy őket mi is hasonlóképen megnyírhessük. S igy pénzt kapva és a három rend egymással czivakodásban, haza küldjük őket, s a jövő hadd menjen, a hogy tud! A mint a jó Loménie érsek szokta mondani: „Olyan sok

véletlen történhetik, s egy elég, hogy bennünket megmentsen!" Igen; és hány kell, hogy bennünket elpusztitson?

Szegény Necker ilyen fejetlenség közepett teszi azt, a mit tehet. Kitartóan, reményteljes arczczal néz bele ebbe a zürzavarba; dicséri a király lelkének ismeretes egyenességét; türelmesen meghallgatja a királyné és az udvar ismeretes képmutató beszédeit is; szivesen bocsát ki olyan felhivást vagy szabályzatot, mely a *harmadik rendnek* kedvez: de semmit sem intéz el; inkább a magasban, a dolgok fölött lebeg, s rájok bizza azokra, hogy intézzék el magukat. A nagy kérdések a jelenre kettőre redukáltattak, s ezek: a kétszeres képviseltetés és a fejenkénti szavazás. Legyen-e a követeknek „kétszeres képviseltetésök," vagyis tagjaiknak száma annyi, a mennyi a nemességé és a klérusé együtt véve? Az országrendek, a midőn összegyültek, egy testületben szavazzanak és határozzanak-e, vagy három külön testületben; „fejenként vagy osztályonként — a mint ők nevezik, *ordre* szerint — szavazzanak-e?" Ezek a vitás pontok, melyek most az egész Franciaországot betöltik zavaros beszéddel, okoskodással és eleutheromaniával. A melynek hogy véget vessen, Neckernek az jut eszébe, hogy nem lenne-e igen alkalmas a Notablek még egyszeri összehivása? Egy ilyen másodszori összehivás határozatba megy.

November 6-án ezen 1788-ik esztendőben a Notablek csakugyan újra összegyűltek, mintegy tizennyolcz hónapnyi időköz múlva. Calonne régi Notablejei ezek, ugyanaz a száznegyven-

négy — hogy megmutassa az udvar a maga részrehajlatlanságát, s egyszersmind időt is nyerjen. Még egyszer ott ülnek az ő Hét Bureau-ikban, a kemény téli időben; ez a legkeményebb tél 1709 óta; Fahrenheit hőmérője a zeruson alul mutat; a Szajna vize befagyva.*) Hideg, szükség és eleutheromaniacus lárma: bizony nagyon megváltozott világ ez azóta, hogy a Notablek „kiorgonáltattak" a mult esztendő májusában! Most megláthatják, vajjon az ő hét bureaujukban; királyi vérből származott hét herczegük elnöksége alatt, el tudják-e intézni a vitás pontokat?

A patriotismus meglepetésére, ezek a Notablek, kik egykor oly hazafiasok voltak, most mintha a rossz részhez hajlanának, a hazafiatlan oldal felé. Megijednek a kétszeres képviseltetéstől, a fejenkénti szavazástól; kimondott határozatot nem hoznak; csupán csak vitáznak, s azt sem a legjobb kilátások közt. Mert valóban, nem tartoznak-e magok ezen Notablek főként a kiváltságos osztályok közé? Egykor ők zajongtak; most nekik vannak balsejtelmeik és siralmas előterjesztéseket tesznek. Hadd tünjenek el, minden nyom nélkül, és ne térjenek vissza többé! Csakugyan el is tűnnek, egy hónapi ülésezés után, deczember 12-ik napján ezen 1788-ik esztendőben: az *utólsó* földi Notablek; hogy soha többé ujra meg ne jelenjenek, a világ történetében.

*) Marmontel: Mémoires (London, 1805.) IV. 33.

És igy a zaj még mindig tart és a röpiratok teremnek; és csupa hazafias feliratok, hangosabbak és mind hangosabbak, ömölve be ránk Francziaország minden sarkából, — maga Necker, valami két héttel azután, mielőtt az évnek vége lenne, elő akarja terjeszteni a maga *Reportját;* *) ajánlván a maga felelősségére ugyanezt a kétszeres képviseltetést, sőt csaknem követeli azt, oly hangos a bábeli lárma és az eleutheromania. Minő ingadozás, minő karikában forgás! Nem követett-e ezen hat lármás hónapon keresztül, (mert ez még Briennenél kezdődött juliusban) *Report Reportot,* s egyik kiáltvány nem hágott-e a másik sarkába?**)

Azonban az első vitás pont, a mint látjuk, most már el van intézve. A mi a másodikat illeti, hogy t. i. fejenként vagy *ordre*nként szavazzanak-e, ez szerencsétlenségre, függőben maradt. Elmondhatjuk róla, hogy ott függ a kiváltságos és kiváltságtalan osztályok között, mint egy készen adott harczi bér, mint kelléke a hadfolytatásnak, az ügyesebb számára; amelyik elragadhatja, azután hordozhatja mint harczi lobogót, a legjobb remények közt.

Mindezek után végre, a január 24-iki királyi rendeletnél fogva,***) a türelmetlen és vá-

*) Rapport fait au Roi dans son Conseil, le 27 Décembre 1788.

**) Julius 5-én; augusztus 8-án; szeptember 23-án stb.

***) Réglement du Roi pour la Convocation des États-Généraux à Versailles. (Ujra lenyomva és hibás dátummal a Histoire Parlementaireben, I. 262.).

rakozó Franciaországra nézve nemcsak kétségbevonhatatlanná lesz, hogy a nemzeti képviselők össze *fognak* gyűlni, hanem lehetővé is (eddig terjedt és alig tovább a királyi szabályzat) azok választásának elkezdése.

II. FEJEZET.

A választás.

Föl tehát, a munkára! A királyi jeladás végig röpül Franciaországon, mint a roppant erdőn egy hatalmas szélnek rohanása. A templomokban, városházakban, mindennemű gyülésteremkben; *bailliage*ok, *sénéchaussée*k alakjában, vagy a minő formában csak emberek összejönni szoktak: ott s úgy megalakulnak az első fokú gyülések, kezdetben elég zavarosan. Megválasztani a választókat: ez a kiszabott módozat; azután elkésziteni a „panasz- és sérelemiratot *(Cahier des plaintes et doléances)*", a mely utóbbiakban nem lesz hiány.

Ilyen erővel hat ez a januariusi királyi rendelet, a mint a postai bőrzsákokban gyorsan előre halad, ezeken a keményre fagyott országutakon, a négy szelek iránya felé. Mint valamely *fiat* vagy bűvös varázs-szó; — melyhez az ilyen dolgok hasonlitanak! Mert mindenütt, a mint felhangzik az a vásártéren, trombita-harsogás kiséretében, a Bailli, Senechal, vagy más alsóbb előljáró elnöklete mellett, a hús-evőktől körülvéve; vagy a vidéki templomokban felol-

vastatik a predikáczió után, „*au prône des messes paroissales*“; jegyző-könyvbe vitetik, postára tétetik, hogy hadd repülje be az egész világot: — láthatjuk, hogy ez a sokféle franczia nép, mely oly hosszú időn keresztül pállott és zsongott a sóvár várakozásban, hogyan gyűl össze és alakul szerves csoportokká. A szerves csoportok ismét kisebb szerves tömbökre oszlanak: s az érthetetlen zümmögés érthető beszéddé és cselekvéssé lesz. Az első fokú és másod fokú gyülések által; a „közvetett választások“, s végtelen, apróságig menő kidolgozás, és vizsgálat segedelmével — a meghatározott szabályzat szerint: — végre eljutnak arra, hogy az igazi „panaszok és sérelmek“ irásba foglaltatnak, s hogy az alkalmas nemzeti képviselőt is kiszemelik maguk közül.

Hogyan rázza meg magát az egész nép, mintha csak egy élete volna; s ezer szavú lármájával jelenti, hogy felébredett, hirtelen a hosszú halálos álomból, s ezentúl nem fog aludni többet! Az, a mit oly régóta vártak, végre eljött; csodálatos új hirek a győzelemről, megszabadulásról és szabadságról, hangzanak büvösen keresztül minden sziven. Szólottak a büszke, erős emberhez; kinek erős kezei nem lesznek többé lekötve, s a ki előtt megmérhetetlen és meghóditatlan birodalmak tárulnak föl. Meghallotta a kifáradt napszámos is; meg a koldús, könytől nedvesült kenyérhéjával. Mi! Hát még hozzánk is eljutott a remény; le, még mi hozzánk is? Tehát az éhség és a nyomor nem fognak örökké tartani? Tehát a kenyér, a melyet

kierőszakoltunk a kemény barázdától s izmaink keserves munkájával learattunk és betakaritottunk, s tésztává gyúrtunk, nem egészen más számára van, hanem mi is fogunk enni belőle és jóllakunk? Dicsőséges új hirek (felelik az okosabb vének) csakhogy igen valószinütlenek! — Azonban az minden esetben meg van engedve, hogy az alsóbb nép, a mely nem fizet pénzbeli adót, sem szavazat-joga nincs,*) buzgón csoportosulhat azok körül, a kiknek van; s valamennyi gyülés-terem, az ajtókon kivül és belől egyaránt, elég lelkesedettnek látszik.

A városok közül egyedül Párisnak lesznek képviselői, szám szerint húszan. Páris fel van osztva hatvan kerületre; melyek közül mindenik (valami templomban vagy eféle helyen összegyülve) két választót választ. Hivatalos bizottmányok járnak kerületről kerületre, mert még most csupa tapasztalatlanok mindenben, s vége-hossza nincs a tanácskozásnak. Az utczák hemzsegnek a mozgó tömegektől, melyek békések ugyan, de nyugtalanok és sokat fecsegők; itt-ott megcsillan a katonák puskája; különösen a Palais körül, a hol a parlement ülésez, még egyszer hivatalosan, czivakodva, csaknem reszketve.

Francziaország benne van a munkában! Ezeken a nagy napokon melyik földhöz ragadt pénztszerető kézmives az, a ki ott nem hagyja

*) Réglement du Roi (Histoire Parlementaire, I. 267—307.)

műhelyét; ha nem azért is, hogy szavazzon, legalább hogy jelen legyen a szavazásnál? Az országutakon járás-kelés mindenfelé; Franciaország széles felületén, ezekben a tavaszi hónapokban, mialatt a földmives szórja szét a magot a barázdába, az összegyülekezésnek és szétoszlásnak; a tanácskozó, közbekiáltozó, titkosan vagy nyilvánosan szavazó tömegeknek zaja, hangja hallatszik, és száll egymással összekeveredve, a mindent halló egek felé. Ehhez a politikai tüneményhez vegyük hozzá még azt az államgazdászatit, hogy a kereskedés fönakadt s a kenyér napról-napra drágább; mert a mint mondók, a szigorú telet szigorú nyár előzte meg, szárazsággal és a julius 13-iki pusztító jégesővel. Micsoda rettenetes nap! kiáltá mindenki, mialatt a jég paskolta a mezőket. Fájdalom, a legközelebbi évfordulója annak a napnak még gonoszabb lesz.*) Ilyen kilátások közt választja Francziaország a maga nemzeti képviselőit.

Ezen választások apróbb eseményei és különösségei nem tartoznak az általános, — legfölebb a helyi vagy megyei történelem körébe; s azért is az új zavarok Grenobleban vagy Besançonban; a vérontás Rennes utczáin, és erre következőleg a bretagnei „fiatal embereknek“ ide történt bevonulása, „anyáik, nővéreik s kedveseik“**) nyilatkozatával, s más e félék ne tar-

*) Bailly: Mémoires, I. 336.

**) Protestation et Arrêté des Jeunes Gens de la Ville de Nantes, du 28. Janvier 1789, avant leur départ

tóztassanak itt fel bennünket. Csekély különbséggel ugyanaz a szomorú történet mindenütt. Egy-egy ujra összehivott parlement (mint Besançonban), mely megdöbbenve áll ezen csodaszörny — az országrendek előtt, a melyet ő maga hivott életre: több vagy kevesebb vakmerőséggel előlép, hogy egy tüskét szúrjon annak az orrába; s fájdalom, azonnal leüttetik és végkép kiszóratik, miután az új népszerü erő nemcsak az argumentumokat tudja használni, hanem a téglákat is. Vagy máskülönben, s talán amazzal kapcsolatban, a nemesi rend az (mint Bretagneban), a mely előre meg akarja kötni a harmadik rend kezeit, hogy az ne árthasson a régi kiváltságoknak. De a megkötözésben, ha még oly ügyesen csinálják is, nem igen van valószinüség, hogy boldoguljanak: mert ez az új Briareus szörny széttépi kötelékeiteket, mint valamely haszontalan zöld kákát. Megkötözni? Nem azt, Messieurs! S a mi az önök lovagias tőrforgatását s bátor életkoczkáztatását illeti a kihivásokban: gondolják csak meg egy pillanatra, hogy mit érnek el vele? A plebejusi szivben is veres vér foly, a mely nem változik sápadttá még az önök tekintete előtt sem; s „a hatszáz bretagnei nemes, kik a ferencziek klastromában hetvenkét óráig várakoztak fegyve-

pour Rennes. Arrêté des Jeunes Gens de la Ville d'Angers, du 4. Février 1789. Arrêté des Mères, Soeurs, Epouses et Amantes des Jeunes Citoyens d'Angers, du 6. Février 1789. (Ujra lenyomva a Histoire Parlementaireben I. 290—3).

resen, összegyülve, Rennesben" — kénytelenek ismét kijőni, s *bölcsebben,* mint a hogy bementek. Mert a nantesi ifjuság, az angersi ifjuság s az egész Bretagne mozgásban van; „anyák, nővérek és szeretők" kiáltják nekik: *menjetek!* A bretagnei nemesség is kénytelen ráhagyni a veszett világra, hogy menjen a maga utján.*)

Más megyékben a nemesség, hasonló jó akarattal, jobbnak látja megmaradni a tiltakozásoknál, s az ügyesen megirt „sérelmek elsorolásánál" s a satirikus iratoknál és beszédeknél. Részben ilyen eljárásuk a Provenceban, a hova csakugyan Gabriel Honoré Riquetti *Mirabeau* gróf leszaladt Párisból, hogy ott egy szót szóljon az alkalmatos időben. Provenceban a kiváltságosok, aixi parlementjük által födöztetve, felfedezik, hogy az ilyen ujitások, még ha királyi rendelet által helyeseltetnek is, a nemzet kárára szolgálnak; s a mi még elvitázhatatlanabb, „megkisebbitik a nemesség méltóságát". A mely ellen Mirabeau hangosan tiltakozván, ugyanez a nemesség, rettenetes zajgás közt kivül és belül, egyenesen elhatározza, hogy őt kiüzik gyülésükből. Semmi más methodussal, még az egymás után következő párbajokkal sem lehetett boldogulni vele, a lármás, dühös nézésü emberrel. S csakugyan ki is űzetik.

„Minden országban, minden időben, — kiált fel távozta közben — az aristokraták engesztelhetetlenül üldözték minden barátját a nép-

*) Hist. Parl. I. 287. Deux Amis de la Liberté I. 105—128.

nek; s tizszeres engesztelhetetlenséggel, ha az ilyen maga is az aristokráczia kebeléből származott. Igy történt az, hogy az utolsó Gracchus elveszett, a patriciusok keze által. Azonban ő, mikor a halálos seb következtében lerogyott, port szórt az ég felé és a bosszúálló isteneket hivta fel; s ezen porból megszületett Marius, — az a Marius, a ki nem annyira a cimberek kiirtása által nevezetes, mint az által, hogy Rómában megdönté a nemesek zsarnokságát."*) És ezt az új, különös marok port felhajtván (a sajtó által), hogy nemzzen azt, a mit nemzhet, Mirabeau átmegy a harmadik rendbe.

Hogy ő most, a végre hogy ezen harmadik rend kegyét megnyerje, „posztó-kereskedést nyitott Marseillesban", s pillanatokra *marchand tailleur*ré lőn, vagy épen az a mese, hogy valósággal űzte ezt a dolgot: ezek előttünk ezen kor kedves emlékezetei közé tartoznak. Különösebb posztó-árus soha sem forgatta a rőföt, s nem hasgatott gyapjú-szövetet az emberek számára, vagy az emberek töredékes részei számára. A *Fils Adoptif* egész méltatlankodással utasitja vissza ezt a lealacsonyitó mesét,**) melyet azonban akkor, széles körben hittek.***) De hát igazán, ha Achilles a hősi korban ürüket vágott, ebben a nem hősiben Mirabeau miért ne mérhetne posztó-szövetet?

*) Fils adoptif, V. 256.
**) Mémoires de Mirabeau, V. 307.
***) Marat: Ami-du-peuple, (Hist. Parlem. II. 103.)

Hitelesebbek diadal-menetei, ezen a felzavart kerületen keresztül, a néptömeg örvendezése, lobogó fáklyák, „két aranyért bérelt ablakok" és száz főből álló önkéntes testőr-kiséret mellett. Megválasztott követe mind Aixnek, mind Marseillesnek; azonban ő Aix-t fogadja el. Felemelé messzehangzó szavát; megnyitá messzehangzó lelkének mélységeit; képes megigázni (ekkora erő van a kimondott szóban) a gazdagnak büszkeségből jött lázadását, s a szegénynek éhségszülte lázadását; és szilaj tömegek mozdulnak az ő akarata szerint, mint a hogy a hold mozgatja a tenger hullámait: világ-rázóvá lett és uralkodójává az embereknek.

Egy másik mellék-eseménykét és különösséget jegyzünk fel itt s mennyire más érdekkel! A párisi parlement körül történik az, a mely előlép, mint a többiek (csakhogy kevesebb vakmerőséggel, miután jobban látja a dolgok állapotát) hogy szintén egy karikát húzzon ezen országrendek-szörnynek az orrába. Érdemes doctor Guillotin, tisztességes gyakorló orvos Párisban, elkészité a maga kis *„Cahier de doléances"* szöveg-vázlatát; — a minthogy az óhajtás és tehetség meglevén hozzá, nem volt-e a legvilágosabb szabadsága azt tenni? Szerzi a nép közül az aláirókat hozzá; mire a bosszús parlement megidézteti, hogy adjon számot dolgairól. A doctor megjelenik, de egész Páris vele megy, ott hullámzik a külső temekben és udvarokban, s nagy számban irja alá a *Cahiert* még ott is, a mig a doctor odabent számol dolgairól. A parlement alig tudja elég gyor-

san elbocsátani Guillotint udvarias bucsúzások közt, hogy a nép őt vállaira emelve vigye haza."*) Ezt az érdemes Guillotint reméljük, hogy meg fogjuk látni még egyszer, s talán csakis egyszer; a parlementet egyszer se többé, hanem hadd nyelje el az örvény, a midőn mi nem is látjuk.

Azonközben az ilyen dolgok, akárminő örvendeztetők legyenek is, nem igen szolgálnak örvendeztetésére a nemzeti hitelezőnek, vagy bármely hitelezőnek általában. Az egyetemes, mindent elnyelő kétség közepett micsoda bizonyosság látszhatik oly bizonyosnak, mint a pénz az erszényben, s mint a bölcsesség, hogy azt ott megőrizzük? Kereskedelmi vállalatok, s általában mindennemű kereskedés, a mennyire ez csak történhetik, végkép fönnakadtak; s a munkás ember keze tétlenül pihen zsebében. Elég rettenetes, a midőn az évszakok szigorúsága is megtette a maga dolgát, s a munka hiányához járul az élelem hiánya! Tavasz elején hirek szállinganak az összevásárlásról, királyi rendeletek jőnek; pékek kérelme a molnárok ellen; s végre április havában — rongyos földönfutók csapatjai, s az éhenhalás iszonyú kiáltása! Ezek a háromszor-hires *Brigandok:* egy tényleg létező mennyisége az embereknek; a mely tartósb ideig felfogva és visszaverődve annyi millió főben, mint valamely sokasitó homorú tükörben, egy egész brigand világgá lett, s mint a természetfölötti gépezet egy neme,

*) Deux Amis de la Liberté, I. 141.

csodálatosan mozgatja a forradalom époszát. A brigandok itt; a brigandok ott; a brigándok jőnek! Ilyen formán hangozhatott Phoebus Apollo ezüst ivének csendülése, dögvészt és sápadt ijedelmet terjesztve mindenfelé: mert ez a csendülés is csak a képzeleté volt; természetfölötti s az is alaktalan megmérhetetlenségben haladt tovább, az *éjhez hasonlóan.*

S jegyezzük meg most először, a gyanúnak sajátságos uralkodását, azon a földön, azokban a napokban. Ha szegény, éhenhaló emberek mielőtt meghalnának, csoportokba és tömegekbe gyülekeznek, mint a szegény fenyőrigók és szalonkák szoktak rossz időben, ha csak azért is, hogy szomorúan együtt csicseregjenek, s a nyomor szemébe nézhessen a nyomornak; ha az éhező emberek egyszer igy összegyülve felfedeznék (a mit az éhező fenyőmadarak nem tehetnek), hogy nekik nem szükséges meghalniok, a mig eleség van az országban, miután ők sokan vannak, s az üres tarisznya mellett mindeniköknek van két ép karja: mindezekben mi szükség volna természetfölötti gépezetre? A legtöbb ember előtt semmi; de nem úgy a franczia nép előtt, forradalmi időben. Ezeket a brigandokat, (épen mint Turgotéit tizennégy évvel ez előtt) valamennyit úgy biztatták neki; felfogadták őket, bár dobszó nélkül, az aristokraták, a demokraták, D'Orleans, D'Artois s a közjónak ellenségei. Sőt vannak történetirók még ma is, kik igyekeznek azt bebizonyitani, egy igen fontos argumentummal t. i. hogy: ezek a brigandok, azt szinlelve, hogy semmi

ennivalójuk sincs, mindamellett ital után járnak, sőt részegen látták őket.*) Példátlan dolog! De hát mindent összevéve, nem akár előre megjósolhatjuk-e, hogy egy nép akkora fokú hiszékenységgel és hitetlenséggel, (a melyeknek arányos egyesülése alkotja a gyanakodást és az oktalanságot általában), akármennyi halhatatlan alakot fog látni, a kik ott küzdenek az ő harczsoraikban és soha sem szenved szükséget az epikai gépezetben?

Akármint légyen is ez, a brigandok szemmel láthatólag bevonultak Párisba, jelentékeny sokaságban:**) sovány, sápadt arczczal, lelógó hajjal (igazi enthusiasta külső) kormos, rongyos gúnyában; s egyszersmind nagy husángokkal, melyekkel haragosan verik a kövezetet! Ezek oda vegyülnek a választó tömegek közé; kész szivvel aláirnák Guillotinnak *Cahierjét*, vagy akármely *Cahiert* vagy kérelmet általában, csak tudnának irni. Enthusiasta arczkifejezésük s botjaik csattogása kevés jót hirdet akárkinek; de legkevesebbet mindenek között a Saint-Antoine külváros gazdag gyártulajdonosainak, kiknek munkásaival ezek barátságba keveredtek.

*) Lacretelle, 18-me Siècle, II. 155.
**) Besenval, III. 385.

III. FEJEZET.

Villanyossá lett.

Azonban most már a nemzeti követek Franciaország minden részéből Párisban vannak; megbizásaikkal — vagy a mint ők nevezik, *pouvoirjaikkal* vagy hatalmukkal — zsebeikben; tudakozódva, tanácskozva, szállások után nézve Versaillesban. Az országrendek gyülése ott fog megnyittatni, ha elsején nem, de negyedikén májusnak bizonyosan; nagy diszmenetben és diszöltözetben. A *Salle des Menus* egészen újra van bútorozva és feldiszitve a számukra; még öltözetük milyensége is meg van határozva: a nagy vita, a mely a körül támadt, hogy a harmadik rend képviselői „közönséges lapos kalapban“ vagy „lehajtott széles karimájú kalapban“ jelenjenek-e meg, jóformán már el van intézve. Mindegyre új idegenek érkeznek: naplopók, mindenféle emberek, szabadságos katonatisztek, — mint az érdemes Dampmartin kapitány, a kivel remélhetőleg majd meg fogunk ismerkedni: ezek is minden-

felől ide tódultak, hogy lássák mi lesz. A mi párisi bizottságaink a hatvan kerületben szorgalmasabbak mint valaha; most már nagyon is világos, hogy a párisi választások későn fognak megtörténni.

Hétfőn, április 27-ik napján, Bailly csillagász észreveszi, hogy Sieur Réveillon nincs ott a bizottságban. Ez a Sieur Réveillon „nagyban dolgozó papir-gyáros a Saint-Antoine utczában": ő, a ki rendesen oly pontos szokott lenni, most hiányzik a választó bizottságból; sőt nem is fog ott megjelenni soha többet. Azokban a „roppant selyempapír raktárakban" csak nem történt valami? Fájdalom, igen! Fájdalom, ma nem Montgolfiert ereszteneк fel ott; hanem a szenny, a csőcselék és az egész külváros az a mi felkél. Vajjon igazán hallották-e, hogy Sieur Réveillon, ki egykor maga is kézműves volt, azt mondta volna, hogy „egy kézmives tisztességesen megélhet tizenöt sous napi keresményéből?" Valami huszonkilencz krajczár: nyomorult összeg az! Vagy csak gondolták és elhitték, hogy tőle ezt a mondást valaki hallotta? Ugy látszik, hogy ezen hosszú ingerlés és dörzsölés következtében a nemzeti véralkat *villanyossá* lett.

Lent azokban a sötét lyukakban, azokban a sötét fejekben és éhes szivekben, ki tudja hogy az új politikai evangeliom micsoda különös alakot vehetett fel; micsoda csodálatos „népszövetség" képződhetik ott? Elég az hozzá, hogy ádáz kinézésű egyének, a kik rövid időn ádáz tömegekké nőnek, és egyéb látni oda gyült sokaság, körülveszik azt a papír-raktárat; kimutat-

ják hangos, grammatikátlan nyelven, (mely a szenvedélyekhez is van intézve), a huszonkilencz krajczár elégtelenségét egy napra. A városi őrség nem képes őket szétoszlatni; zajgás és orditozás támad: Réveillon, majdnem kétségbeesve, rimánkodva kéri a csőcseléket, kéri a hatóságot. Besenval, ki most tényleges szolgálatban van s Páris parancsnoka, Réveillon nagy könyörgésére, este felé mintegy harmincz Gardes francaisest küld oda. Ezek megtisztitják az utczát, szerencsére tüzelés nélkül; és ott helyet foglalnak az éjszakára, abban a reményben hogy az egész dolog el fog múlni.*)

Azonban nem úgy történt: a következő nap még rosszabbá lesz. Saint-Antoine ismét fölkelt, ádázabban mint valaha; — megerősödve az ismeretlen, rongyos alakokkal, azoknak enthusiasta külsejével és nagy botjaival. Az egész város valamennyi utczán át, erre felé tolong, hogy lásson: „két talyiga, kövezetnek szánt kő, a mely véletlenül arra ment," lefoglaltatik, mint szemmel látható isten küldeménye. Még egy szakasz Gardes francaisest kell oda küldeni, s Besenval és a parancsnok komolyan tanácskoznak. Azután még egy másikat; ezek már alig tudnak szuronyaik és a tüzeléssel való fenyegetődzés segélyével a helyre furakodni. Minő látvány! Egy utcza eltorlaszolva gerendákkal, zajgó néptömeggel s az emberek végtelen csődületével. A papírraktár megüresitve a fejsze és tűz által: a lázadás őrült lármája; puska-

*) Besenval, III. 385—8.

ropogás, a melyre üvöltés, mindenféle hajítható szerek hullása s födél-cserép zápor felel a háztetőkről és ablakokból; — födél-cserép, átkozódás és megölt emberek!

A Gardes francaises nem szeretik ezt a dolgot, azonban helyt kell állniok. Egész nap igy tart; csendesedve majd ismét erősödve; a nap lemenőben, és Saint-Antoine még nem adta meg magát. A város népsége ide s tova szaladgál; fájdalom, a puskaropogás hangja bezúg a Chaussée d'Antin messze eső ebédlő-termeibe is, és ott megváltoztatja az étel melletti fecsegés hangját. Dampmartin kapitány ott hagyja borát; kimegy egy-két barátjával, hogy lássa a küzdést. Piszkos emberek morognak rá, dörmögve: „*A bas les Aristocrates* (Le az aristokratákkal!)“ és insultálják Szent Lajos keresztjét. Könyökükkel taszigálják és meglökdösik, de zsebéhez nem nyúlnak; — a mint csakugyan Réveillonnál is nem történt a legcsekélyebb lopás sem.*)

Leszállván az éj, miután a dolog még sem akart elvégződni, Besenval elhatározza magát: kirendeli a *Gardes Suissest* (svájczi gárda) két darab ágyúval. A svájczi gárda elő fog nyomulni idáig; felhivja a csőcseléket a király nevében, hogy oszoljanak el. Ha engedelmesség nem következik rá, megtöltik mindenkinek láttára kartácscsal ágyúikat; újra felszólitják őket; ha

*) Evènements qui se sont passés sous mes yeux pendant la Rèvolution Française, par A. H. Dampmartin (Berlin, 1799) I. 25—27.

most sem engedelmeskednek, rájok tüzelnek, — s tüzelni fognak mindaddig, „mig a legutolsó embert is“ el nem söprik s az utczát meg nem tisztitják. Ezzel a bátor elhatározással, a mint remélni lehetett, a dolognak csakugyan vége lett. A meggyújtott kanóczok és az idegen, veres-kabátú svájcziak láttára Saint-Antoine elszéled; sietve, az éj árnyékában. A mi ott marad, az egy feldúlt utcza, s „mintegy négy-ötszáz“ megölt ember. A szerencsétlen Réveillon a Bastilleban talált menedéket; onnan bocsát ki — biztonságban lévén a kőerődítmények mögött — panaszt, tiltakozást, felvilágositást, a következő hónapokon át. A merész Besenval köszönettel halmoztatik el Páris valamennyi tisztességes osztálya által, de Versaillesben semmi különösebb tudomást nem vesznek róla — olyan eljárás, a melyhez a valódi értékű ember már szokva van.*)

De honnan támadt ez az erős villanyos kipattanás és ütés? D'Orleanstól! — kiáltja az udvari pár; ő fogadta fel, aranyaival, ezeket a brigandokat, — bizonyára valamely csodás módon, dob-pörgés nélkül; ő gereblyélte őket ide össze az ország minden sarkából, hogy itt összefűljenek és meggyúladjanak; mert a gonoszság az ő jósága. Az udvartól származott! — kiáltja a felvilágosult patriotismus; az aristokraták átkozott aranyai és cselei sorozták igy be őket; felbiztatták őket, hogy tönkre tegyenek egy ártatlan Sieur Réveillont; hogy megijesszék a gyengét, s

*) Besenval, III. 389.

az emberekkel megutáltassák a szabadság ösvényét.

Besenval némi habozás után abban állapodik meg, hogy ez a dolog „az angoloktól, a mi természetes ellenségeinktől" jött. Vagy, fájdalom, nem. inkább lehetne-e Diánának tulajdonitani, éhség alakjában? Valamely iker*dioscuro*sok*nak*, az *elnyomásnak* és a *bosszú*nak, a melyek oly gyakran láthatók, az emberek csatáiban? Szegény földönfutók, agyoncsigázva, beszennyezve, eltorzult nyomorult külsőbe zárva, — de a kikbe mégis a mindenhatónak lehellete élő lelket lehelt. Ő előttük csak az világos, hogy az eleutheromaniacus philosophismus még eddig nem sütött kenyeret; hogy a hazafias bizottmányi tagok készek egyenlősitni a maguk szinvonaláig, de nem lejebb. Brigandok vagy akármik lettek légyen is, rájok nézve az a dolog keserűen komoly vala. Eltemetik halottaikat ezzel a czimmel: *Défenseurs de la Patrie,* vértanúi az igaz ügynek.

Vagy talán azt mondjuk, hogy a felkelés most *szolgálta le* inasságát; és hogy az a próbamunkája volt, s nem egészen haszontalan munka? A legközelebbi mesterműfog lenni; egy egész elbámult világnak adván tudtára eltagadhatatlan mester voltát. Az a kősziklán épült erősség, a zsarnokság vára, a melyet *Bastille*-nak vagy *Épületnek* neveznek, mintha más épület nem is volna, — vigyázzon jól ágyuira!

Azonban ilyen módon, első és másodfokú választó gyülésekkel és sérelmek *cahier*jeivel; mindenféle mozgalmakkal és összegyülekezésekkel;

a hab-ékesszólás nagy mennydörgéseivel, és végre a csapat-tüzelés mennydörgésével, — az izgatott Francziaország bevégzi választásait. Zürzavaros rostálással és válogatással végre kiválogatta (Páris egy pár elmaradt kerülete kivételével) a nemzeti képviselők igazi tisztabuzáját, szám szerint ezerkétszáztizennégyet, s azonnal meg fogja nyitni az országgyülést.

IV. FEJEZET.

Az ünnepélyes menet.

Május első szombatján ünnepélyes nap van Versaillesban; s hétfőn, a hónap negyedikén, még nagyobb nap lesz. A követek már nagyrészt ide érkeztek és lakást kerestek maguknak; s most egymásután hosszú, ünnepélyesen bejelentett sorokban ő felsége kézcsókolására járulnak a kastélyban. A főajtónálló de Brézé nem tölti be tisztét egészen kielégítőleg: lehetetlen észre nem vennünk, hogy midőn a nemességet vagy a főpapságot bocsátja a fölkenetettnek szine elé, előzékenyen kitárja *mind a két* ajtószárnyat; s másfelől a harmadik rend tagjai előtt csak az egyiket nyitja ki! Mindamellett beférnek azon is, s ő felségének van mosolya mindenki számára.

A jó Lajos országgyülésének érdemes tagjait a remény mosolyával üdvözli. Elkészitette számukra a közelében levő legnagyobb termet, a *salle des menust,* és gyakran szemmel kisérte a munkásokat a míg dolgoztak. Egy tágas terem, magasabb emelvénynyel a trón, udvar és a királyi vér tagjai számára; szemben a hatszáz nemzeti követ számára tér; a felényi számu

clerus számára ezen az oldalon, s a felényi számu főnemesség számára a másikon. Magas karzatai vannak, a hol a főudvarhölgyek, ragyogva a *gaze d'or*-ban, idegen diplomaták és más aranyosszegélyü, fehér csipkés egyének két ezer számig ülhetnek és bámulhatnak. Széles járóhelyek mennek rajta keresztül, s a belső falon kivül és a körül. Vannak bizottsági termek, várakozó termek, öltöző termek: igazi szép terem, melynél a kárpitos az alsóbb szépmüvészetek által segittetve, kifejté legjobb igyekezetét; s a hol a karmazsinpiros, bojtos teritők s jelképes *fleurs- de-lys* (a Bourbon liliomok) sem hiányoznak.

A terem kész; maga az öltözet is, a mint mondók, meg lőn határozva; s a közönséges képviselők *nem* fogják viselni azt a gyülölt konya-kalapot *(chapeau clabaud)*, hanem egy nem annyira konyát *(chapeau rabattu)*. A mi működésük módját illeti mikor már teljesen fel lesznek öltözve, hogy vajjon „fejenként vagy rendenként fognak-e szavazni" s más egyebek: ez, a melynek elintézésére talán még volna idő, de egy pár óra múlva már nem lesz, elintézetlen marad; kétesen ott függ tizenkétszáz ember kebelében.

Most azonban végre, hétfőn, május 4-én felkelt a nap; mivel sem törődve, mintha semmi különös nap nem volna. S mégis, miként egyszer első sugarai zenét tudtak előidézni Memmon szobrából a Níl partján: az előkészületnek és várakozásnak micsoda átható, reszkető hangjait költé fel ma minden kebelben Versaillesban! A roppant Páris minden felfogható és fel nem fog-

ható járművön ömlik errefelé; minden kisvárosból és faluból mellék-patakok jőnek: Versailles egy egész embertenger. De különösen a St.-Louis templomtól a Notre-Dame templomig: egy roppant ingó hulláma az életnek, melynek *tajtékai* felcsapódtak a kéményekig tetején! Mert a kémények tetején is, valamint a háztetőkön s minden lámpaoszlopon, czimertartó rúdon s nyaktörő szeglet-kiugrásokon ott ül a hazafias bátorság; s minden ablak tele van hazafias szépséggel: mert a követek a St.-Louis templomba gyülnek össze, s onnan vonulnak diszmenetben a Notre-Dameba predikácziót hallgatni.

Igen, barátim, méltán ülhettek és nézhettek ott; testileg vagy gondolatban az egész Franczia-ország s az egész Európa ott ülhet és bámulhat onnan: mert ez olyan nap, a melyikhez kevés van hasonló. Oh az ember sirhatna miként Xerxes: — annyi összeszoritott sor ül ott mint égből leszállott szárnyas teremtmények: mindezek és még annyian, a kik ezek után jőnek, ismét végkép a magasba fognak szállani, eltünvén a kék végtelenben s ennek a napnak emléke még akkor is friss leszen. Keresztelési napja ez a demokráczianak; a beteg idő szülte meg azt, eltelvén a szükséges hónapok. Utolsó-kenetes napja a feudalismusnak! Egy megvénhedt társadalmi rendszer fog most meghalni, életerejét vesztve a munka folytán (mert avagy nem tett-e sokat: teremtve *téged* és mindazt a mid van s a mit ismersz?); s a rablás és dulakodás folytán, melyeket dicsőséges győzelmeknek neveznek; s a

kicsapongás és érzékiség folytán s egészben a teljes elöregedés és elgyengülés folytán: és igy halál-kinok és szülési kinok között egy új fog megszületni. Minő munka ez, ó föld és egek, micsoda munka! Harczok és vérontás, szeptemberi mészárlások, lodii hidak, moszkvai visszavonulások, Waterlook, Peterlook, száz forintos választó szabadság, kátrányos hordók és Guillotine; — s ettől a pillanattól fogva — ha az embernek jósolnia lehet — még mintegy két századig folytonos küzdelem. Két század kell hozzá; aligha kevesebb; a mig a demokráczia keresztül megy szükséges és legnyomorúságosabb állapotán a *kontár*okráczián s egy dögvészes világ fel lesz égetve egészen s helyén zöld és ifju növekszik ismét.

Mindamellett örvendj versaillesi sokaság; előttetek, a kik előtt mindez rejtve van, annak dicsőséges vége látható. Ezen a napon halálos ítélet mondatott a hazug látszatra, s a feltámadás itélete a valódiságra, habár az még távol van is. Ezen a napon hangosan hirdettetik, mintegy a végitélet trombitájával, hogy a *hazugságot nem kell elhinni.* Higyjétek ezt, álljatok e mellett, ha semmi egyéb nincs is, és a minek vagy a miknek következniök kell, hadd következzenek. „Másként nem tehettek; Isten segitsen benneteket!“ Igy szólt egy valaki, nagyobb mint bármelyik közöttetek, megnyitván az ő fejezetét a világtörténetben.

De nézd! A St.-Louis templom ajtajai szélesre kinyilnak, s a menetek menete megindul a Notre-Dame felé! Örömkiáltások reszkettetik

meg a léget: egyetlen örömkiáltásba összefolyva, melynek hangjára a görög madarak holtan hullanának le. Valóban nagyszerű, ünnepélyes látvány ez! Francziaország választottai, és ezután Francziaország udvara, elrendezve ott vonulnak, mindnyájan a megszabott helyen és öltözetben. A képviselők „egyszerü, fekete köpenyben, fehér nyakkendővel"; a nemesség arannyal himzett ragyogó szinű bársony palástban, tündökölve, zörgő csipkékkel, hajlongó tollakkal; a főpapság fehér és szines mise-ingben vagy más fényes papi öltönyben: legvégül jön maga a király és a király háznépe, szintén a pompa legragyogóbb fényében, a mely a legragyogóbb és legutolsó. Mintegy tizennégy száz ember, összehordatva ide a négy szelek iránya felől, a legfontosabb küldetésben.

Igen, ott, abban a hallgatagon vonuló tömegben elég jövendő nyugszik. Ezek az emberek nem hordanak magukkal semmiféle jelképes ládát, miként a régi zsidók; mindamellett nekik is frigyök van; ők is egy új korszak élén állanak az emberek történetében. Az egész jövendő és az azon sötéten ülő, azt majdan életre keltő végzet ott van; ott nyugszik ezeknek az embereknek szivében, alakot nem nyert gondolataiban eltörölhetlenül, elkerülhetlenül. Sajátságos ha elgondoljuk: ott van ő *bennök;* mégis sem ők, sem halandó ember, egyedül a mindent látó szem képes azt elolvasni, — a mint majd ki fog fejlődni a csaták tüzében és mennydörgésében, a harczi lobogók zörgésében, seregek rohamában, égő városok tüzében és

letiport nemzetek jaj-kiáltásában! Ilyen dolgok nyugosznak elrejtve, biztosan összegöngyölve ezen negyedik napjában májusnak; — mondjuk inkább, hogy elrejtve nyugodtak valamely más ismeretlen napban, melynek ez utóbbi csak világ elé jutott gyümölcse és hajtása. A mint valóban, minő csodák rejlenek mindenik napban, csak volna látóerőnk, a mint szerencsére nincs, annak felfedezésére: mert avagy nem minden, még a leghitványabb nap is „összefolyása-e két örökkévalóságnak!"

Azonban hát, tegyük föl jó olvasó, hogy mi ketten szintén helyet foglalnánk valami falpárkányon, a mint azt most már, Clio muzsa segélyével minden csoda nélkül megtehetjük, s egy pillanatra végigtekintenők ezt a menetet, ezt az élet-tengert; egészen más szemekkel, mint a többiek nézik, t. i. prófétai szemekkel? Mi felhághatunk és ott állhatunk a nélkül, hogy a leeséstől kellene félnünk.

A mi az élet-tengert vagy a néző, megszámlálhatatlan sokaságot illeti, az szerencsétlenségre egészen homályban van. Mégis ha erősebben nézünk rá, nem válnak-e ki egyes névtelen alakok, s nem kevesen, melyek nem maradnak örökké névtelenek, s a melyek láthatólag vagy gyanithatólag ott vannak! A fiatal de Staël bárónő bizonyosan valamelyik ablakból néz; idősebb, tiszteletre méltó asszonyok közt.*) Atyja miniszter és egyike a menet személyeinek;

*) Madame de Staël: Considérations sur la Révolution Française (London, 1818.) I. 114—191.

az ő szemeiben a legfőbb személy ott. Fiatal, lelkes amazon, a te nyugalmad nem ott van, sem a te szeretett atyádé: „miként Malebranche mindent Istenben látott, úgy M. Necker minden dolgot Neckerben lát", — olyan mondás, a mely nem bizonyul be igaznak.

Hát a barna fürtű, könnyelmü, tűzes szivü Théroigne kisasszony hol van? Barna ékesszóló szépség; te a ki szárnyas szavaiddal és pillantásaiddal durva kebleket, egész aczéllal pánczélozott zászlóaljakat szegezel át s képes leszel rábeszélni egy ausztriai császárt: dárda és sisak várnak te reád a kellő időben; s fájdalom, fegyencz-öltöny is és hosszú fogság a Salpêtrièreben! Jobb lett volna ha ott maradsz szülőföldeden Luxemburgban, s anyjává leszel valami derék ember gyermekeinek: de ez nem volt a te feladatod, nem volt a te sorsod.

S a durvább nemből hogyan számláljuk elő a nevezetességeket vas nyelv, vagy száz vas nyelv nélkül! Nem hagyta-e ott gyorsan Valadi marquis széles karimáju quaeker kalapját, görög tanulmányait Wappingban és Glasgow városát?*) De Morande az ő *Courrier de l'Europe*jától; Linguet az ő *Annales*eitől sóvárogva néztek keresztül a londoni ködön s ott hagyták a hirlap szerkesztést — hogy a guillotinet táplálják és elvegyék a mit megérdemeltek. Nem áll-e Louvet (a *Faublasról* emlékezetes) lábujjhegyen? És Brissot, az úgynevezett De War-

*) Founders of the French Republic (London 1798.) §. Valadi.

ville, barátja a feketéknek? Ez, Condorcet marquisval és a genfi Clavièrerel, ők együtt „alapiták a *Moniteur* hirlapot," vagy épen most akarják alapitani. Ügyes szerkesztőknek tudósitást kell adniok egy ilyen napról.

Vagy kivehetjük-e valamennyire, valószinűleg ott lent valahol, s nem a tiszteletnek helyén Maillard Szaniszlót, a Châtelet törvényszék lovas szolgáját *(hussier á cheval)*, ki egyike a legfurfangosabb embereknek? A genfi Hulin kapitányt, Elie kapitányt a királyné ezredéből: mind a kettőn meglátszik, hogy fél-zsoldból élnek? Jourdant, téglaszinű bajuszával — még nincs neki téglaszinű szakála — a nem igen becsületes öszvér-kereskedőt? Ő egynehány hónap múlva Jourdan főnök lesz s más munka vár reá.

S valahol, szintén nem kiváló helyen bizonyosan ott áll, vagy dörmögve ágaskodik, hogy alacsony termete mellett ő is lásson valamit, egy igen piszkos, megkeseredett halandó, a kin erősen érzik a korom és ló-orvosság szag: a neuchâteli Jean Paul Marat. Oh Marat, megújitója az emberi tudománynak, felolvasásokat tartó az optikából; oh te legnevezetesebb ló-doktor, egykor D'Artois istállóiban, — a mint a te keserű lelked kifelé néz keresztül keseredett, érzéketlenül-savanyu, fájdalommal bélyegzett arczodon: mit lát mindezekben? Látja-e csak egyetlen halvány sugarát is a reménynek, mely mintegy napkölte volna az éjszaki sark éjszakája után? Vagy pedig előtte mindez csak *kék* kénláng és kisértetek csoportja: fájdalom, gyanú, bosszúállás, végezet nélkül?

Lecointre szatócsról, hogy hogyan zárta be boltját ott a közvetlen szomszédságban és ballagott előre, alig szükséges szólanunk. Sem Santerreről, a Saint Antoine külváros hangos torkú serfőzőjéről. Két más alakot, s csak ezt a kettőt jegyezzük még meg itt. Azt a roppant, izmos alakot, kinek sötét szemöldökeiből és durva, széles arcából *(figure écrasée)* roppant energia szól, mint egy még meg nem dühödött Herkuleséről, — ez egy éhes, pör nélküli ügyvéd; a neve Danton; jegyezd meg őt. S azután azt a másikat, vékony alkatú társát, ugyanaz a foglalkozása; hosszú göndör fürtjeivel, egy piszkos korhely arczával, melyet a genius csodálatosan besugároz, mintha belsejében egy naphtha-lámpa égne: ez az alak Camille Desmoulins. Egy végtelenül éles eszű, élczes, sőt humoros ficzkó; egyike a legelevenebb, legvilágosabb lelkeknek mindezen milliók között. Szegény Camille te, mondjanak rólad a mit akarnak, hazugság volna eltagadni, hogy az ember csaknem szeret téged, te esztelen, könnyedén szikrázó ember! Azonban az az izmos, még dühössé nem vált alak, mint mondók, Jaques Danton; oly név, mely „meglehetősen ismeretessé" fog válni a forradalom történetében. Elnöke a Cordeliers választó-kerületnek Párisban, vagy a napokban azzá lesz, s meg fogja nyitni ércz tüdejét.

Tovább nem késhetünk a vegyes, kiáltozó sokaságnál, mert most, ime nézd, a harmadik rend követei vannak előttünk.

Vajjon melyikről sejthetné az ember ezen hat-

száz egyén közül egyszerü fehér nyakkendőikkel, kik feljöttek hogy Franciaországot ujjá teremtsék: hogy a többieknek *királya* fog lenni? Mert királynak vagy vezetőnek, mint az emberek minden testületében van, köztük is kell lenni; akármi legyen is a rájok bizatott munka, egy ember mindig van köztük, a ki jelleménél, tehetségeinél, helyzeténél fogva a legképesítettebb valamennyi közt annak véghezvitelére; az az ember, mint jövendőbeli de még meg nem választott király ott megy a többiek közt. Talán ő azokkal a sürű, fekete hajfürtökkel lesz az? A *hure*-ral, mint ő maga nevezi, vagy a fekete *vadkan-fővel*, mely alkalmas arra, hogy megrázassék, mint egy senatori harczi jelvény? A kinek bozontos, vastag szemöldeiből, és durva metszetü sebhelyes, rézfoltos arczáról természeti rútság, himlő, mértékletlenség, tönkre jutás — és a genius égő tüze néznek le; mint az üstökösláng, füst és korom közt, keresztül csillogva a legsötétebb zűrzavaron? *Gabriel Honoré Riquetti de Mirabeau* az, a világ-rázó; embereken uralkodó követe Aixnek! De Staël bárónő szerint büszkén lépeget tova, bár csak az innenső oldalról lehet rá látni; és rázza fekete *chevelure*jét, vagy oroszlán-sörényét, mintha nagy tetteket akarna jóslani.

Igen, olvasóm; ez az ember a typicus franczia ennek a korszaknak; mint a hogy Voltaire volt a megelőzőé. Ő franczia törekvéseiben, erkölcseiben, erényeiben s büneiben; talán jobban franczia, mint bármely más ember; — s bensőleg a férfiuságnak akkora tömege van

benne. Jegyezd meg őt jól. A nemzeti gyülés egészen más volna e nélkül az egy nélkül; sőt ő elmondhatná a régi kényúrral: „A nemzeti gyülés? Az én vagyok.“

Déli éghajlat alatt, szilaj déli vérből származva: mert a Riquettik vagy Arighettiknek századokkal ez előtt menekülniök kellett Florenczből és a Guelfek elől, s úgy telepedtek le Provenceban; a hol nemzedékről nemzedékre sajátságos fajnak mutatták magukat: ingerlékenyek, megtörhetlenek, élesen metszők, megbizhatók, mint az aczél, a melyet oldalukon hordtak: olyan benső elevenséggel és tevékenységgel, a mely néha az őrültség felé közeledett, de azt nem érte el. Egyik ős Riquetti, egy őrült fogadás őrült beteljesitéséből, két hegyet összelánczol; s a láncz, „öt sugarú vas csillagával,“ még most is látható. Nem tépheti-e szét, egy új Riquetti, lánczait ugyanannyinak, s ingathatja meg azokat alapjaikban, a mit szintén látni fogunk?

A végzetnek van munkája ezen sötétbarna, oroszlánfejü Mirabeau számára; a végzet őrködött fölötte; készité elő még messziről. Avagy nem feküdt-e mozdulatlanul az ő nagyatyja, az erős *Col-d'Argent* (ezüst-nyakkötő, a hogy nevezték) huszonhét sebbel összevagdalva és leverve egy véres nap után a casanoi hidon; a míg Eugen herczeg lovassága keresztül kasul vágtatott fölötte, — csakhogy a szaladó őrmester egy tábori üstöt boritott a szeretett főre; s Vendôme elejtvén távcsövét, keservesen fölkiáltott: „tehát Mirabeau *halott!*“ Mindamellett ő nem volt halott; ujra lehelni kezdett, s a seborvos csodákat

tőn, — mert Gábornak születnie kellett. *Ezüst* nyakkötőjével sebhelyes fejét egyenesen tartá még sok esztendőkön keresztül; és megházasodott, s nemzé a szivós Victor Marquist, az *ember-barátot*. Minek következtében végre az arra rendeltetett 1749-ik esztendőben ez a régóta várt, durva szabásu Gabriel Honoré is meglátta a napvilágot; a legszilajabb oroszlán-kölyök, a melyet az a szilaj ivadék valaha ellett. Minő csodálkozással bámult a vén oroszlán (mert a mi öreg marquisnk is oroszlánfaj volt, a legmeghódithatlanabb, királyilag genialis, a legmegátalkodottabb) kis kölykére; s elhatározta, hogy ugy fogja nevelni, ahogy még oroszlánt nem neveltek! Hijába mind, oh Marquis! Ez a kölyök, ha összevissza darabolod is, nem fogja megtanulni azt, hogy az államgazdászat talyigáját huzza és *emberbarát* legyen; ő nem lesz az, a mi *te* vagy, hanem *önmagává* kell lennie és azzá fog lenni, a mely más mint te. Válópörök, „az egész család, egynek kivételével, a börtönben, és hatvan *Lettres-de Cachet*“ egyedül a magad használatára: mindezek csak bámulatba ejtik a világot.

A mi boldogtalan Gáborunk, vétkezve és mások is vétkezve ő ellene, volt a Rhé szigetén, s halhatta tornyából az Atlanti tenger zúgását; volt az If erősségben, és hallotta a Földközi tengert Marseillenél. Volt a Joux erősségben; s negyvenkét hónapon keresztül, alig annyi ruhával hogy testét befödje, a vincennesi börtönben; — mindenütt a *Lettres-de-Cachet* következtében melyeket oroszlán atyja küldött ellene. Volt a Pontarlier fogházban, a hova maga záratta be

magát; látták a mint az emberek arcza elől való futtában a tenger öböl vizét gázolta (mikor apály volt). Szónokolt a maga ügye mellett az aixi parlement előtt (hogy nejét vissza kapja); a közönség a háztetőkre gyülvén hogy lássa legalább, ha nem hallhatta: „a szélkereplőt (claquedent)!" — gunyolódik a sajátságos öreg Mirabeau; az ilyen általánosan csodált törvényszéki ékesszólásban semmi egyebet nem látván, mint a két kelepelő álkapczát, és egy üres, hangzó, dobtermészetü főt .

S a mi Gabriel Honorét illeti, mit nem látott és tapasztalt ő ezekben a sajátságos élet-vándorlásokban! Az ujonczaira kiáltozó káplártól a miniszterelnökig s hazai és külföldi könyvkiadókig mindenféle embereket ismert és volt dolga velök. Megnyert magának mindenféle embereket; mert alapjában ez a vad, meghódithatatlan szív társas, szerető szív; — különösen megnyert mindenféle asszonyt. A saintesi ijász leányától fogva addig a fiatal Zsófiáig (Madame Monnier), akit kénytelen volt úgy „lopni" el, s a kiért lefejezteték — in effigie! Mert valóban, mióta az arabiai próféta Alinak csodálatára holtan feküdt a csatamezőn, alig létezett ilyen szerelemhős, harmincz férfi erejével egymagában. S a háborúban ismét, segité meghóditani Corsicát; vivott mindenféle rendes és nem rendes párbajokat; rágalmazó bárókat korbácsolt meg ostorával. Az irodalomban irt a *Despotismusról*, a *Lettres-de Cachet*ről; irt sappho-wertheri szerelmes verseket, obscenumokat, profanumokat; könyveket a *porosz monarchiáról, Cagliostroról*.

*Calonne*ról, *a párisi vizkezelő társulatról:* — mindenik könyv, elmondhatjuk, hogy hasonlitott egy kátrány szagú, felriasztó tűzhöz: magas lángú, nagy füsttel, véletlenül jövő! Az üst, a gyújtó láng, a kátrány az övei voltak; azonban a rongyokból reves fából és mindennemű éghető lim-lomból álló tüzrevalót (mert neki minden jó arra hogy tüzeljen vele) ugy szedte össze mindenféle házalóktól és zsibárusoktól az ég alatt. S ezért van az, hogy elég sok zsibárus kiáltott fel annak idején: csak ki a dologgal, a tűz az *enyém!*

De sőt, általánosabban tekintve, elmondhatjuk, hogy ritkán volt ember akkora talentummal a kölcsönzésre. Más ember eszméjét, tehetségét a magáévá tudja tenni; magát az embert a magáévá tudja tenni. „Mind csupa visszaverődés és viszhang *(tout de reflet et de réverbére)*" csufolódik az öreg Mirabeau, a ki tud látni, de nem akar. Vén, mormogó ember-barát! az ő társulékony, másokban és másokkal együtt élő természete az; s jelenleg többet érő tulajdonság nála, mint akármi más. Azon negyven évig tartó „küzdelemben a despotismus ellen" megszerzé az *önmagán-segitnitudás* dicsőséges tehetségét s mindamellett nem veszté el a dicsőséges természeti adományt, *az emberekkel való együttérzést,* azt hogy mások által is segitessék. Ritka egyesülés: ez az ember képes úgy élni, hogy maga magának elég — s mégis ugyanakkor benne él a mások életében; oda tudja vinni az embereket, hogy azok őt szeressék és együtt dolgozzanak vele; született királya az embereknek!

Vegyük figyelembe még azt is, hogy a mint az öreg marquis még mindig csufolódva kifejezé — félre lökött *(humé,* benyelt) minden *formulát:* — olyan tény, a mely, ha gondolkodunk fölötte, ezekben a napokban sokat jelent. Ez nem a rendszerek embere; csak az ösztönök és belátás embere. Mindamellett olyan ember, a ki erősen szemébe mer nézni bármely tárgynak; keresztül lát azon és meghóditja azt: mert van értelme, van akarata, ereje több, mint más embernek. Olyan ember, a ki nem *logika-szemüveget* visel, hanem *szeme* van! Szerencsétlenségre nincs neki tiz parancsolatja, vagy bármi határozott természetű erkölcsi törvény-könyve vagy rendszere: mind a mellett nem hiányzik belőle az erős élő lélek és az abban levő őszinteség: valóság ő, nem mesterségesség, nem látszat. S így ő, „negyven éven keresztül küzdvén a despotismus ellen“ s „félre vetvén minden formulát“: most szószólójává lesz egy nemzetnek, a mely ugyanazt hajlandó tenni. Mert nem épen az-e Franciaország küzdelmének czélja is, hogy lerázza magáról a despotismust; hogy eldobja saját régi formuláit, miután azokat haszontalanoknak, elviselteknek, a valóságtól távol esőknek találta? El fogja vetni *ezeket* a formulákat; sőt kész lesz *mezitelenül* járni, ha szükség lesz rá, a mig ujakat talál.

Ilyen munkára s ilyen készülettel halad előre ez a sajátságos Riquetti Mirabeau. Eleven tüzet rejtő durva alakjával, fekete Sámson fürteivel a lapos kalap alatt, lépeget a többiek mellett. Egy sötéten izzó, füstölgő tűz-anyag, a melyet

nem lehet kigázolni és elfojtani, sőt inkább betölté egész Francziaországot füsttel. És most *levegőt* kapott; s el fogja égetni egész lényegét, azzal együtt egész füst-légkörét is, s betölti majd egész Francziaországot fényes lánggal. Sajátságos sors! Negyven esztendeig tartó olyan áporgás, elég sok rothadt gőzzel és füstölgéssel; akkor győzelem a fölött; és mint egy égő hegység, lángjával az egekig csapkod; s huszonhárom tündöklő hónapon keresztül önti ki, lángban és megolvadt tűzpatakokban mindazt a mi benne van; világító tornya és csoda-jelensége egy elámult Európának: — s aztán ott fekszik kiégve, hidegen mindörökre! Haladj tova, te kétes jellemű Gabriel Honoré, a legnagyobb valamennyi közt; a nemzeti képviselők egész testületében, az egész nemzetben egy sincs hozzád hasonló, egy sincs a ki felérne veled.

De most már, ha Mirabeau a legnagyobb, melyik lesz a legkisebb ezen hatszáz között? Mondjuk-e, hogy az a szorongással telt, semmit nem mondó, jelentéktelen kinézésű ember, innen a harminczon, szemüveggel? szemei, midőn az üveget leveszi rólok, zavartak, aggodalmat kifejezők; arcza fölfelé forditva, mintha titokzatosan a bizonytalan jövőt szaglászná; arczszine vegyüléke többféle epés szineknek, melyeknek utolsó árnyalatát halvány tenger-zöldnek nevezhetjük.*) Ez a zöldes szinű *(verdâtre)* egyén

*) Lásd: De Staël, Considérations (II. 142.); Barbaroux, Mémoires.

egy arrasi ügyvéd; neve *Maximilien Robespierre.* Egy ügyvéd fia; apja szabad-kőmives páholyokat alapitott Károly Eduárd az angol fejedelmi herczeg vagy trónkövetelő idejében. Maximilián, az első szülött fiú, takarékosan lőn nevelve; az eleven Camille Desmoulins volt iskolatársa a Louis le Grand collegiumban, Párisban. Azonban megkérte a mi hires Nyaklánicz-bibornokunkat, Rohant, az intézet patronusát, hogy onnan eltávozhassék, lemondván öcscse javára. A szigorú lelkiismeretű Maximílián elhagyta Párist; haza ment a szülőváros-Arrasba; sőt ott pöre is volt, melyben sikeresen védelmezte „az első Franklin-féle villamháritót.“ Pontos, munkát kedvelő lelkével, szűk, de világos és gyors belátásával lassanként megnyerte a főbb hivatalnokok kegyét, kik benne egy kitünő bürokratát láttak, akiben szerencsére semmi nyoma a geniusnak. S ennél fogva a püspök, mások tanácsára, birává nevezi ki őt saját megyéjében, s Robespierre hűségesen szolgáltatja az igazságot a népnek: midőn ime egy napon egy olyan bűnös kerül itélete elé, a kinek vétke felakasztást érdemel; s a szigorú lelkiismeretü biró kénytelen lemondani, mert lelkiismerete nem engedi meg, hogy Ádámnak gyermekei közül egyet is halálra itéljen. Egy szigorúan lelkiismeretes, egészen a kimért kaptára ütött ember! Olyan ember, a ki nem való forradalmi időkbe? Kinek kis lelke, a mely átlátszó és egészséges szinű mint a könnyű ser, semmiféleképen nem tudna erős *söreczetté* forrni meg, s eczetágyává lenni folyvást új eczetnek, mignem

az egész Franciaország maró savanynyá válik? Majd meglátjuk!

E két véglete közt a legnagyobbnak és legkisebbnek, annyi nagy és kis ember mozog ott, haladva mindenik a maga végzete felé, abban a menetben. Ott van *Cazalés*, a tanult, fiatal katona, ki majd ékes beszédű szónoka lesz a royalismusnak s a hírnév némi árnyékára tesz szert. A tapasztalt *Mounier*, a tapasztalt *Malouet*, kinek a parlementek elnökségében szerzett tapasztalatait a dolgok áramlata csakhamar zátonyra fog juttatni. *Pétion* ott hagyta ügyvédi palástját és okiratait Chartresben a pörfolytatás egy zivatarosabb neméért; nem feledte el hegedűjét sem, miután szereti a zenét. Haja szürkül, jóllehet még fiatal: meggyőződések, hitelvek nyugodt megváltozhatatlanságban vannak abban az emberben; s azok között nem az utolsó az önmagában való hit. Egy protestáns pap *Rabaut-St.-Etienne*, s a nyúlánk, fiatal, ékesszóló, heves *Barnave* mind segiteni fogják Franciaország újjászületését. Oly sok fiatal van köztük. A spártaiak nem engedték meg, hogy a férfi 30 éves koráig megházasodjék: s hány ember van itt, innen a harminczon, kik azért jöttek, hogy nem egy ép-kéz-láb polgártársat, hanem ilyenekből egy egész nemzetet és világot nemzzenek. Az öregek arra valók, hogy a szakadásokat megfoltozzák; az ifjak, hogy elseperjék az útból a mi szemétre való: — s vajjon most nem ez utóbbi-e a feladat?

Ekkora távolságból homályosan és alaktalanul, mind a mellett valósággal ott a többi közt:

láthatod Nantes követeit. Előttünk csupa ruhába bújtatott bábok, lapos kalappal és hosszú felöltönynyel; azonban zsebükben *Cahier de doléancest* hordanak, ilyen, és több ehhez hasonló különös záradékkal: „hogy a nantesi paróka-csináló mestereket ne terheljék új czéhbeli társakkal, miután az a kilenczvenkettő is, a mennyi most van, több a kelletinél!"*) A rennesiek *Gérard* jószágbérlőt választották „egy természetes józaneszű és becsületes, de minden képzettség nélküli embert." Ott megy, nyugodt, erős léptekkel; egymagára van, paraszt bérlő ruhájában, a melyet viselni fog mindig, nem sokat törődve a rövid palástokkal és hivatalos öltözettel. A Gérard, vagy *Père Gérard*, Gérard apó név, — a hogy akarjátok nevezni, — messze ismeretessé fog válni, vég nélküli adomák hordván azt mindenfelé, royalista satirák, republikanus tanitó almanachok.**) A mi magát Gérardot az embert illeti, midőn egyszer azt kérdezék tőle, hogy mit gondol őszintén erről a parlementi munkáról, miután már próbálta azt. — „Úgy hiszem — felelte — hogy meglehetős sok gazember van köztünk." Igy lépdel Gérard apó, szilárdan állva vastag csizmáiban, a merre a kötelesség viszi.

Hát az érdemes *Doctor Guillotin*, kivel reméltük, hogy még egyszer találkozni fogunk? Ha itt nincs is, de itt kellene lennie, s láthatjuk őt a

*) Histoire Parlementaire, I. 335.

**) Actes des Apotres (Peltiertől és másoktól); Almanach du Père Gérard (Collot d'Herboistól).

jövőbe tekintés szemeivel, mert valóban a párisi követek megkéstek egy kissé. Különös sorsú Guillotin, tiszteletben álló gyakorló orvos; kit a gúnyos végzet a legkülönösebb halhatatlan dicsőségre kárhoztatott, a mely csak valaha homályos halandó nevét visszatartá nyugovó helye, a feledés ölétől. Guillotin javitásokat tud behozni a nagy terem szellőztetésben; az orvosi rendőrség és *hygiéne* minden ügyeiben kész segitség: de a mi sokkal nagyobb, előterjeszti „jelentését a büntető törvények felől," s abban egy ravaszul kigondolt lefejező gépet mutat be a nyilvánosságnak, a mely hiressé és világhirűvé fog válni. Ez a gyümölcse Guillotin fáradozásainak, a melyet nem minden elmélkedés és olvasgatás nélkül szerze meg; a mely gyümölcsöt a népi hála vagy könnyelműség egy nő-nemű leszármaztatott névvel nevez, mintha az az ő leánya volna: *La Guillotine.* „Az én gépemmel, uraim, lecsapintom az önök fejét *(vous fais sauter la tête)* egy szempillantás alatt, a nélkül hogy a legkisebb fájdalmat éreznék önök"; — a melyen mindnyájan nevetnek.*) Szerencsétlen orvos! Huszonkét esztendőn át leguillotinozatlanul semmi mást nem hall csak guillotinet, semmi mást nem lát csak guillotinet; s ekkor meghalván, hoszú századokon keresztül vándorolni fog, mint vigasztalan szellem, a Styx és Lethe balsó oldalán; neve valószinűleg túl fogja élni Caesarét.

*) Moniteur hirlap, deczemb. 1. 1789. (a Hist. Parlementaireben.)

Ott van Bailly is, hasonlóképen Párisból, tiszta korú történésze a régi és új csillagászatnak. Szegény Bailly, a te derülten szép philosophálásod, a maga gyöngéd, holdfényes tisztaságával és vékonyságával, hogyan végződik piszkos, átláthatatlan zürzavarában az elnökségnek, polgármesterségnek, diplomatiai közbenjárásnak esztelen trivialitásnak, — torkában az örökkétartó sötétségnek! Nagy távolság volt az, leszállani az égi tejútról a *Drapeau Rougehoz:* a mellett a végzetes szemétdomb mellett, azon az utolsó pokoli napon te még „reszketni" fogsz, habár csupán a hideg miatt „*de froid.*"*) A speculatio nem egy a gyakorlattal; gyengének lenni még nem oly nyomorúság: de gyengébbnek lenni feladatunknál? Jaj annak a napnak, a melyen téged, békés gyalog embert, felültettek a demokrácziának azon vad tüzes sárkányára, a mely körmével rugdalván a szilárd földet, felszökell egész a *csillagokig*, s a melyet nincs eddigelé Astalpho, a ki képes lett volna megülni!

A harmadik rend követei közt vannak kereskedők, művészek, irók; van közöttük háromszázhetvennégy törvénytudó;**) s van legalább egy pap: *Sieyès Abbé.* Őt is Páris küldi, a maga

*) „Midőn Bailly a vérpadon kivégeztetését várná, egy ember, a párisi nép leghitványabb sőpredékéből, megtépvén szakállát, igy szólt hozzá: „Bailly, te reszketsz?" — „Igen, de csak a hideg miatt," volt a felelet. Hazlitt ‚Napoleon élete' stb.

**) Bouillé, Mémoires sur la Révolution Française (London, 1797.) I. 68.

húsz követe között. Nézzétek őt, a könnyű, vékony embert; hideg, de ruganyos, szivós; telve a logika büszkeségével; szenvedélytelen, vagyis csak egy szenvedély van benne, az önhittségé. Ha ugyan szenvedélynek lehet nevezni azt, a mi a maga független, concentrált nagyságában egész a transcendentalismusig látszik felmagasodni; s ott ül az isteni közönyösség egy nemével és onnan néz le minden szenvedélyre! Csak ő az ember, s a bölcseség ki fog veszni ő vele. Az a Sieyès ez, a ki a rendszer-épitő és alkotmány-épitő tábornok leszen; s épitni fog alkotmányokat (a mennyire csak szükség lesz) fel a felhőkig, — de á melyek szerencsétlenségre valamennyien összeomlanak, mielőtt ő az állványokat mellőlök elszedte volna. „*La politique*", — mondá Dumontnak, „a politika az a tudomány, melyet én azt hiszem, tökélyre vittem (*achevée*)."*) Micsoda dolgokat fogsz te még látni, oh Sieyès, a tiszta, figyelmes szemeiddel! S nem volna-e érdekes tudni, micsoda gondolatok közt néz Sieyès ma (mert azt mondják, hogy még most is él),**) mindezen alkotmány-kőmivességre a késő aggkor rheumás józanságával? Hihetjük-e, hogy még mindig a régi, megtörhetetlen transcendentalismussal? A győztes ügy az isteneknek tetszék, a legyőzött pedig Sieyèsnek (*victa Catoni*).

Azonban hát a harmadik rend követeinek

*) Dumont, Souvenirs sur Mirabeau, 64. l.
**) 1834-ben.

sora, igy, eget rengető éljenek és valamennyi szív áldásai közt, elvonult előttünk.

Közvetlen nyomukban jön a nemesség és azután a papság; s ezek mindkettejére nézve kérdhetnők, hogy miért jöttek ők ide tulajdonképen? Tulajdonképen azért, bármily kevéssé álmodjanak is róla most, hogy megfeleljenek erre a kérdésre, mely mennydörgésszerűleg kiáltatik fülökbe: Mit csináltok ti istennek szép földjén és munkás kertjében; a hol, a ki nem dolgozik, vagy koldúl vagy lop? Jaj, jaj nekik és mindeneknek, ha erre nem tudnak egyebet felelni, mint hogy tizedet szedünk és vadat tenyésztünk. — Jegyezzük meg emellett, hogy *D'Orleans* miként igyekszik feltünni az által, hogy saját rendje előtt megy és a követek közé vegyül. Ő még kap éljeneket; a többiek nem igen, habár valamennyien lengő tollakkal vannak „feudális szabásu kalapjaik mellett," s az oldalukon kard; habár köztük van is *D'Antraigues*, az ifjú languedoci gentleman, s valóban sok, többé kevésbbé nevezetes peer.

Ott vannak *Liancourt* és *La Rochefoucault:* liberális anglomaniacus herczegek. Ott van a gyermekileg kegyes *Lally;* a szabadelvű *Lamethekből* egy pár. S mindenek felett ott van *Lafayette*, a kinek neve Cromwell-Grandison lesz, s be fogja tölteni a világot. Sok „formulát" félrelökött ez a Lafayette is, de nem *minden* formulát. Erősen ragaszkodik a Washington-formulához és azt nem is fogja elereszteni; csüng azon, mint a hogy a biztos vész-horgonyon rajta csüng és himbálódzik a szilárd hadihajó;

s mikor a legiszonyúbb vihar és hullámcsapkodás is elmúlt, még akkor is ahhoz van láncolva. Szerencse rá nézve, akár dicsőséges az, akár nem. Valamennyi franczia közt egyedül neki van világnézete, s okos lelke, hogy ahhoz alkalmazkodjék; belőle lehet hős és tökéletes jellem, habár csak egy eszmének hőse is. Jegyezzük meg továbbá a mi régi parlementi ismerősünket, *Crispin-Catilina d'Espréménilt.* Ő a földközi tenger szigeteiről mint tüzes royalista tért haza, tele megbánással a füle hegyéig; lelke bizonytalan zavarban van; benső világossága, mely legjobb állapotában sem volt egyéb, mint homályosan évődő zsarátnok, most kialvófélben pislog; s a nemzeti gyülés őt nemsokára, hogy az idővel gazdálkodjék, egyszerűen „a téboly állapotában" levőnek fogja tekinteni. Jegyezzük meg végre ezt a gömbölyű *ifjabb* Mirabeaut, ki boszankodik azért, hogy a bátyja a követek közt van; ez *Vicomte* Mirabeau; közönségesebb nevén a *Hordó*-Mirabeau *(Barrel Mirabeau),* így nevezve részint gömbölyü voltánál, részint a benne foglalt erős italok mennyiségénél fogva.

Itt lépdelnek tehát ünnepélyesen a mi franczia nemeseink. Valamennyien a lovagkor régi pompájában, s mégis, fájdalom, mennyire elhagyva a régi állást; messze letolatva származási helyükről, mint a sarki jéghegyek, melyek az egyenlítő alá leusznak a tengeren, és ott csakhamar elolvadnak. Ezek a lovag-tekintetű *Duces* (Ducs, Dukes, vezérek) egykor valóban *vezették* a világot, — ha csupán hadi zsák-

mányra is, mely akkor az volt, a miért az emberek legjobban érdemesnek tarták küzdeni; sőt minthogy ők voltak ott a legkitünőbb vezetők, megvolt a maguk oroszlán-része a zsákmányból, és senki sem dörmöghetett érte. De ma, a mikor már annyi szövő-gép, javitott szántóvas, gőz-gép és váltó lőn feltalálva; s magára a harczi öklözésre egy káplárt lehet kapni ötven krajczár napi bérért, — mi czéljuk van ezeknek az arany köpenyes, lovag-tekintetű alakoknak, a kik itt ünnepélyesen haladnak tova, „fekete atlasz palástjaikban“ s „feudális szabású, tollas kalapjukkal?“ Bizony szélben ingó nádszálak ők!

Itt van a papság is; *cahier*jeivel; kérve a több egyházi javadalmak egy kézben való csoportositásának, a püspökök egy helyhez kötött kényszerítő ott lakásának eltörlését, s a papi tizedek jobb befizetését.*) A főméltóságok, a mint észrevehetjük, teljes diszben haladnak, különválva a számos méltóságnélküliektől, a kik valóban alig egyebek, mint papi szoknyába öltözött közrend. Itt azonban, bár igen különös úton, teljesedni fog a parancs, s a kik a legnagyobbak, (szörnyű elbámulásukra) legkisebbekké lesznek. Csak egy példa gyanánt a sokból, jegyezzük meg azt a sokat mutató *Grégoiret;* egy napon Curé Grégoire püspök leszen, a mikor a most fődiszben levők vigasztalanul kóborolnak szanaszét, mint in partibus püspökök. Másnemű gondolattal jegyezzük meg *Abbé Mauryt*

*) Hist. Parl. I. 322—27.

is; az ő széles, merész arczát; gonddal illesztett száját; nagy, tele szemeit, melyek értelmet és csalárdságot sugároznak, s a sophistaság *azon* nemét, mely elbámulna rajta, ha azt mondanád neki, hogy sophisticus. Legügyesebb kicsinositója az ócska, rohadt bőrnek, hogy az újnak lássék; olyan ember, a ki mindig emelkedik; Merciernek azt szokta mondani: „Meglássa, elébb jutok be az akadémiába, mint ön.“*) gen valószinű, te szörnyen ügyes Maury; sőt még megkapod a bibornoki süveget s a selymet és dicsőséget is; azonban, fájdalom, idő folytán az elfeledtetést is csak úgy, mint mi többiek, s a hat láb hosszú gödröt a földben! Mit ér rohadt bőrt kitisztogatni ilyen áron? Ehhez képest még dicsőséges a te becsületes öreg atyád keresménye, melyet az által szerez, hogy csizmákat készit, — remélhetőleg elég jó csizmákat. Mauryban nem hiányzik a vakmerőség. Lesz idő, a mikor pisztolyokat fog viselni, s a halált jósló kiáltozásokra: *„La Lanterne;* A lámpaoszlopra vele!“ — hidegen fogja válaszolni: „barátim, jobban láttok ott?“

És amott oldalt, sántán biczegve előre, jegyezzük meg még *Talleyrand-Périgord* püspököt is, ő főtisztelendőségét Autonból. Valami világmegvető keserű gúny lakik ebben az autoni tiszteletlen tisztelendőségben. Különös dolgokat fog tenni és különös dolgokon keresztülmenni; s egyikévé *lesz* bizonyára a legkülönösebb dolgoknak, a melyeket valaha látott vagy látni fog

*) Mercier: Nouveau Paris.

a világ. Egy ember, a ki csalárdságban és csalárdságból él, és még sem nevezhető voltaképen csalárd embernek: ebben ván az ő különössége. Remélhetőleg, talány fog lenni a jövendő korok előtt; a természetnek és művészetnek ilyen terméke eddig csak ezen mi korunkban volt lehető, — a papírnak és a papir-égetésnek korában. Nézzük meg Talleyrand püspököt és Lafayette marquist, mint a csúcson levőket egy-egy külön nemben; s tekintve, hogy mit tettek és mik voltak ezek, mondjuk még egyszer: *O Tempus ferax rerum!*

S egészben tekintve rájok, nem viteték-e le ez a szerencsétlen papság is az idő-folyamon, messze el természetes szélességi fokától? Anomaliával teljes tömege az embereknek; a kikről kezdi immár az egész világ homályosan érteni, hogy ők nem értenek semmit. Egykoron papság voltak, magyarázói a bölcseségnek, kinyilatkoztatói az emberben levő szentnek; igazi *Clerus* (vagy istennek öröksége a földön): s most? — Hallgatagon vonulnak el, olyan Cahierekkel, a minőket képesek voltak összeszerkeszteni; és senki sem kiáltja utánok: az isten áldja meg őket!

Lajos király, udvarával együtt, zárja be a sort: őt, a ki vidám a remény ezen napjaiban, tapsokkal üdvözlik; még inkább miniszterét, Neckert. Nem úgy a királynét, kire a remény tartósan nem ragyog többé. Szerencsétlen sorsú királyné! Haja már ősz a sok gond és viszálykodás következtében; elsőszülött fia meghal ezekben a hetekben; fekete gazság lemos-

hatatlanul bepiszkolá nevét; lemoshatatlanul, a míg ez a nemzedék tart. A *vive la Reine* helyett egyes hangok a *vive d'Orléans* kiáltással boszantják őt. Királynői szépségéből kevés maradt, alakja fenségét kivéve; most nem kecsteljes, de büszke, szigorú, hallgatagon eltürő. A legkülönbözőbb érzések közt, melyekben csak az örömnek nincs része, veti alá magát egy olyan napnak, melyről soha sem hitte, hogy megéri. Szegény Marie Antoinette; a te eleven, nemes természeti megérzéseddel, heves tekintéseddel, szeszély-rohamoknak kitett s nagyon is korlátolt látásoddal ahhoz a munkához, a mely reád vár! Oh, könyek vannak eltéve számodra, a legkeserűbb zokogások, gyöngéd asszonyi elágyulások, habár egy uralkodó Terézia leányának szive van is kebeledben. Te balsorsu lény, zárd be szemeidet a jövő előtt!

És így, ünnepélyes menetben elvonultak előttünk Francziaország választottjai. Nehányan a köztisztesség és a gyors, öntüzökben való megemésztetés felé; a legtöbben a megbecstelenittetés felé; nem kevesen a mészárlás, zűrzavar, kiköltözés és kétségbeesés felé: valamennyien az örökkévalóság felé! Ennyi heterogén elem együvé hányva a kelesztő kádba; hogy ott kiszámithatatlan hatás, ellenhatás, válrokonság s explosiv kifejlődés között gyógyulást eszközöljenek egy beteg, haldokló társadalmi rendszernek. Ha jól megvizsgáljuk, valószinüleg egyik legsajátosabb testülete az embereknek, a mely földgömbünkön valaha összejött ilyen megbizatásban. Oly ezerszere-

sen complicált társadalom, mely közel áll ahhoz, hogy felrobbanjon legbenső mélyéből; s ezek az emberek uralkodói és gyógyitói, a nélkül, hogy maguknak élet-szabályozójuk volna, — más élet-szabályozójuk, mint egy Jean Jaques szerinti evangeliom. A közöttük legbölcsebb előtt, vagy a kit legbölcsebbnek nevezhetünk, valószinüleg az ember csak egy véletlenség a földön. Körülte az embereknek nincs kötelességük, legfölebb az, hogy „csinálják az alkotmányt.“ Ő fölötte nincs menny s alatta nincsen pokol; neki nincs isten a világban.

Micsoda egyéb vagy jobb hitet állithatunk hogy létezik ezen tizenkétszáz emberben? Hit a feltollazott, feudális szabásu kalapokban; heraldicus czimerekben; a királyok és vad-pusztitók isteni jogaiban. Hit, vagy a mi még rosszabb, képmutató félhit; vagy a mi legroszabb valamennyi közt, csupa Machiavelli-féle észbeli hit a megszentelt ostyában és egy szegény olasz vén ember istenségében! Mindamellett azon megmérhetetlen zürzavar és romlás között, a mely ott vakon küzködik, hogy kevésbbé zavart és romlott legyen, a mint mondók, észrevehető legalábbb ez az egy csirája az új életnek: a mély, szilárd elhatározás, hogy a hazug látszatnak pusztulnia kell. Olyan elhatározás, a mely öntudatosan vagy öntudatlanul, de *szilárddá* lett; a mely mind szilárdabbá lesz egész az őrültségig és fixaideáig; a mely, olyan megtestesülésben a minőnek anyaga ott készen van, most már gyorsan ki fog fejlődni: szörnyüvé, roppanttá, kibeszélhetetlenné; évezre-

dekre ujan! Hogyan kell az ég világosságának is igen gyakran e földön mennydörgésbe és villanyos fojtó gőzbe öltöznie, hogy azután leszálljon mint megolvadt villámlás, égetve, de tisztitva is! Sőt inkább nem maga a fojtó gőz és a légkör telitöltsége-e az, a mely meghozza a villámot és a fényt? Nem kellett-e az új evangeliomnak, miként a réginek, egy egész világ lerombolása közt megszületnie?

De hogy a követek miként hallgattak nagy misét és predikácziót s tapsolták meg a papot — bár templomban — midőn politikát papolt: hogyan igtattattak be másnap, az előbbi pompában, akkor legelőször *Salle des Menus*jökben (a mely többé nem vigalmak terme) s alakultak meg ország-rendek gyülésivé, — mindezeket az olvasók elképzelhetik maguknak. A király, pompás mint Salamon az ő egész dicsőségében, végigjártatja estradejából szemeit a fönséges termen, melyben annyi a toll, annyi a néző szem; csillogó, sok szinű, mint a szivárvány, a karzatokon és a közeli oldal-tereken, a hol a szépség ül, ragyogtatva fényes varázsát. Elégültség játszik egyszerű, széles arczán, mint egy olyan emberén, a ki hosszas utazás után kikötőbe jutott; jámbor király! Feláll és tart csengő hangon egy megérthető beszédet. A melylyel, vamint az utána következő egy- és két-órás beszédeivel a pecsétőrnek és M. Neckernek, melyek tele voltak patriotismussal, reménynyel, hittel és a jövedelmek deficitjével, nem terheljük olvasóink figyelmét.

Csupán azt jegyezzük fel, hogy a midőn ő fel-

sége beszédje végeztekor feltette tollas kalapját, s a nemesség szokás szerint követte őt: a mi harmadik rendet képviselő követeink legnagyobb részben, s a daczolás nem minden árnya nélkül, hasonlókép feltették, sőt felcsapták lapos kalapjaikat, s ott állottak, várva az eredményt.*) Mozgás és mormogás támadt köztük, a többségé és a kisebbségé; *couvrez-vous, découvrez-vous* (le a kalappal! fel a kalappal!) Melynek ő felsége az által vet véget, hogy ismét leveszi saját királyi kalapját.

Az ülés bevégződik, minden további esemény vagy omen nélkül ez egyen kivül; a melylyel, elég jelentőségteljesen, Franciaország megnyitá országrendjeinek gyülését.

*) Histoire Parlementaire (I. 356); Mercier, Nouveau Paris.

V. KÖNYV.

A HARMADIK REND.

I. FEJEZET.

Tétlenség.

Hogy az elkeseredésbe űzött Francziaország ebben az ő nemzeti gyülésében nyert valamit, sőt valami nagyot, rendkivüli horderejüt, elengedhetetlent: azon nem lehet kételkedni; de mégis fenmarad a kérdés: *mit* hát különösebben? Nehezen megoldható kérdés, még nyugodt szemlélőre nézve is, ennyi távolságról; s egészen megoldhatatlan az annak közepében működők előtt. Az ország-rendek gyülése, megteremtve és összehozva az egész nemzet szenvedélyes erőfeszitése által, ott van mint egy magasra felemelt dolog. Remény, örvendezés hangosan kiáltják, hogy ez egy csodás ércz-kigyó fog lenni a sivatagban, melyre a ki hittel és engedelmességgel ránéz, meg fog gyógyulni minden fájdalomból és kigyómarásból.

Mi azt mondjuk, hogy az legalább egy szimbolicus lobogóvá válhat, amely körül, a különben

elszigetelt és hatalom nélkül való elkeseredett, panaszkodó huszonöt millió ember csoportosulhat és dolgozhatik, — azt, a mi munkára képessége van. Ha e munkának harcznak kell lennie, a mint az ember ösztönszerüleg várja, akkor az harcz-lobogó leszen (mondjuk egy olasz Gonfalon, az ő régi republicanus *Carroccio*ján); és fel fog magasodni, mint egy diadal-szekéren, messze tündökölvén a szélben s ércz-nyelvvel sok jelet harsogtat szét a világba. Első és fő szükségességű dolog; a mely akár az előrészen, akár a központban legyen; vezessen avagy vezettessék és üzessék: a küzdő sokaságnak kiszámithatatlan szolgálatot fog tenni. Egy időre, a mig az ott lobog a homlokzat élén, sőt mintegy magánosan áll ott, várva, hogy vajjon gyülekszik-e körüle erő: ez a nemzeti *Carroccio,* és a jeladó riadás, a melyet hangoztat, előttünk igazán fő tárgyak.

A lapos kalapok felcsapásának omene mutatja, hogy a harmadik rend követei egy dologban el vannak határozva: hogy t. i. sem a nemesség, sem a papság nem előbbvalók ő nálok; alig a felség maga. Ennyire vitt bennünket a *Contrat social* és a közvélemény ereje. Mert micsoda a felség más, mint a nemzet meghatalmazottja; a kivel egyezkedni és szerződni lehet (még pedig meglehetős keményen) — az ügyeknek egy nagyon különös állapotában, melynek dátumát Jean Jaques elfeledte meghatározni?

Bevonulván azért másnap országgyülési termükbe a követeknek ezen hatszáz egyénből álló szervezetlen tömege, azt veszik észre, s minden

ijedelem nélkül, hogy a terem egészen az övék. Az ő termük egyszersmind a nagy vagy közös terem mind a három rend számára. Azonban a nemesség és a papság, a mint kitetszik, visszavonult mindenik a maga külön helyiségébe vagy termébe; s ott igazolják meghatalmazásaikat nem együttes, hanem különvált minőségben. Tehát ők két külön s talán külön szavazó rendet akarnak képezni? Ez egészen olyan, mintha a nemesség és papság hallgatagon elfogadottnak tekintenék, hogy ők már egészen azok! Két rend egy ellen; s igy a harmadik rend állandó kisebbségben hagyva?

Sok dolog maradhat eldöntetlenül; azonban annak tagadása eldöntött dolog a lapos kalapu fejekben, a franczia nemzet fejében. Különben a kettős képviseltetés és mindaz, a mit eddig nyertünk, haszontalan és semmit érő. Kétségkivül a meghatalmazásoknak igazoltatniok kell; kétségkivül a követ megbizatásának, választási okmányainak meg kell vizsgáltatniok követtársai által és érvényeseknek találtatniok: ez a legelső végezni való. S az még nem is élet-kérdés, hogy ezt egymástól külön vagy együtt végezzék-e: de ha arra vezet? Azért ellene kell szegülni: bölcs az az elv: kezdetben állj ellent! S ha az ellenállás nem tanácsos, sőt veszedelmes volna: bizonyára a szünetelés igen természetes; a szünetelés, huszonöt millióval a hát megett, elég erős ellenállássá válhat. A harmadik rend követeinek szervezetlen tömege a „tétlenség rendszerére“ szoritkozik s egyelőre szervezetlen marad.

Ilyen eljárási módot fogadnak el a követek, melyet az eszélyesség és félénkség egyaránt javallanak; s kitartanak abban, nem ügyesség nélkül, mind nagyobb szivóssággal, napokon át, heteken át. Hat héten keresztül történetük olyan nemű, a mit kopárnak neveznek; s a mely, mint a bölcsészet tudja, gyakran a leggyümölcsözőbb valamennyi közt. Ezek voltak az ő csendes teremtő napjaik, melyek alatt kotolva ültek a tojáson! Tényleg a mit tettek, nem volt egyéb, mint semmit se tenni, okos módon. A szervezetlen testület naponként összegyül; sajnálja, hogy nem szerveződhetik, nem igazolhatja meghatalmazásait közösen, s nem kezdhet Francziaország ujjá teremtéséhez. Heves inditványok tétethetnek, azonban az ilyenek hadd ejtessenek el; egyedül a tétlenség az, a mely egyfelől megbüntethetetlen, másfelől legyőzhetetlen.

A ravaszsággal ravaszságot kell szembe állitani; a büszke követeléssel tétlenséget, a hazafias bánat mély hangját; a mely csendes, de gyógyíthatatlan, megváltozhatatlan. Okosak, mint a kigyók, szelidek, mint a galambok: micsoda látvány Francziaországra nézve! Hatszáz szervezetlen egyén, a kik tényegesen szükségesek az ő ujjá születésére és megváltására, ott ülnek félkörben kanyaruló padjaikon, szenvedélyesen sóvárogva az élet után; fájdalmas kitartásban, mint a megszülemlést váró lelkek. Beszédek tartatnak; ékesen szólók; melyeket meg lehet hallani az ajtókon belül és kivül egyaránt. Lélek lélek ellen tüzelődik; s a nemzet mind mélyebb

érdeklődéssel néz oda. Így ülnek a követek kotolva a tojáson.

Vannak magánösszejövetelek, vacsoráló társaságok, tanácskozmányok: bretagnei club, viroflay club, és csirázása sokféle clubnak. Egészben a zavart lármának, fejetlenségnek, haragos forróságnak eleme ez; — melyben azonban az Eros-tojás kellő hőmérsékben tartva, biztosan nyughat, eltöretlenül, a míg kikél. A Mounierekben, Malouetekben, Lechapelierekben van elég tudomány arra nézve; s tűz a Barnaveokban, Rabautokban. Olykor-olykor egy-egy inspiráló szó jön a királyi Mirabeau ajkáról, a kit még egyáltalában nem ismertek el királyinak; sőt zúgás támadt, midőn először említék nevét; azonban ő küzd az elismertetés felé.

A hét folytán a követek, beleültetvén legidősebb társukat az elnöki székbe, s ellátva azt fiatal, erősebb tüdejű segédekkel, képesek érthetően szólani; s hallható panaszos szavakban, mint mondók, kinyilatkoztatják, hogy ők egy szervezetlen testület, vágyakozva szervezetté lenni. Levelek érkeznek; azonban egy szervezetlen testület nem bonthat fel leveleket; azok ott feküsznek az asztalon feltöretlenül. A korelnök legfeljebb egy névsor-félét szerezhet magának, hogy a szavazatokat az által összeszedhesse; különben pedig várja, hogy mit hoz az idő. A nemesség és a papság mind másutt vannak: azonban a karzatokat és üres helyeket erősen érdeklődő közönség tölti meg, a mely ád egy kis vigasztalást. Némi fáradsággal elhatározzák, nem azt, hogy küldöttséget meneszszenek, — mert

hogyan küldhet egy szervezetlen testület küldöttséget? — hanem hogy bizonyos egyének a követek közül, csak úgy véletlenül bebotlanak a papság tanácskozó teremébe s azután a nemességébe; s ott megemlítik, mint egy olyan dolgot, a melyet ők esetlegesen észleltek, hogy a követek ugy látszik ő rájok várakozva ülnek együtt, hogy meghatalmazásaikat igazolhassák. Ez bölcsebb eljárás!

A papság, a kik között olyan sokasága van a főméltóságnélkülieknek, vagyis a papi szoknyát viselő közrend képviselőinek, azonnal tiszteletteljes feleletet küld, hogy ők épen ezen dolog mély fontolásával vannak elfoglalva, s ezután még inkább, mint eddig. Nem úgy a nemesség: a mely lovag állásban, négy nap múlva azt feleli, hogy a mi őket illeti, ők valamennyien igazolva vannak és megalakulva; hogy azt hitték, miszerint a követek hasonlóképen vannak; egy ilyen *külön* igazolás levén világosan az ősök bölcsesége által szentesitett valódi alkotmányos eljárás; a mint ők, a nemesség, szives készséggel hajlandók azt megmutatni egy közülök kiküldött bizottság által, ha a közrend követei hajlandók velök értekezni, bizottság bizottsággal. Tüstént ennek a nyomában jön egy küldöttség a papságtól, az ő ravasz békéltető modorukban, ugyanazt a javaslatot ismételvén. Itt van egy bonyolult dolog: mit mondanak a bölcs követek ehhez?

A bölcs követek, óvatosan s még mindig inertiával, tekintetbe vévén, hogy, ha ők nem a franczia harmadik rend is, legalább az egyének

egy olyan csoportozata, kik valami olyan formaczimre tartanak igényt: öt napi arról való beszéd után elhatározzák, hogy neveznek ki egy ilyen bizottmányt, bár mintegy azzal az utasitással, hogy ne hagyják magukat meggyőzni; a hatodik nap ezek kinevezésével telik el; a hetedik és nyolczadik az összejövetel formáinak, helyének, idejének és más ilyeneknek megállapitásával: úgy hogy nem előbb, csak május 23-ának estéjén jöhet össze a nemesség bizottmánya a követek bizottmányával, a papság közbenjáróként szerepelvén: s kezdődhetik el a lehetetlen munka, emezek meggyőzése. Egy másik összejövetel 25-én teljesen elégséges: a közrend követei meggyőzhetetlenek, a nemesség és papság ellenmondhatatlanul meggyőzők; a bizottmányok visszavonulnak, mindenik rend megmaradván a maga első követeléseinél.*)

Igy telt el három hét. Három héten át a harmadik rend Carroccio a messze látszó Gonfalonnal mozdulatlanul állt, gúnyolván a szeleket, s várva, hogy micsoda erő fog gyülekezni körüle.

Képzelhetjük, hogy mit érzett ez alatt az udvar, s hogyan jött tanács tanács után, s keringett hangzat s üresség azon eszeveszett örvényben, a hol bölcseség nem lakozhatott. A ravaszul kigondolt adóztató gép ime össze van hozva; felállitva hihetetlen munka által, és ott áll, három része érintvén egymást: két inditókereke a nemesség és papság, s roppant hajtó-

*) A tárgyalásokról szóló tudósitás, május 6-tól junius 1-ig. (Hist. Parlementaire, I. 379—422).

kereke a harmadik rend. A két inditó-kerék forog a legkivánnivalóbb módon; azonban, — szörnyüség nézni, — a roppant hajtó-kerék mozdulatlanul áll, nem akar megindulni. A legügyesebb gépészek sem mennek vele semmire. Hogyan fog ez dolgozni, ha egyszer elkezdi? Rettenetesen, atyámfiai; és sok czélra; de adószedésre, vagy udvari-liszt őrlésére, akár előre megmondhatjuk, hogy soha. Vajha folytathattuk volna az adószedést, úgy mint régen, *kézzel!* Nem bizonyultak-e be Messeigneurs d'Artois, Conti, Condé (az úgynevezett udvari triumviratus) balsejtelmei, — az övék, kik az anti-demokraticus Mémoire au Roi-t benyujtották? Ezek csóválhatják szemrehányólag magas fejeiket, verhetik szegény homlokukat: azonban a legravaszabb gépészek sem tudnak semmit. Maga Necker, még ha hallgatnának is rá, kezd igen furcsán nézni. Az egyetlen dolog, a mi tanácsolhatónak látszik: katonák összevonása. Két új ezred, s a harmadikból egy zászlóalj már Párisban van: többeket is meg fognak inditani. Minden körülmények közt jó az, ha a katonaság kéznél van; jó, ha a parancsnokság biztos kezekben van letéve. Ki kell nevezni Brogliet, az öreg Broglie herczeg marsallt, ki régi fegyelem-tartó katona; szilárd, vezető-káplárféle erkölcsiséggel; olyan ember, a kiben meg lehet bízni.

Mert, fájdalom, a papság sem, sőt még a nemesség sem azok, a miknek lenniök kellene, s a mik lehetnének most, a midőn kivülről ennyire fenyegettetnek: t. i. egyek és összetartók. A ne-

mességnek, igaz, megvan a maga Catilinája vagy Crispin D'Espréménilje, a sötétenhevülő, csupa renegát tüzben; a maga lármás hordó Mirabeauja; de megvannak az ő Lafayettejeik, Liancourtjaik, Lametheik is; mindenek felett megvan az ő D'Orléansuk, ki most már mindörökre elvagdalta a maga udvari kötelékeit, és álmodozva tünődik magas és mind magasabb díjak felől (mert nem fia-e ő is IV. Henriknek, s nem részleges, potentialis trónörökös-e?) — utazásában a kaos felé. S a mi a papságot illeti, ott számosan vannak a curék, tényleges desertorok, a kik átszöktek; két töredék, s a második töredékben Curé Grégoire. Sőt beszélik, hogy nem kevesebb, mint száznegyvenkilenczen vannak a kik tömegesen hajlandók átszökni, s csakis a párisi érsek tartja vissza őket. Bizony, ez elvesztett játszmának látszik.

Azonban ne higyjük, hogy Francziaország, hogy Páris tétlenül ült mindezen idő alatt! Távolról és közelről feliratok érkeznek nagy mennyiségben: mert a mi követeink most már eléggé szerveződtek arra nézve, hogy a leveleket felbonthassák. Sőt még arra nézve is, hogy azokkal kicsinylőleg bánjanak. Így a szegény Marquis de Brézé, főajtónálló, szertartás-mester vagy akármi volt a czime, valami czeremóniás dologban irván ez időtájt, semmi hibát nem lát abban, hogy levelét így végezze be: „maradok, uram, önnek őszinte hive.“ „Kinek az őszinte hive?“ kérdezi Mirabeau. — „A harmadik rend dékánjának“ (ideiglenes elnök.) — „Egyetlen embernek sincs joga Francziaországban, így

irni," — viszonzá; mire a karzatok és a világ tapsolnak neki.*) Szegény De Brézé! Ezeknek a követeknek régibb rovásuk van ő ellene; s még ő sem végzett velök egészen.

Más oldalról Mirabeau kénytelen tiltakozni hírlapjának az *„Országrendek közlönyének"* gyors betiltása ellen; — s folytatni azt más czim alatt. E bátor cselekedetben a párisi választók, kik még mindig *Cahier*jeik szerkesztésével vannak elfoglalva, nem tehették, hogy őt ne támogassák, felirást intézvén ő felségéhez: kérve a legteljesebb „ideiglenes sajtó-szabadságot"; sőt szólottak a Bastille lerontásáról is, s hogy annak helyére valamely hazafias király ércz-szobrát állitsák! — Ezek a gazdag polgárok: de gondoljuk meg most, hogy hogyan állott a dolog, például, azok közt a senkihez nem tartozó, mindenféle, s most már teljesen eleutheromaniacussá lett naplopók, zsebmetszők, társadalmi leirhatatlanok (s átalában földgömbünk átszűrt csőcseléke) közt, a kik örökké ott örvényzenek a Palais Royalban; vagy hogy micsoda mély feneketlen nyögés, a mely gyorsan változik kiáltássá, jön a Saint-Antoineból s a huszonöt millió közül, kik az éhenhalás által fenyegettetnek!

Itt van az eltagadhatatlan gabona-szükség; — legyen az oka az idei aristokrata-összeesküvés, Orleansösszeesküvés, vagy a tavalyi szárazság és jégeső: annyi tény, hogy a városban és falun egyaránt, a szegény ember kétségbeeset-

*) Moniteur, (Hist. Parlementaire, I. 405).

ten, megnevezhetetlen sorsnak néz elébe. S ez az országrendek gyülése, a mely arany-kort tudna teremteni számunkra, kénytelen mozdulatlanul állani; nem igazolhatja meghatalmazásait! Mindennemű ipar szükségképen pang, kivéve az inditványok tételéét.

A Palais Royalban, valószinűleg aláirásból födözve, valami deszka-sátor-félét *(en planches de bois)* állitottak fel,*) — a mely nagyon kényelmes valami; ott a válogatott patriotismus most már határozatokat vehet jegyzőkönyvbe, tarthat hangos, hazafias beszédeket, kényelmesen, akármilyen idő legyen odakint. Az ördög ugyancsak dolgozik. Mindenik *café*ban az asztalon, a széken, ott áll egy hazafias szónok; körülötte nagy tömeg odabent; s odakint a másik, a mely szájtátva hallgatódzik a nyitott ajtón és ablakokon, „mennydörgő tapssal fogadva minden mondatot, mely valamivel keményebb a közönségesnél." Monsieur Dessein röpirat-áruló boltjában a szomszédban, az ember csak erős könyök-használat által juthat a fizető asztalhoz; minden óra meghozza a maga röpiratát, sőt nyalábját a röpiratoknak; „ma tizenhárom volt; tegnap tizenhat; kilenczvenkettő a mult héten".**) Gondoljunk a zsarnokságra és a drágaságra; a tüzes szónoklatokra, mendemondára, röpiratokra; *Société Publicole*-ra, Bretagne clubra, Dühösek clubjára; — s arra, hogy vajjon mindenik korcsma, kávéház,

*) Histoire Parlementaire, I. 429.
**) Arthur Young, Travels, I. 404.

társas összejövetel, esetleges utczai csoportosulás ezen a kiterjedett Franczia-országon keresztül nem egy-egy dühösek clubja-e?

Mindezekre a közrend követei csak a bánat bizonyos fönséges tehetetlenségével figyelhetnek oda, arra lévén korlátolva, hogy „saját benső rendtartásukkal" foglalkozzanak. Biztosabb állást soha követek el nem foglaltak: csak tartsák meg azt ügyesen. Ne engedjék, hogy a hőmérsék igen magasra emelkedjék; ne törjék el az Eros-tojást, mig ki nem kelt, mig magától fel nem törik. Várakozó közönség tölti be a karzatokat és üres helyeket; „nem lehet őket visszatartani a tapsolástól." A két előjogos rend, a nemesség egészen igazolva és megalakulva, nézhet rájuk olyan arczczal, a minővel neki tetszik; nem nemi titkos remegése nélkül a szivnek. A papság, mely mindig szerette a közbenjáró szerepét játszani, a karzatok felé és az ott levő népszerűség felé kap körmeivel; és elhibázza. Küldöttség érkezik tőlök, fájdalmas izenettel „a gabona-szükség felől" és szükségessége felől annak, hogy vessék félre az üres formalitásokat és tanácskozzanak csupán erről. Ravasz javaslat; melyet azonban a követek (a tenger-zöld Robespierre inditványára) ügyesen elfogadnak, mint az újjmutatás vagy épen a zálog egy nemét, hogy a papság azonnal átjő hozzájok, megalkotja az országrendek gyülését, s *igy* megolcsósítja a gabonát!*) Végre, május 27-ik napján Mirabeau, úgy látván, hogy az idő már itt van,

*) Bailly, Mémoires, I. 114.

inditványozza, hogy „a tétlenség szünjék meg"; hogy hagyván a nemességet az ő merev útjokon, hívják fel a papságot „a béke istenének nevében," hogy csatlakozzanak a követekhez és kezdjék a munkát.*) A mely felhivásra ha ők süketek maradnak, — majd meglátjuk! Nincsen-e köztük száznegyvenkilencz, a ki kész általjönni?

Oh triumviratusa a herczegeknek, új pecsétőr Barentin, te belügyminiszter Breteuil, Polignac herczegnő és várakozással figyelő királyné, — mit cselekesztek most? Ez a harmadik rend mozgásba kezd jőni, egész Francziaország erejével gépezetében; a papság-gépezetet a nemesség-gépezettel együtt, melyeknek gyönyörű ellensúlyozó és fék gyanánt kellett volna szolgálniok, szégyenteljesen fogja vonszolni maga után és felgyújtja magával együtt. Mit kell tenni most? Az Oeil-de-Boeuf zavarodottabbá lesz, mint valaha volt. Suttogva tanácsolják ezt, tanácsolják amazt; egész vihara van a súgás-búgásnak! Vezér-férfiak mind a három rendből éjenkint ide idéztetnek; ördögüzők sokan közülök; de elüzhetik-e ezt? Magát Neckert is szivesen látnák, csak tudná magát haszonnal közbevetni.

Tehát hadd lépjen közbe Necker, s a király nevében! Szerencsére arra a tüzet vető „béke istene"-féle izenetre még nem *feleltek*. A három rend ismét előleges tanácskozásokat tart; ezen ő hazafias miniszterük alatt valamit tán sikerül

*) Histoire Parlementaire, I. 413.

meggyógyítani, befoldozni; — mi az alatt kiállítjuk a svájczi ezredeket és „száz darab csatahágyút." Ez az, a mit az Oeil-de-Boeuf a maga részéről elhatároz.

De a mi Neckert illeti — fájdalom, szegény Necker, ennek a te nyakas harmadik rendednek egyetlen első- és utolsó szava van: *együttesen való igazolás,* mint záloga az együttesen való szavazásnak és határozásnak! Fél ajánlatok, egy ilyen kipróbált baráttól, felelik ők bámulással! Az immel-ámmal folytatott tanácskozások gyorsan megszűnnek: a harmadik rend, mely most kész és elhatározott, miután az egész világ áll háta megett, visszatér a három rend közös nagy termébe, Necker pedig az Oeil-de-Boeufbe, a hol úgy tekintik, mint egy varázsától megfosztott varázslót, — a ki csak arra való, hogy elbocsáttassék.*)

És igy a közrend követei végre saját erejükön dolgozni kezdenek. Ideiglenes elnök vagy dékán helyett most már valóságos elnökük van: Bailly a csillagász. Igen, dolgozni kezdenek, még pedig erősen! Végnélküli, hangzatos és mérsékelt ékesszólás mellett, mely a hirlapok szárnyain minden országba eljut, most, juniusnak ezen 17-ik napján elhatározzák, hogy az ő nevük nem *harmadik rend,* hanem — *nemzeti gyülés!* Ők tehát a nemzet? Herczegek triumvirátusa, királyné, makacskodó nemesség és papság, mik vagytok akkor *ti?* Rettenetes mély

*) A tanácskozások jun. 1-től jun. 17-ig 1789 (Hist. Parlementaire, I. 422—478).

kérdés; — a melyre alig lehet megfelelni élő politikai szólásmódokban.

Mindezekre nem tekintve, a mi új nemzeti gyülésünk tovább megy, és kinevez egy *Comité de subsistancest* (élelemről gondoskodó bizottmány); a mely kedves Francziaország előtt, bár alig vagy épen nem képes gabonát találni. Mindjárt azután mintha ez a mi nemzeti gyülésünk egészen szilárdan állana lábain, — kinevez „más négy állandó bizottságot"; azután egyet a nemzeti adósság biztositásának elintézésére, másikat az évi adóztatás kidolgozására: mindezt negyvennyolcz óra alatt. Ekkora gyorsasággal halad ez: az Oeil-de-Boeuf varázslói méltán kérdhetik maguktól: hova?

II. FEJEZET.

De Brézé Mercurius.

Most volna igazán szükség egy „*Deus* ex machinára"; itt van egy csomó, melynek megoldása méltó akármelyikhez. Az egyedüli kérdés, hogy melyik isten legyen az, a ki megoldja? Vajjon Mars de Broglie legyen-e az ő száz ágyújával? — Ne még, feleli az eszély; ilyen lágy, határozatlan Lajos király. Hadd legyen az *Mercurius* hírnök, a mi fő-ajtónállónk de Brézé!

Holnap, a mely junius 20-ika, ez a száz negyvenkilencz hamis curé, a kiket nem képes többé visszatartani ő kegyelmessége a párisi érsek, át akar szökni testületileg: hadd lépjen közbe de Brézé és — zárja be előttük az ajtót. Nemcsak hogy királyi ülés lesz a Salle des Menusben, hanem addig az ideig semmiféle gyülés, semmiféle dolgozás (az ácsokét kivéve) nem lehet. A mi harmadik rendünk, miként maga nevezé ki magát, „a nemzeti gyülés", ezen ügyes módon hirtelen kitúrva találja magát saját terméből az ácsok által, s arra

kényszeritve, hogy semmit se csináljon, még csak ne is tanácskozzék vagy érthetőleg panaszolkodjék, — mig ő felsége a *Séance Royale*lal és az új csodákkal kész nem lesz! Ilyen módon fog de Brézé, mint Mercurius *ex machina* közbe lépni; és ha az Oeil de-Boeuf nem csalatkozik, szabadulást eszközöl a *nodus*-ból.

A szegény de Brézéről megjegyezhetjük, hogy még eddig egyszer sem volt szerencsés ezekkel a követekkel való bánásában. Öt héttel ezelőtt, midőn ő felségének kézcsókolására járultak, a hogy viselte magát, mindnyájok megrovását vonta fejére; s azután azzal az ő „őszinte hivé"-vel minő gúnyosan bántak el! Ezen este, vacsora előtt, Bailly elnöknek egy új levelet ir, hogy azt másnap, mindjárt napkölte után, kézhez adják, a király nevében. Ezt a levelet azonban Bailly, hivatalának büszkeségében, egyszerűen összegyűrve zsebébe dugja, mint egy olyan váltót, a melyet nem szándékszik kifizetni.

Csakugyan, szombaton reggel, junius 20-án éles hangú hirnökök hirdetik Versailles utcáin mindenfelé, hogy *Séance Royale* fog tartatni a legközelebbi hétfőn, s addig az országrendeknek semmiféle ülésök nem lesz. S mégis, a mint látjuk, Bailly elnök, mindezek hallása mellett, s De Brézé levelével zsebében, halad, — s nyomában az egész nemzeti gyülés, a szokott Salle des Menus felé; mintha De Brézé és a hirnökök nem volnának egyebek levegőnél. Be van zárva a terem; elfoglalva a franczia gárda által. „Hol a kapitány?" A kapitány megmutatja a királyi rendeletet; sajnálat-

tal kénytelen tudtul adni, hogy odabent a munkások ugyancsak dolgoznak azon, hogy ő felségének *Séance*ára az emelvényt elkészitsék; szerencsétlenségre senkinek sem engedhet bemenetelt, vagy legfölebb az elnöknek és a titkároknak, hogy irataikat kihozzák, melyekben az asztalosok kárt tehetnének! — Bailly elnök belép a titkárokkal, s visszatér, hozva az iratokat: az ajtókon belül, fájdalom, a hazafias ékesszólás helyén most más zaj nincs, mint kalapácsolás, fűrészelés, s a munka recsegése és dübörgése. Példa nélkül való profanatio!

A követek csoportonként álldogálnak a párisi úton, ezen árnyékos *Avenue de Versailles*on; hangosan panaszkodva a rajtuk elkövetett méltatlanság miatt. Az udvaronczok feltehetőleg, néznek rájuk ablakaikból, és markukba nevetnek. A reggel nem a legkellemesebb; zordon, egy kissé szitálódzik is.*) Azonban az arra menők mind megállanak: hazafias karzat-látogatók, mindenféle vegyes nézők szaporitják a sokaságot. Vad tervek követik egymást. Néhány elkeserült követ inditványozza, hogy menjenek és tartsanak ülést a nagy külső lépcsőzeten Marlyben, a király ablakai alatt; mert úgy látszik, hogy ő felsége ide kocsizott át. Mások arról beszélnek, hogy változtassák a Château Forecourtot, melyet *Place d'Armes*nak neveznek, egy Runnymede-dé s új *Champ de Mai*-ivé a szabad francziáknak: sőt hogy keltsék föl, a méltatlankodó hazafiság hangjaival, ma-

*) Bailly, Mémoires, I. 185—206.

gának az Oeil-de Boeufnek visszhangjait. Majd jelentés jön, hogy Bailly elnök, a körültekintő Guillotin és mások segélyével, alkalmas helyet talált a Rue St. Francois „labdázó termében". Ide vonulnak haragosan a közrend követei, hosszú sorokban, rekedten kiáltozva, mint a repülő darvak.

Különös látvány volt ez a Rue St. Francois-ban, a régi Versaillesben! Egy meztelen labdázóterem, mint a hogy az akkori festményeken még most is látható: négy puszta fal, minden födél nélkül, kivéve fönt azt a szegény fa-szurdékot vagy befödött néző karzatot, a mely ott függött köröskörül: — lent a terem padozatán most nem haszontalan hujjákolás, labdák csattogása és röppentyük pattogása hangzik, hanem egy méltatlankodó nemzeti képviselőtestület lármás zajongása, a melyet botrányosan ide száműztek! Mindamellett a szemtanúknak egész fellege néz le rájok, a fa-karzatokról, a falak ormairól, a szomszéd háztetőkről és kéményekről; hömpölyög feléjök minden irányból, szenvedélyes, hangoztatott áldásokkal ajkaikon. Nehány asztalt kapni ott, a min irni lehet; egy pár széket, ha nem azért is, hogy ráüljenek, hanem hogy arra álljanak. A titkárok kioldozzák csomagaikat; Bailly megnyitá a gyülést.

A tapasztalt Mounier, — a ki nem egészen járatlan az ilyen dolgokban, parlementi lázadásokban, melyeket láthatott, vagy hallhatott rólok, — úgy gondolja, hogy jó lenne ilyen siralmas, fenyegető körülmények közt egyesülniök eskü által. Általános helyesléssel fogadják az

inditványt, mint mikor a keblekben lefojtva levő tűz egyszerre nyilást kap! Az eskü-forma elkészittetik; Bailly elnök hangosan felolvassa, — s valóban olyan erős hangon, hogy a nézők tömege még az ajtókon kivül is hallja azt s orditozással felel rá. Hatszáz jobb kéz nyúlik fel Bailly elnökével egyszerre, a felettök levő istent hiva fel tanúbizonyságul, hogy ők nem fognak egymástól elválni földi emberek kedviért, hanem össze fognak jönni minden helyeken, minden körülmények közt, a hol csak ketten vagy hárman találkozhatnak, mig az alkotmányt el nem készitették. Elkésziteni az alkotmányt, barátim! Sokáig tartó feladat az! Azonközben hatszáz kéz alá is irja, a mire megesküdött; hatszáz *egy* hiján; egy loyalis Abdiél hiján, a ki ezen egyetlen fénysugár mellett még most is látható és megnevezhető: a szegény „M. Martin d'Auch, Castelnaudaryból, Languedocban." Ennek megengedik, hogy aláirjon vagy jelezze annak megtagadását; sőt megmentik a nézők tömegétől is, kinyilatkoztatván, hogy „feje zavart". Négy órára az aláirásokkal egészen elkészülnek; az új összegyülés ideje hétfőn reggelre tüzetik ki, előbb a királyi ülés órájánál; hogy a mi száznegyvenkilencz papi szökevényeink ki ne játszassanak: össze fogunk jönni „a minoriták templomában vagy egyebütt," abban a reményben, hogy a mi száznegyvenkilenczünk csatlakozni fog hozzánk; — és most ideje, hogy ebédelni menjünk.

Ez volt a labdázóteremben tartott ülés, a hires *Séance du Jeu de Paume;* a melynek híre

messze elterjedt minden országokban. Ez volt Mercurius de Brézének szereplése, mint Deus ex machináé, s ilyen gyümölcsöt hozott. Az udvaronczok gúnyos nevetése a versaillesi Avenueben komor hallgatássá változott már. Azt hitte-e ez az esztelen udvar, a pecsétőr Barentinnel, a triumviratussal és a többiekkel együtt, hogy képesek lesznek szétkergetni hatszáz nemzeti képviselőt, kik egy nemzeti alkotmánynyal terhesek, épen úgy mint ugyanannyi baromfit a csűrben, melyekben alig van valami, — egy fő-ajtónállónak fehér vagy fekete pálczája által. A csűrben levő baromfiak sápogva szaladnak széjjel de a nemzeti képviselők visszafordulnak oroszlán arczczal, s felemelt jobb kézzel olyan esküt tesznek, a mely Francziaország négy sarkát megreszketteti.

Bailly elnök becsülettel tetézte magát, a mely meghozza majd a maga jutalmát. A nemzetgyülés most kétszeresen és háromszorosan a nemzet gyülése; nem csak harczoló és vértanúskodó, hanem győzedelmes; megbántva, és mégis olyan, a melyet nem *lehet* megbántani. Páris még egyszer kiönt, hogy „haragos nézéssel" tanúja legyen a *Séance Royale*nak:*) melyet egy új szerencse keddre halaszt. A száznegyvenkilencz, s közöttük még püspökök is, egész kényelemben mehettek át, s ünnepélyesen csatlakozhattak a követekhez, a kik ott ültek várakozva templomukban. A követek őket örömkiál-

*) Arthur Young (Travels, I. 115—118); A Lameth, etc.

tásokkal, ölelésekkel, sőt könyekkel fogadták;*) mert ez a dolog most már élet-halál harczczá kezd válni.

A mi magát a Séancet illeti, az ácsok úgy látszik elkészitették emelvényüket, de minden egyéb odaveszett. Hiábavaló, mondhatjuk végzetes volt az egész dolog. Lajos király bemegy, a nép tengerén keresztül, mely mogorván-hallgatag és sok mindenféléért haragszik, — miután odakint az eső is szakad. Belép egy hasonlóképen mogorván-hallgatag harmadik rend közé, a mely vizessé lett az alacsony folyosók alatt és hátsó ajtók mellett várakozva, a mig az udvar és az előjogosok a fő-ajtón mentek be. Király és pecsétőr (Necker nem látható ott) megismertetik, némi hosszadalmassággal, a királyi kebel határozatait. A három rend külön *fog* szavazni. Másfelől Franczia-ország jelentékeny alkotmányos áldásokban fog részesülni; a mint azok részletezve vannak ezen harminczöt czikkelyben,**) melyeknek olvasásába a pecsétőr egészen belereked. A mely harminczöt czikkelyre nézve — adja hozzá ő felsége, ismét felemelkedve — ha a három rend szerencsétlenségre nem tudna megegyezni egymás közt, hogy azokat életbe léptesse, én magam fogom életbe léptetni: *„seul je ferai le bien de mes peuples,“* — a mely értelmezve ezt jelentheti: ti, czivakodó követei az országrendeknek, valószinűleg nem sokáig lesztek itt! Végezetre, mára mindnyájan el

*) Dumont, Souvenirs sur Mirabeau, c. 4.
**) Histoire Parlementaire, I. 13.

fognak távozni; s összegyülnek ismét holnap reggel, mindenik rend a maga külön helyén, hogy az ügyeket intézzék. Ez a királyi kebel határozata: nyomatékos és világos. S ezzel a király, kisérete, a nemesség s a papság többsége szép rendben kivonulnak, mintha az egész dolog kielégitőleg el volna intézve.

Ezek kivonulnak, a mogorván hallgatag néptengeren keresztül. Csak a közrend követei nem vonulnak ki, hanem ott állanak komor hallgatásban, nem tudva, mitevők legyenek. Egy ember van köztük, a ki tudja; egy ember van köztük, a ki lát és mer! Mirabeau király az, a ki most az emelvényre lép, és felemeli oroszlánszavát. Bizonyára kellő időben mondott szó; mert ilyen jeleneteknél a pillanat, koroknak anyja! Ha Gabriel Honoré ott nincs, elképzelhetjük, hogy a közrend követei, megijedve a veszélytől, mely most minden oldalról kitátotta rájuk torkát, s mind jobban elsáppadván egymás sáppadtságától, hogyan *szállingóztak volna el*, igen természetesen, egyik a másik után, s az európai történet egész folyama más lett volna!

Azonban ő ott van. Hallgassátok azon királyi erdeihang harsogását; szomorú, mély; gyorsan emelkedik orditássá! A szemek kigyúladnak az ő szemeinek tüzétől: — A nemzeti követeket a nemzet küldötte; ők esküt tettek egymásnak; ők — De nézd, a mig az oroszlánhang a legerősebben ordít, micsoda jelenség ez itt? Megjelenése Mercurius de Brézének, a ki valamit makog! — „Hangosan mondja ki!“ — kiáltják többen. „Uraim, — kiáltja Brézé élesen, önmagát ismé-

telve, „önök hallották a király rendeleteit!" Mirabeau rámered tüzetszóró tekintetével; megrázza a fekete oroszlán-sörényt: „Igen, uram hallottuk, a mit a királynak tanácsoltak, hogy mondjon; s ön, a ki nem lehet magyarázója az ő rendeleteinek az országrendek előtt; ön, a kinek itt sem helye, sem szólás-joga nincs: nem *ön* az az ember, ki minket arra emlékeztessen. Menjen ön, uram, s mondja meg azoknak, a kik önt küldték, hogy mi itt a nép akaratánál fogva vagyunk, s hogy csak a szuronyok ereje lesz képes bennünket innet eltávolitani!"*) S a szegény De Brézé kitipeg a nemzet-gyülésből, s ha hónapokkal később egyetlen igen halvány csillamlás nem esnék rá, a történet lapjairól is véglegesen.

Boldogtalan De Brézé, arra kárhoztatva, hogy hosszú korokat keresztül éljen az emberek emlékezetében, ilyen gyámoltalan alakban, reszkető fehér pálczával! Hű volt az etiquettehez, a melyben állott az ő hite itt alant; vértanúja a személyek iránt való tiszteletnek. Rövid gyapjúkötösök nem járulhattak ő felsége kezének csókolására, a míg a hosszú atlaszpalástok csókolák azt. Sőt nemrég, midőn a szegény kis trónörökös kiteritve feküdt, s valamely szertartásos látogatás érkezett, nem jelentette-e be pontosan még a trónörökös *holt testének* is: „Monseigneur, az ország-rendek egy küldöttsége!"**) *Sunt lacrymae rerum.*

De mit csinál az Oeil-de-Boeuf most, midőn

*) Moniteur (Hist. Parlem. II. 22.)
**) Montgaillard, II. 38.

De Brézé visszakoczog hozzájok? *Elküldi* azt az említett szuronyerdőt? Nem úgy; a néptenger még most is ott mozog nagy sokaságában, feszülten figyelve mindarra, a mi történik; sőt berohan és ömöl zajos hullámzással magának a kastélynak udvaraiba, miután az a hir kezdett terjedni, hogy Neckert elbocsátják. A mi mindennél rosszabb, a franczia gárda nem hajlandó a cselekvésre: „két csapat közülök *nem tüzel*, midőn parancsolják.“*) Neckert, minthogy nem volt a Séanceon, előkiáltozzák, diadallal viszik haza; s őt nem szabad elbocsátani. Másfelöl a párisi érsek ő kegyelmessége kénytelen menekülni betört hintó-ablakokkal, s életét is csak az eszeveszett hajtásnak köszöni. A *Gardes-du-Corpsot* (testőrség), a melyet kirendeltetek, jobb lesz, ha visszarendelitek.**) Gondolni sem lehet a szuronyok küldésére.

Katonák helyett az Oeil-de-Boeuf küld — ácsokat, hogy szedjék le az emelvényt. Sikertelen fogás! Kevés pillanat mulva magok az ácsok is abba hagyják a zörgést és kalapácsolást az emelvényen; megállnak kalapácscsal kezükben, és nyitott szájjal hallgatnak.***) A harmadik rend elhatározza, hogy ők mind a jelenben, mind a múltban, mind a jövőben nemzeti gyülés; továbbá, hogy ez a nemzetgyülés most már sérthetetlen; annak minden tagja sérthetetlen; hogy „becstelen, áruló a nemzet

*) Histoire Parl. II. 26.
**) Bailly, I. 217.
***) Hist. Parlem. II. 23.

irányában, és főben járó bűnös bármely személy, testület, törvényszék, itélőszék vagy bizottmány, a mely most vagy ezután bármikor, ezen ülés-szak alatt vagy azután, közülök egyet is üldözni, vallatás alá fogni, elfogatni vagy elfogattatni, letartóztatni vagy letartóztattatni merészel stb., *akárki* parancsolná is".*) A mely meglévén, most már megpihenhet az ember Sieyès Abbé ezen kényelmes reflexióján: „uraim, önök azok ma, a mik tegnap voltak".

Az udvaronczok kiáltozhatnak, de ez azért úgy van és úgy marad. Az ő jól levert töltésük a gyujtólyukon robbant ki, befedve őket perzselődéssel, zavarral és piszkos korommal! Szegény triumvirátus, szegény királyné; s mindenek felett szegény férje a királynénak, a ki jót akar, csak volna valami határozott akarata! Bolondság az a bölcseség, a mely mindig elkésve bölcs. Néhány hónappal ezelőtt ez a harminczöt engedvény betöltötte volna Francziaországot örvendezéssel, s az eltarthatott volna több esztendőn át. Most már nem ér semmit; csupa említését is gunynyal fogadják; ő felségének határozott rendeleteit semmibe sem veszik.

Az egész Francziaország őrjöngésben van; tengere az embereknek, mintegy „tiz ezerre" becsülve, örvényzik „egész nap a Palais Royalban".**) Az ottmaradt papság, s hasonlóképen mintegy negyvennyolcz a nemesek közül, azok között D'Orleans is, most azonnal átmentek a

*) Montgaillard, II. 47.
**) Arthur Young, I. 119.

győzedelmes közrendekhez; kik által, — a mi természetes, — „tetszés kiáltással“ fogadtatnak.

A harmadik rend győzedelmeskedik; Versailles városa örömkiáltással veszi körül; tizezer ember örvénylik egész nap a Palais Royalban; s egész Francziaország lábujhegyen áll, szintén közeledve az örvényhez! Nézze meg ezt az Oeil-de-Boeuf jól. A mi Lajos királyt illeti, ő elnyeli a vele tett bántalmakat; kész alkudozni, hallgatni; minden áron fenn akarja tartani a békét a jelenre. Kedden, junius 23-án volt, midőn ő azt a parancsoló királyi rendeletet elmondotta; s még nem telt el a hét, midőn irt a visszamaradt makacs nemeseknek, hogy ők is kötelezzék le őt és engedjenek. D'Espréménil utolsó dühét önti ki; Hordó-Mirabeau „eltöri kardját“ egy fogadást téve — a melyet meg is tarthatott volna. A „hármas család“ tehát most már teljes számú, miután a harmadik eltévelyedett testvér, a nemesség, visszatért kebelébe; — eltévelyedett, de meg lehet bocsátni neki; édes ékesszólás Bailly elnök ajakáról, a mennyire lehet, enyhiti fájdalmát.

Igy győzedelmeskedik a harmadik rend, s az országrendek nemzetgyüléssé lettek, és az egész Francziaország *Te Deumot* énekelhet. Bölcs tétlenség által, és a tétlenség bölcs megszüntetése által nagy győzelmet nyertek. Junius utolsó éjszakája van: egész éjjel semmi egyebet nem lát az ember Versailles utczáin, mint „fáklyákkal rohanó embereket,“ örömkiáltás és örvendezés közt. Május másodikától, midőn ő felsége kezeit megcsókolták, ezen ju-

nius harminczadikáig, midőn fáklyákkal szaladgálnak, nyolcz hetet és három napot számlálunk. Nyolcz héten át a nemzeti Carraccio ott állt messze kilátszólag, nem egy jeladást küldve szét; s ennyien gyülekezvén most már körülötte, remélhetőleg állani fog.

III FEJEZET.

Broglie, a hadisten.

Az udvar méltatlankodva érzi, hogy legyőzetett; de mit tegyen most már? Máskor majd okosabb lesz. Mercur hiába szállott le; most tehát Mars következik. Az Oeil-de-Boeuf istenei visszavonultak felhős Idájuknak sötétségébe; s ott ülnek, alakitva és kovácsolva, a mi szükséges: „egy új nemzeti bank papirjait“, hadi-szereket, vagy pedig emberek előtt örökké kikutathatatlan dolgokat.

S csakugyan, mit jelent ez a nagy „csapatkészlet“? A nemzetgyülés nem kaphat semmi gyámolitást az ő *Comité de subsistancese* számára; csak azt hallja, hogy Párisban a pékek boltjait ostromolják; hogy a vidéken a nép „korpával és főtt fűvel él.“ Azonban valamennyi országútat porfelleggel borit be az ezredek vonulása és az ágyúk vontatása; vad kinézésü idegen katonák: Salis-Samade, Eszterházy, Royal-Allemand; ennyi sok idegen nép; szám szerint harminczezer, — melyet a félelem ötvenezerre nagyit: valamennyien húzódva

Páris és Versailles felé! Montmartre magaslatán már is árkolnak és ásnak, a mely nagyon hasonlit a sánczoláshoz és táborhely-csináláshoz. Páris kiömlését Versailles felé egy ágyúkorlát tartóztatja fel a Sèvres-hidnál. A királyné ló-istállóiból egy ágyú egyenesen magára a nemzetgyülés termére van szegezve. A nemzetgyülés tagjait még álmukból is felriasztja a katonaság dübörgése, a kik sötét éjfélben özönlenek és vonulnak, végtelenül, vagy látszólag végtelenül, körös-körül azokon a helyeken, „dobszó nélkül, hallható vezényszó nélkül.“*) Mit jelent ez?

El akarnak-e küldeni hirtelen nyolcz vagy épen tizenkét képviselőt, s azoknak élén a mi Mirabeauinkat és Barnavejainkat, Ham erősségbe, s a többit gyalázatosan szétszórni a szelekbe? Egyetlen nemzetgyülés sem készitheti az alkotmányt, midőn a királyné istállóiból ágyú van szegezve rá! Mit jelent az Oeil-de-Boeufnek ez a tartózkodása, melyet csak fejbólintások és vállvonitások szakitanak meg? Azon felhős Ida titokzatos sötétségében mit kovácsolnak és készitenek? Ilyen kérdéseket kénytelen a megzavart hazafiság folyvást hangoztatni, s nem kap rá egyéb feleletet a visszhangnál.

Kérdezések és a visszhang elég roszak önmagukban is: — s most főként, mikor az éhes tápláló-esztendő, mely egyik augusztustól a másikig tart, mind beljebb halad, s hova tovább

*) A. Lameth, Assemblée Constituante, I. 41.

éhség-esztendővé válik! A „korpa és főtt fű“ élelem mellett brigandok valósággal gyülekezhetnek, s a földmivelő gazda házánál és a kastély előtt csapatokban, haragosan üvöltik: *kenyeret! kenyeret!* Hiába küldenek ellenök katonákat: a katonák láttára szétoszolnak, eltűnnek, mintha csak a föld alá; s aztán azonnal összegyülekeznek másutt, új zajongásra és zsákmányolásra. Elég rettenetes ezt látni is; de hát még *hallani* róla, a mint az huszonöt millió gyanakvó lelken visszaverődik! A brigandok és Broglie, nyilt meghasonlás, természetellenes hírek: őrültté teszik a legtöbb szivet Franciaországban. Mi lesz mindezeknek a vége?

Marseillesban több héttel ez előtt a városi polgárok fegyvert fogtak, „a brigandok kiirtása“ és más egyéb czélokért: a katonai parancsnok vegye úgy, a hogy akarja. Másutt, mindenütt, nem lehetne-e hasonlót cselekedni? Az elbúsult hazafinak képzelődésében feltünik, mint egy végső szabadító, a *nemzet-őrség* némi előárnya. De képzeljük, mindenek felett, a fa-sátort a Palais Royalban! Olyan egyetemes, összevissza való kiáltozás van ott, mintha világok bomlanának szét: ott ordít leghangosabban a hírnek őrült és őrültté tevő szava; ott mered bele tekintetével legélesebben a gyanú a fölkavart sáppadt világ-őrvénybe, mindenféle alakokat és fantazmákat vevén észre: fenyegető vérszomjas ezredeket a Champ de Marson tanyázva; szétszórt nemzetgyülést; izzó-veres ágyugolyókat (hogy felgyujtsák Párist): — az őrült had-istent és Bellonának csattogó korbácsait. A leghiggadtabb

ember előtt is egészen világossá kezd lenni, hogy a harcz elkerülhetlen.

Igen, elkerülhetlen, intenek rá fejökkel hallgatagon Messeigneurs és Broglie: elkerülhetetlen és rövid. A ti nemzetgyüléstek, megállittatván alkotmánycsináló munkájában, ám hadd fáraszsza a királyi füleket feliratokkal és panaszokkal: ezek a mi ágyúink jól a czélnak vannak irányozva; ezek a had-csapatok kezünknél vannak. A király nyilatkozata, a túlságosan nagylelkű harminczöt czikkelylyel együtt, el volt mondva, de nem hallgattak rá; mindamellett visszavonatlan marad: ő maga fogja azt életbe léptetni. *Seul il fera!*

A mi Brogliet illeti, ő Versaillesben tartja főhadiszállását, s minden ugy megy, mint háboru idején: az irnokok dolgoznak; hallgatag természetű törzstisztek jelentőségteljes arczczal, tollas hadsegédek, őrszemek, parancsvivők futkosnak vagy várakoznak. Ő maga fontosan, kikutathatlanul néz előre; Besenvalt, Páris parancsnokát (a ki ismételve kijött hozzá ezzel a czéllal) s annak figyelmeztetéseit és komoly tanácsát csendes mosolylyal hallgatja.*) A párisiak ellenállnak? kiáltják gúnyosan a Messeigneurök. A hogy egy gyülevész csoport ellenállhat! Csendesen viselték magukat ez utóbbi öt nemzedéken keresztül, eltürve mindent. Saját Mercierjök mondá, csak ezekben az esztendőkben, hogy egy párisi forradalom ezutánra lehetetlen.**)

*) Besenval, III. 398.

**) Mercier, Tableau de Paris, VI. 22.

Álljunk erősen a junius huszonharmadiki királyi nyilatkozat mellett. Franciaország nemessége, derék, lovagias, mint régen egy szivvel lélekkel körénk gyülekszik; — s a mi ezt illeti, a mit ti harmadik rendnek neveztek, mi pedig *canaille*nak, mosdatlan Sansculotteoknak, Patelineknek (ravasz, mások bolonditásából élő ember) firkászoknak, pártoskodó szájhősöknek hivunk: — a derék Broglie, ha szükség lesz rá, „egy kartács-söpréssel *(salve de canons)*“ igen gyorsan elbánik velök. Igy okoskodnak ők, az ő felhős Idájukon; elrejtve az emberek elől, — s az emberek is elrejtve ő előlök.

Jó az a kartácsolás, Messeigneurs, egy feltétel alatt: ha a lövő maga is érczből van csinálva! Azonban szerencsétlenségre húsból van; a ti bérbe fogadott lövőtöknek zsinórjai és vállsallangjai alatt ösztönök, érzelmek vannak, sőt egy neme a gondolatnak. Neki atyafisága testéből való teste ez a canaille, a mely igy elsöpörtetik; testvérei vannak közte, atyja és anyja, — a kik korpával és főtt fűvel élnek. Kedvese maga, ha még meg nem halt a kórházban, engedetlenségre ösztönzi őt, s azt mondja neki, hogy ha hazafi vért ont, átkozott lesz az emberek között. A katona, ki azt tapasztalja, hogy zsoldját ellopják a ragadozó körmü Foulonok, vérét elpazarolják a Soubisek és Pompadourok, s az előmenetel ajtai kérlelhetlenül be vannak előtte zárva, ha csak nem született nemes, — ő maga sincs minden sérelem és zúgolódás nélkül ti ellenetek. Ügyetek nem a ka-

tona ügye, hanem úgy látszik, csak a magatoké, és sem istené, sem más emberé.

Példának okáért hallhatta a világ, hogy nem rég mi történt Béthuneban, midőn valami zendülés támadt a gabona miatt, amilyen zendülés olyan sok van mostanában, s a katonák kirendelve állottak, s midőn a „tüzelj!“ parancsszó adatott, — egyetlen ravasz sem mozdult, csak a puskaagyak ütődtek haragosan a földre, s a katonák sötét-komoran ott állottak, különböző vegyes érzelmek kifejezésével arczukon; — mignem mindeniket „hóna alá fogta egy-egy hazafias házi-gazda,“ s ilyen módon valamennyien elvitetének, hogy megvendégeljék és kedveskedésekkel halmozzák el őket s zsoldjukat megszaporitsák aláirás utján!*)

S a legjobb ezred a sorban, a franczia gárda sem mutatott legutóbb semmi készséget az utczai népre való tüzelésre. Duzzogva tértek vissza Réveillonból, s azóta nem lőttek ki egyetlen töltést sem, s mint láttuk, még akkor sem, midőn parancsolva volt. Veszedelmes hangulat él ebben a gárdában. S azon kivül, a maguk módja szerint, nevezetes emberek is vannak köztök. Valadi, a Pythagoreista egy időben az ő tisztjök volt. Sőt a rendes sorokban a háromszegletü nemez-kalap és kokárda alatt, micsoda kemény fejek nem lehetnek, s azokban micsoda gondolatok, — melyek mind ismeretlenek a közönség előtt! Egyikét a legkeményebb fejeknek most kivehetjük köztük: egy bizonyos Hoche

*) Histoire Parlementaire.

őrmester vállain. Hoche Lázár, ez a neve; ott nőtt fel a versaillesi királyi istállók körül; egy szegény füszedő asszony unokaöcscse; ügyes fiu; rendkivül szeret olvasni. Ez most Hoche őrmester, s nem emelkedhetik fölebb: pénzét rakétákra és olcsó kiadásu könyvekre költi.*)

Mindent összevéve, a legjobbnak látszik ezen franczia gárdát laktanyáiba zárni. Ezt gondolja Besenval és el is rendeli. Laktanyáiba zárva a franczia gárda azt cselekszi, hogy egy „titkos szövetséget" alakit, azzal a kötelezteteséssel, hogy mit se tesz a nemzetgyülés ellen. Elcsábitva Valadi, a Pythagoreista által, elcsábitva pénz és asszonyok által! kiáltja Besenval és számtalan mások. Elcsábitva az által, a mi által akarjátok, vagy épen semmi csábitásra nem lévén szüksége: elég az hozzá, hogy ott jönnek hosszú sorokban, bezároltatásukat feltörték, s őrmestereikkel élükön, junius 26-án megérkeznek a Palais Royalba. Éljenekkel, ajándékokkal fogadtatnak, s zálogul egy korty hazafias pálinkával; ölelkeznek; szavakban kijelentik, hogy Franciaország ügye az ő ügyök! Másnap és a következő napon ugyanez ismétlődik. S a mi szintén különös, ezen hazafias hangulatot és bezároltatásuk feltörését leszámitva, másként a „legkifogástalanabb törvényesség szerint" viselik magokat.**)

Bizony megbizhatatlanná vált ez a gárda!

*) Dictionnaire des Hommes Marquants, Londres (Paris) 1800, II. 198.

**) Besenval, III. 394—6.

Tizenegy kolompost közülök az Abbaye tömlöczbe csuknak. Ez legkisebbet sem használ. A bezárt tizenegynek csak egy pár sort kell, „valamely ismeretlen egyén keze által“, éjfél felé a Café de Foyba bedobni, a hol a patriotismus leghangosabban szónokol az asztalokon. „Kétszáz fiatal ember, csakhamar négy ezerre szaporodva“, alkalmas vasrudakkal ellátva tolong az Abbaye felé; feltöri a kellő ajtókat, s kihozza a maga tizenegyét, más katonai áldozatokkal együtt: — hogy megvacsoráljanak a Palais Royal kertjében; kosztra és szállásra pedig elhelyeztessenek a *Theâtre des Variétés* tábori ágyaiban“; más nemzeti. Prytaneum nem lévén még készen. S mindezt a legnagyobb megfontolással! Sőt annyira lelkiismeretesek voltak ezek a fiatal emberek, hogy egy katonai áldozatot találván, a ki valódi polgári bűnért volt bezárva, azt visszavitték fogházába, tiltakozás mellett.

Miért nem rendeltek ki új katonai erőt? Új katonai erő lőn kirendelve. Az új katonai erő megérkezett, sebes vágtatva, kivont karddal: azonban a nép szeliden „megfogta lovaik kantárszárát;“ a dragonyosok hüvelybe tolták kardjaikat, megbillenték fövegeiket üdvözlésképen, s úgy ültek a nyeregben, mint csupa dragonyos szobrok, — kivéve, hogy egy-egy korty pálinka nyujtatván nekik, „ittak a királyért és a nemzetért a legnagyobb bátorsággal!“*)

S miért nem állapodtak meg most, kérdezzük mi, Messeigneurs és Broglie a nagy had-isten,

*) Histoire Parlementaire. II. 32.

látva mindezeket, s miért nem kerestek más útat, bármely más útat? Szerencsétlenségre, mint mondók, ők nem voltak képesek semmit se látni. Büszkeség, a mely meg szokta előzni a bukást; harag, ha nem okos is, legalább megbocsátható, igen természetes, megkeményitette szivöket és felhevité fejöket: s igy gyávasággal és erőszakkal (a melyek nem igen összeillő párok) rohannak előre, vesztüket keresve. Minden ezred nem franczia gárda, sem elcsábitva nincs Valadi, a Pythagoreista által; hadd jőjjenek fel új, el nem csábitott ezredek; hadd jőjjenek a Royal-Allemand, Salis-Samade, svájczi Château-Vieux, — a melyek tudnak harczolni, de beszélni alig, vagy legfölebb német torok-hangokon; hadd vonuljanak a katonák, s az országutak hadd dübörögjenek az ágyús kocsiktól: ő felsége egy *új* királyi ülést fog tartani, — s ott csodákat tesz! A kartács-tüzelés, ha szükség lesz rá, mennydörgéssé és viharrá leszen.

Ilyen körülmények között, mielőtt az izzóveres golyók hullani kezdenének, a százhusz párizsi választó, bár Cahierjük régóta kész, nem látná-e jónak ismét gyülésezni naponként, mint „választó club?“ Először „egy vendéglőben“ jönnek össze, a hol „ egy nagy lakodalmas társaság“ szivesen ád nekik helyet.*) De később a *Hôtel-de-Ville*ben, magában a városházban gyülésezneK. Flesselles, a kereskedők főbirája négy *échevin*jével (ülnökével) nem tudta őket meg-

*) Dusaulx, Prise de la Bastille (Collection de Mémoires, par Belville et Barriére. Paris, 1821) 269 l.

gátolni abban: ekkora ereje volt a közvéleménynek. Ő a maga échevinjeivel és a százhúsz városi tanácsossal, kik valamennyien *fölülről* neveztettek ki, méltán ülhetnek ott hallgatagon, hosszú öltönyeikben, és nézhetik megfélemlitett nézésükkel, micsoda előjátéka ez az *alulról* jövő forrongásnak, s micsoda sorsuk lesz nekik abban!

IV. FEJEZET.

Fegyverre!

Így függ ez a dolog, kétségesen, végzetteljesen, julius forró napjaiban. M. Maratnak az heves, nyomtatott *tanácsa*, hogy mindenek felett az erőszaktól tartózkodjanak.*) Mindamellett az éhező szegénység már égeti a városi sorompókat, a hol adót szednek az élelmi szerektől, mind erősebben lármázva ennivalóért. Vasárnap van, julius 12-ének reggele; az utczák mind tele vannak raggatva roppant nagyságú *De par le Roi*-féle falragaszokkal, a melyek „felhívják a békés polgárokat, hogy maradjanak otthon," ne tartsanak semmitől, ne gyülekezzenek csoportokba. Mire való ez? Mit jelentenek ezek a „roppant nagyságú falragaszok?" Mindenek felett mit jelent ez a csörömpölése a katonaságnak, dragonyosok, huszárok csörtetve az iránytű minden irányából a Louis Quinze tér felé; megtartva arczuk nyugodt komolyságát, bár csupa csúfnevekkel, gú-

*) Avis au Peuple, ou les Ministres dévoilés julius 1. 1789. (Hist. Parlem. II. 37.)

nyos kiabálásokkal, sőt hajigálásokkal fogadják őket?*) Besenval velök van. Az ő svájczi gárdája már a Champs Élysées-n áll, négy darab ágyúval.

Tehát csakugyan pusztitók törnek reánk? A Sévres-hidtól a legtúl fekvő Vincennesig, Saint-Denistől a Champ-de-Marsig körül vagyunk fogva! A határozatlan ismeretlennek felriasztó félelme van minden szivben. A Palais Royal megrémült kérdezősködések és hallgatag főcsóválások helyévé lőn; az ember képzelheti, minő fájdalmas érzéseket költött fel ott a déli ágyú hangja (melyet a nap süt el, épen midőn keresztül megy a délvonalon); rosszatjelentő, mint a végitélet artikulálatlan hangja.**) Igazán „a brigandok ellen" rendeltettek ki ezek a csapatok? Hol vannak a brigandok? Micsoda titok lappang a levegőben? — Hallga! egy emberi hang érthetőleg hirdeti a Jób-hirt: *Necker, a nép minisztere, Franczia ország megmentője el van bocsátva.* Lehetetlen; hihetetlen! Elárulása a közbéknek! Az ilyen hangot bele kellene fojtani a viz-tartó medenczébe;***) szerencse, hogy a hirhordó gyorsan odább állott. Mindamellett, barátaim, vegyétek úgy a hogy akarjátok, de a hír igaz. Necker elment. Necker tegnap éjszaka óta sietve megy éjszak felé, megállapodás nélkül, engedelmes titoktartással. Uj miniszterünk vannak: Broglie, a had-isten; az aristokrata Breteuil; *Foulon*, ki *azt mondta, hogy a nép egyék fütvet!*

*) Besenval, III. 411.

**) Hist. Parlem. II. 81.

***) Hist. Parlementaire, II. 81.

A hír gyorsan terjed tova a Palais Royalban, az egész messze Francziaországban. Sáppadtság ül minden arczon; zavart ijedelem és elcsüggedés, a mely lassanként a félelem által fokozott dühnek mennydörgésivé válik.

De nézd Camille Desmoulinst, a mint a Café de Foyból sibyllai arczczal kirohan; haja úszik utána a légben; mindkét kezében egy-egy pisztoly! Egy asztalra ugrik: a rendőr-szolgák szemmel tartják; élve nem fogják el, sem ők elevenen, sem őt elevenen. Ez alkalommal hebegés nélkül beszél: — Barátim! ugy haljunk-e meg mint a kergetett nyulak? Mint esztrengájukba összekergetett juhok , bégetve a kegyelemért, a hol nincs, csak kifent kés? Az óra itt van; legfontosabb órája a franczióknak és az emberiségnek; midőn az elnyomóknak mérkőzniök kell az elnyomottakkal, s a jelszó gyors halál, vagy örökre való megszabadulás. Legyen üdvözölve ez az óra! Szánkba, ugy látom, csak egy kiáltás illik, ez hogy: fegyverre! Hadd hangozzék tehát az egész Párizson, az egész Francziaországon keresztül, mintegy a forgószelek torkából, ez az egy kiáltás: fegyverre! — „Fegyverre!“ — üvölti válaszolólag megszámlálhatatlan torok, egyetlen roppant hanggal, mintha egy a levegőben levő Démon üvöltene: mert minden arczon kigyúladnak a szemek, minden sziv őrületben ég. Ilyen, vagy még alkalmasabb szavakkal*) kelti föl Camille

*) Vieux Cordelier, par Camille Desmoulins, Nr. 5. (ujra lenyomva a Collection des Mémoiresban, par Baudouin Fréres, Paris, 1825.) 81. l.

az elemek hatalmát ezen nagy pillanatban. — Barátim, folytatja Camille, valami egyesitő jelet! Kokárdát, zöldet, a reménység szinét! — Mintha csak sáskák emésztették volna le azokat a zöld faleveleket; zöld szalagokat a szomszéd boltokból, mindent, a mi zöld elragadoznak s kokárdákat csinálnak belőlök! Camille leszáll az asztalról, „csaknem megfojtva az ölelések által, be nedvesitve a könyek által"; egy darabka zöld szalagot adnak neki: azt kalapja mellé tüzi. S most el Curtiusnak képáruló boltjába, el a Boulevardokra, a négy szelek iránya felé, s nem nyugodni addig, mig Franciaország tüzben nem áll!

Franciaország, melyet oly hosszú időn át ráztak és a szelek kiszárítottak, valószinüleg épen a kellő kigyúladási ponton van. A mi a szegény Curtiust illeti, a kiről fájdalommal gondolhatjuk el, hogy bizony aligha fizették ki egészen, — ő nem szólhat két szót se képei dolgában. Necker viasz-mellszobrát, s D'Orleans viasz-mellszobrát, Franciaország megmentőiét, fátyollal lebo ritva mint a temetési meneteknél szokás, vagy mint az esdeklők szokták, kik az éghez, földhöz sőt magához a pokolhoz is fordulnak esedezéseikkel: ezeket a vegyes sokaság magával viszi. Jelvény gyanánt! Mert valóban az ember az ő sajátságos képzelő ereje folytán keveset vagy épen semmit sem tehet jelvények nélkül: igy a törökök az ő profétájuk lobogójára néznek: azután fűzfa *mannequint* is égettek, s Necker arczképe csakhamar magas állványon szerepelt.

Ilyen módon vonul ez a vegyült és folytonosan növekvő sokaság; felfegyverezve fejszékkel,

rudakkal és mindenféle eszközökkel, haragosan, nagy zajjal az utczákon keresztül. Be kell zárni minden szinházat; szünjék meg minden táncz, akár a deszka-padlaton, akár a természetes zöld pázsiton! A keresztyén szombat és a lombsátras guinguette (városon kivül levő mutató hely) lakomája helyén most boszorkány szombatja lesz; s a megdühödötté lett Párizs tánczot jár, melyhez az ördög fújja a nótát!

Az alatt Besenval lovasokkal és gyalogsággal a Louis Quinze téren áll. Az alkonyat után haza felé sétáló halandók, kik Chaillotból vagy Passyból szerelmes fecsegés vagy egy kis gyenge bor mellől jőnek, a szokottnál szomorúbb léptekkel ballagnak el mellettök. Vajjon a mell-szobormenet nem jön-e ezen az uton? Nézd, ott van; s nézd a mint Lambesc herczeg rájok rohan az ő Royal-Allemandjaival. Lövések esnek, kardcsapások hullanak; a mellszobrok szétdaraboltatnak, s fájdalom, emberfejek is. Annak a menetnek, a melyet kardvágásokkal fogadnak, nincs mit tennie, minthogy *explodál* mindazon utczákon, szorosokon s Tuileries-bejáratokon keresztül, a melyeket talál, s eltünik. Egy fegyvertelen ember lekaszabolva a téren maradt; a franczia gárdából való, mint egyenruhája mutatja; vigyétek őt holtan és aludtvérrel födve, (vagy csak a róla szóló hirt is) kaszárnyájába: — a hol még élő bajtársai vannak.

S most már miért ne rohannád meg, győzedelmes Lambesc, magát a Tuileries-kertet, a hol a menekülők eltüntek? Miért ne mutadnád meg a vasárnapi sétálóknak is, hogyan csillog a vér

rel befecskendezett aczél, hogy azok elmondhassák a többieknek, s az emberek fülei csengjenek tőle? — Fájdalom, csengettek is, de nincs köszönet benne. A győzedelmes Lambescnek ezen második vagy a Tuileriekre történő rohama csak annyi diadalt hoz, hogy egy embert feltaszit, (nem mondhatjuk, hogy levág, mert kardja lapjával verte le), egy szegény öreg iskolamestert, ki a legbékésebben botorkált ott: s őt visszaűzik széktorlaszokkal, „palaczkok és poharak" repülésével, mély és magas hangon kiáltott átkozódásokkal. A népcsődület leverőjének feladata nagyon kényes; a hol az igen sok éppen oly rossz lehet, mint a nem-elég. Mert ezen mély hangok mindenike, s még inkább a magas hangoké, elhatva a város minden részeibe, most már semmi egyebet nem zeng, mint őrült méltatlankodást, s azt fog kiáltozni az egész éjszaka. A *fegyverre* kiáltás tizszeres erővel mennydörög a tornyok az ő veszélyt jelentő érczszavukkal naplemenet felé bömbölni kezdenek; a fegyverárulók boltjait feltörik, kirabolják; az utczák élő, tajtékzó tengerhez hasonlítanak, korbácsolva valamennyi szelek által.

Ilyen eredménye lett Lambesc rohamának a Tuilerie kertekre: nem üdvös félelmet vert a chailloti sétálókba, hanem felverte álmából az őrült dühöt és a három furiát, — a melyek különben sem aludtak. Mert ezek a földalatti Eumenidek (mesések és mégis oly igazak), mindenkor ott nyugosznak az ember bensejének legmélyében; — s néha elkezdenek tánczolni, lobogtatva sötéten-égő fáklyáikat, rázva kigyófürtei-

ket. Lambesc a Royal-Allemanddal belovagolhat a laktanyákba, átokkal induló-zene gyanánt; s onnan ismét visszalovagolhat, mint egy olyan ember, a kit a lelkiismeret bánt: a bosszúért lihegő franczia gárda káromkodva, ránczolt homlokkal támad rá a Chaussé d'Antinban levő laktanyáiból; golyó-záport küld csapatára üdvözletül (a mely öl és sebesit); melyre neki nem szabad felelnie, hanem lovagolnia kell tovább.*)

Nem lakik tanács a tollas kalappal födött fejekben. Ha az Eumenidek felébredtek s Broglie nem adott ki semmi rendeletet, mit tegyen egy Besenval? Midőn a franczia gárda, nagyobb mérvü bosszút szomjazva, a Palais-Royal önkénteseivel együtt lerohan a Louis Quinze térre: ott sem Besenvalt, sem Lambescet, sem Royal-Allemandot, sem semmiféle katonát nem talál többé. Oda van minden katonai rend. A külső keleti Boulevardhoz. Saint-Antoineban a norman Chasseurök megérkeznek, porosan, szomjasan, egy egész napi terhes lovaglás után: de ott a szállás-csinálónak nyomát sem lelik; egyetlen útat nem találnak a zürzavar ezen városába; nem tudnak Besenvalhoz jutni, még csak fölfödözni sem képesek, hogy hol van: Normandienak ott kell tanyát ütnie, azon porosan, szomjasan, — ha csak valami hazafi meg nem szánja őket utasitással és egy pohár itallal.

Dühöngő sokaság veszi körül a Hôtel-de-Villet, fegyver és rendelet után kiabálva. A huszonhat városi tanácsos, hosszú köntösében,

*) Weber, II. 75—91.

lemerült (a dühöngő chaos közé), — és soha sem is fog felmerülni többé. Besenval nagy kínnal gombolyog ki a Champ-de-Marsra; ott kénytelen várakozni „a legkegyetlenebb bizonytalanságban;“ futár futár után rohan Versaillesba, de semmi feleletet nem hoz vissza, alighogy saját személyét vissza tudja hozni. Mert az utak mind el vannak zárva ágyu-telepekkel és őrtanyákkal, hintók sokaságával, melyeket kikutatás végett feltartóztattak: ez volt Broglienek egyetlen rendelete. Az Oeil-de- Boeuf, hallván a távolban ezt az őrült zajt, mely csaknem a betöréséhez hasonlitott, mindenek előtt saját fejének épen tartására gondol. Az új miniszterium, hogy úgy szóljunk, csak egyik lábával a kengyelben, nem ugorhatik. Az őrült Párizs egészen magára van hagyva.

Minő Párizs, midőn leszállt az éj! Egy európai főváros, hirtelen kiszaggattatva régi izeiből és kötelékeiből, hogy rohamos zúgással összeomolván, ujakat keressen. Törvény és szokás nem vezetnek többé egy embert sem; minden egyes ember, azzal az eredetiséggel a mi benne van, kénytelen gondolkodni maga helyett, vagy követni azokat, a kik gondolkodnak. Hétszáz ezer egyén egyszerre eltünve érzi lábai alól a cselekvés és elhatározás minden régi útját, ösvényeit. S igy mennek bele, csattogás és rémület közt, még magok se tudják, hogy vajon futva, úszva vagy repülve-e — fejtetővel az új Érába. Csattogás és rémület közt: mert felülről Broglie a had-isten fenyegetődzik, termé-

szetellenesen, izzó-veres ágyúgolyóival; s alulról szintén egy természetellenes brigand-világ ijeszt tőrrel és tüzes üszökkel: az őrültség a pillanat ura.

Szerencsére az elmerült huszonhat helyén a választó club összegyül s magát „ideiglenes hatóságnak" nyilatkoztatja ki. Másnap köztük lesz Flesselles főbiró is egy vagy két échevinnel, hogy nekik sok dologban segitségül szolgáljon. A pillanat szükségére egy igen lényeges dolgot határoz el: hogy azonnal „párizsi katonaság" állittassék föl. Menjetek szét ti kerületek fejei, dolgozni ebben a nagy munkában: addig mi itt állandó bizottságban őrködve ülésezünk. Fegyverviseléshez értő emberek, mindenik saját utcza-részében, őrködjenek és vigyázzanak az egész éjjel. Párizs legalább hadd élvezzen egy kis lázas alvást, zavarva lázas álmok által „a Palais Royalban történt erőszakos inditványokról"; vagy időről-időre hadd ébredjen fel, s nézzen ki dobogó szivvel, háló-süvegében a czivakodó, egymást kölcsönösen nem értő őrjáratok csetepatéjára, a távolabbi ágyútelepek villanására, mely sötétvörösen csap föl az éjszakának boltozatai fölé.*)

*) Deux Amis, I. 267—306.

V. FEJEZET.

Fegyvert adjatok.

Hétfőn a roppant város nem szokott heti foglalkozására virradott fel, hanem egészen más foglalkozásra. A munkás harczossá lőn; csak egy szüksége van: a fegyver. Minden kézi mesterség üzése megállt: — kivéve a kovácsokét, akik nagy tüzzel kalapácsolták a dárdákat, s bizonyos fokig a szakácsokét, kik rögtönözve főzték az ételeket, mert *bouche va toujours.* Az asszonyok szintén varrják a kokárdákat; — nem zöld színüeket többé, miután az D'Artois szín lévén, a Hôtel-de-Ville kénytelen volt bele szólani; hanem *vereset* és *kéket,* a mi régi párizsi szineinket: ezek, az alkotmányos *fehér* falra illesztve, együtt adják a hires *Tri-colort,* a mely (ha a jóslat nem csal) „be fogja járni az egész világot.“

A pékekét és a bormérőkét kivéve, minden bolt be van csukva; Párizs az utczákon van: pezsegve és tajtékozva, mint valamely velenczei borospohár, a melybe mérget cseppentettek. A harangok, rendelet folytán, őrülten zúgnak

minden toronyban. Fegyvert adjatok, ti választó hatóság; te Flesselles a te échevinjeiddel, fegyvert nekünk! Flesselles ád a mit tud: csalfa s talán ravasz igéreteket a Charlevilleből jövő fegyverek iránt; rendeleteket ád, hogy keressenek fegyvereket itt, keressenek ott. Az új hatóság is ád a mit tud: valami háromszáz hatvan rossz puskát, a városi őrök fegyverzetét: „egy ember faczipőben és kabát nélkül, rögtön felragad egyet közülök s őrnek áll.“ Hasonlókép, a mint mondottuk, rendelet érkezik a kovácsokhoz, hogy dárdákat készitsenek minden erejükkel.

A kerületek fejei heves tanácskozásban vannak; az alárendelt patriotismus ész nélkül kóborol fel s alá, fegyvert követelve. Eddig csak a Hôtel-de-Villeben találtak olyan rossz puska féléket, a minőket láttunk. Az úgynevezett Fegyvertárban semmi egyéb nincs mint rozsda, limlom és salétrom, — s azon kivül azt a Bastille ágyui őrzik. Ő felségének régiségtára, melyet *Garde-Meuble*nek neveznek, feltöretik és kiraboltatik: szőnyegeket és egyéb czifraságokat találnak benne, de használható fegyverneműt nagyon keveset! Két ezüsttel kivert ágyú van ott, régebben ajándékozta őket a siami felség XIV. Lajosnak; aranyozott kardja jó Henriknek; régi lovagkorbeli fegyverek és vas ingek. Ezekre és az ilyenfélékre, a szükségben levő patriotismus éhesen teszi rá kezét, jobbnak hiányában. A siami ágyúk elgördülnek olyan munkára, a mire nem voltak szánva. A rossz puskák között vannak tornalándsák is; fejedelmi sisakok és pán-

czélok csillognak a rongyos kalapok közt, — mint olyan időben szokott lenni, a midőn minden idők és azok birtokai hirtelen összeomlanak!

A *Maison de Saint-Lazare*ban, mely egykor kórház volt, most pedig javitóház papokkal, fegyvereknek még nyomát sem találták, hanem annál inkább gabonát, világosan büntetésre méltó mennyiségben. Ki vele a piaczra, ilyen eleségszük időben! — Uramfia, „ötvenkét talyiga“ hosszú sorban alig képes azt elszállitani a *Halle aux Bleds*be! Bizonyára jól meg volt töltve tisztelendő atyák, a ti éléskamrátok; konyhátok kövér, hordóitok csordultig vannak, ti ármányokat szövő elkeseritői a szegényeknek; áruló uzsorásai a kenyérnek!

Hijába való minden tiltakozás, meztelen térden való könyörgés: a Maison de Saint-Lazareban olyan van, a mi nem jön ki tiltakozás által. Nézd, hogyan okádja ki minden ablakon: csupa bútorzápor, orditozás és összevissza való szaladgálás közt, — s a pincze homokja is iszsza a bort. Mig végre a mint természetes vala, tüz támadt; a mint némelyek mondják, maguk a kétségbeesett szent lázáriak által gyújtva, kik egyébben nem láttak szabadulást; s az egész intézet eltünt lángok között a föld szinéről. Jegyezzük meg e mellett, hogy egy „tolvaj“ fedeztetvén fel ott (akár az arisztokraták fogadták fel, akár nem) azt „rögtön felakasztották“.

Nézzük mi történik a Châtelet fogházban is. A La Force adósok börtöne kivülről feltöretik, s azok, a kik az arisztokraták kötelékeiben meg-

kötözve voltak, szabadon mennek; ezt meghallván a Châteletben levő gonosztevők, hasonlóképen „felszedik a kövezetet“ és támadó állást vesznek fel; a legjobb kilátások közt, — ha véletlenül a patriotismus arra nem megy, s „golyózáport“ nem küld a gonosztevővilág közé, ismét bedugva őket börtöneikbe. A patriotismus nem szövetkezik tolvajokkal és gonosztevőkkel; s bizonyára ma a büntetés is rettenetes gyors lábakkal sántikál (ha ugyan még ez is sántikálás) a bün után! „Valami harmincz-negyven“ nyomorult embert, kiket bortól részegen heverve találtak a Szent-Lázár pinczéiben, nagy megbotránkozással hurczolnak börtönbe; a börtönőrnek nincs helye számukra; mire más biztos hely nem találkozván, — igy van megirva, — „on les pendit, felakasztják őket.“*) Rövid a szó; nem jelentés nélküli, legyen az igaz, vagy nem igaz!

Ilyen körülmények közt az arisztokraták, a hazafiatlan gazdagok, pakolnak föl, hogy majd elutaznak. De nem fognak elmenni. Egy faczipős haderő hatalmába kerité a vámsorompókat, a leégetetteket úgy mint az épen maradtakat: mindazt, a ki bejő, mindazt, a ki ki akar menni, ott feltartóztatják s a Hôtel-de-Villebe hurczolják; hintók, csézák, asztali készletek, bútorzat, „sok zsák liszt“, időnként még juhnyájak és baromcsordák is, teszik járhatatlanná a Place de Grèvet.**)

*) Hist. Parlem. II. 96.

**) Dusaulx, Prise de la Bastille, 290 l.

Így őrjöng és tombol és harsog ez a zürzavar; a dobok pörögnek, a harangok zúgnak; kikiáltók szaladgálnak kézi csengetyűvel: „*oyez, oyez*, minden ember a maga kerületébe, hogy ott besoroztassék!" A kerületek népsége kertekben, szabad téreken gyült össze; írják és rendezik be őket önkéntes csapatoknak. Még eddig egyetlen izzóveres golyó sem hullott Besenval táborából; ellenkezőleg desertorok fegyvereikkel együtt folyvást érkeznek; sőt a mi rendkívüli öröm, most délután két órakor a franczia gárda, melynek azt parancsolták, menjen Saint-Denisbe s azt határozottan megtagadta, átjött testületileg! Ez az egy dolog száz mással fölér. Háromezer hatszáz a legjobb katonák közül, teljes fölszereléssel, sőt tüzérekkel és ágyúkkal is. Tisztjeiket ott hagyták magukra, még csak annyit sem tudtak kivívni, hogy „az ágyúkat beszegezzék." Most már remélni lehet, hogy magok a svájcziak, Château-Vieux és a többiek, habozni fognak, hogy harczoljanak-e?

A mi párizsi katonaságunk, a melyet, — úgy gondolják némelyek, — jobb volna nemzetőrségnek nevezni: úgy szaporodik, a mint csak kívánni lehet. Egyelőre negyvennyolcz ezernek igérkezett; de néhány óra alatt megkétszerező dik, megnégyszerezőlik az a szám: legyőzhetetlen, csak fegyverünk volna!

De nézd, az igért Charleville-ládák megérkeztek, rájuk írva: *Artillerie!* Van hát már fegyver is elég! Képzelhetjük a patriotismus hosszúra nyult arczát, midőn azokat rongyokkal, piszkos vászonfélével, gyertyavégekkel és fada-

rabokkal megtöltve találta! Kereskedők főbirája, hogyan van ez? A karthauziak zárdájában, a hova pecsétes rendelettel küldettünk, ott sincs, nem is volt soha egy darab fegyver is. Sőt itt ezen a szajnai csónakon, kátrányos vászon alatt biztosan eltéve (ha ugyan a patriotismusnak igen kitünő szaglása nem volna), „ötven mázsa lőport“ nem behozni, hanem titkon kivinni akarnak! Mit tartogatsz te, Flesselles magadban? Ez a „tréfálódzás“ velünk csiklandós játék. A macska játszik az elfogott egérrel; de az egér a megdühödött macskával, a megdühödött nemzeti tigrissel?!

Ti pedig, fekete kötényü kovácsok, verjétek a vasat annál gyorsabban; erős karral, kész szivvel. Itt is egy, amott is egy ember, — csupa erő fejtetőtől talpig, — felváltva csitteg-csattog s forgatja a nagy kalapácsot, míg az ülő cseng és reng bele; a míg fejük fölött meg-megdördül a vészt jelentő ágyú, — mert most már van lőpora a városnak. Dárdák készülnek el, ötvenezer belőlük harminczhat óra alatt: itéld meg, vajjon a fekete kötőjüek hevertek-e? Ti többiek, gyorskezű férfiak és hajadonok, ássatok sánczot, szedjétek fel az utczák kövezetét; tömjétek meg földdel a hordótorlaszokat s mindenikre állitsatok egy önkénytes őrt; rakjátok meg kövekkel az ablakaljakat és felső szobákat. Tartsatok készen forró szurkot vagy legalább forró vizet ti gyenge öreg asszonyok, hogy majd öntsétek és hajitsátok azt a Royal-Allemandra öreg, sovány karjaitokkal, csengő átkaitok kiséretében! A most született nemzetőr-

ség őrei járnak végig az utczákon fáklyával kezükben, az egész éjszaka; az utczák különben üresek, mindamellett minden ablak ki van világítva rendelet folytán. Sajátságos kép: mint valamely naphta fénynyel világított városa a halottaknak, melyben itt és ott egy-egy nyugtalan lélek halad tova.

Oh szegény halandók, hogyan teszitek ezt a földet keserűvé egymásra nézve; ezen félelmes és csodálatos életet félelmetessé és rettenetessé; és a Sátán ott lakozik minden szivben! Ilyen kínjaitok és őrjöngéseitek és siralmaitok voltak és lesznek minden időben: — hogy mind eltemettessenek mély, mély hallgatásba; — és a sós tenger még nem dagadt föl könyeitektől.

S mégis nagy az a pillanat, midőn a szabadság izenete hozzánk jut; midőn a sokáig szolgaságban nyögött lélek kiemelkedik lánczai közül és szennyes mocsárjából, bárha vakságban és háborodottságban is, s megesküszik annak nevére, ki őt teremté, hogy *szabad* fog lenni! Szabad? Értsétek meg ezt jól: ez mély parancsolatja, homályosabb vagy világosabb, egész létünknek, hogy *szabadok* legyünk. Szabadság az egyetlen czélja, — bölcsen törjünk felé vagy oktalanul, — minden ember küzdelmeinek, fáradozásának és szenvedéseinek ezen a földön. Igen, magasztos az olyan pillanat (ha ismerted valaha): legelső megpillantása a lángoktól övezett sinai hegynek ezen mi kietlen zarándoklásunkban, — melynek ezentul meglesz a maga felhőoszlopa nappal, s a maga tűzoszlopa éjjel! Még az is valami, sőt valami jelentékeny, mi-

dőn a lánczok maróvá, ételő méreggé váltak: — ha megszabadulunk „embertársaink elnyomásától". Előre csak, őrültté tett fiai Franczia-országnak, akár ezen végzet, akár a másik felé vigyen az út! Körülöttetek csak éhenhalás, csalás, romlottság s a halál torka van. A hol ti vagytok, ott nincs lakozás.

A képzelet csak tökéletlenül állithatja elénk, hogyan kinlódta át Besenval parancsnok a Champ-de-Marson ezeket a szomoru órákat. Körösközül fölkelés dühöng; emberei olvadnak el! Versaillesből a legsürgetőbb izenetre sem jő semmi felelet; vagy csupán egyetlen egyszer valami határozatlan szó feleletül, mely rosszabb a semminél. A tisztek tanácsa csak annyit határozhat, hogy ők nem határoznak; főhadnagyok „sirva" adják tudtára, hogy ők nem hiszik, hogy embereik harczoljanak. Kinos bizonytalanság honol itt; Broglie a hadisten odafönt ül, hozzáférhetlenül a maga Olympusán; nem száll le rémületbe öltözve, nem söpreti végig kartácscsal az utczákat; nem küld semmiféle rendeletet.

Valóban, a versaillesi kastélyban minden csupa titkolódzás; Versailles városban pedig, ha ott volnánk, minden csak hir, ijedelem és méltatlankodás. A fenséges nemzetgyülés ott ül, látszólag halállal fenyegetve, s igyekszik megvetni a halált. Elhatározza, „hogy Necker a nemzet sajnálatát viszi magával." Ünnepélyes küldöttséget menesztett a kastélyba, hogy ezeket a csapatokat rendeljék vissza. Mind hijába:

ő felsége, sajátságos nyugalommal, azt válaszolja, hogy inkább saját dolgainkkal foglalkozzunk, csinálván az alkotmányt! Idegen katonák jönnek mennek peczkesen, kihivólag, emberevő arczczal; fél szemük valószinüleg a *Salle des Menus*-n, — csak azok a „mérges-tekintetű arczok ne volnának," melyek annak minden bejáratát betöltik.*) Legyetek szilárdak, ti nemzeti senatorok, vezető csillaga egy szilárd, haragos nézésű népnek!

A fenséges nemzeti senatorok elhatározzák, hogy addig legalább állandó ülést tartanak, míg ennek a dolognak vége lesz. Melyre nézve azonban fontoljuk meg, hogy az érdemes Lafranc de Pompignan, a mi új elnökünk, kit Bailly utódául választottunk, öreg ember, sok mindenféle által elgyengitve. Testvére ez annak a Pompignannak, a ki oly siralmasan elmélkedék a *Siralmak könyvéről:*

Savez-vous pourquoi Jérémi
Se lamentait toute sa vie?
C'est qu'il prévoyait
Que Pompignan le traduirait!

Szegény Pompignan püspök lemond, Lafayettet kapván segitő vagy helyettesül; s ez utóbbi, mint éjjeli helyettes elnök, csüggedező hangulatban levő gyér házzal, álmatlanul ül, hosszúhamvú gyertyák mellett, várva hogy mit hoz a következő pillanat.

*) Lásd: Lameth, Ferrieres etc.

Ez történik Versaillesban. Párizsban azonban az izgatott Besenval, mielőtt éjszakai nyugalomra térne, átmegy az öreg M. de Sombreuilhoz, a szomszédban fekvő *Hôtel des Invalides*-ban. M. de Sombreuilnek, a mi nagy titok, van mintegy huszonnyolczezer darab puskája letéve a pinczében; azonban nem bizhat Invalidejainak hangulatában. Ma, például, leküldött huszat a ficzkók közül, hogy szedjék szét srófjaiknál azokat a puskákat, nehogy a lázadók elfoglalják: azonban hat óra alatt a husz alig szedett szét husz puskaszerszámot vagy kakast *(chiens)*, mindenik invalidus egyet! Ha azt parancsolná nekik, hogy tüzeljenek, azt hiszi, ő neki forditanák az ágyút.

Szerencsétlen öreg katona, a te órád ütött s nem a dicsőségé! Az öreg Marquis de Launay is a Bastilleban régen felhuzatá a vonóhidakat, „s visszavonult a vár belsejébe." A falak ormain őrök járnak fel s alá, az éjfél égboltozata alatt, magosan a kivilágitott Párizs ragyogása fölött; egy arra menő nemzeti éjiőr szabadságot vesz magának, hogy rájok tüzeljen: „hét lövést tevén, tizenkét óra felé éjszaka," melyek azonban nem találnak.*) Ez volt julius 13-ik napja 1789-ben; sokan mondák, hogy gonoszabb nap, mint a mult évi 13-ika volt, a midőn csak jégeső esett az égből, nem pedig őrültség áradott ki a fekete pokolból, többet rombolván szét, mint csupán kalászokat!

Ugyanezen napokban, a mint a kronologia megmutatja, a hevesvérü üreg Mirabeau Mar-

*) Deux Amis de la Liberté, I. 312.

quis megtörve fekszik Argenteuilban, mit se hallva ezen vészt jelentő ágyúdörgésből; mert ő tulajdonképen nincs ott, csupán csak teste fekszik ott siketen és hidegen mindörökre. Szombaton éjjel volt, hogy utolsót lélekzve kiadta lelkét; — itt hagyván egy világot, a mely soha sem fog menni az ő akarata szerint, s a mely most kitörve, látszólag a tébolyodottság és az egyetemes felfordultság *(culbute générale)* felé megy. Mit érdekli ez őt, a ki máshová vándorol, hosszú utazásában? A vén Mirabeau-kastély hallgatagon áll ott a messze távolban, meredek szikláin, két széles völgynek torkában; most már csak halvány, enyésző kisértete egy kastélynak: ez a roppant világ-tolongás, és Franczia-ország és maga a világ szintén úgy enyészik, mint egy árnyék a nagy, csendes tengertükrön; s minden úgy lesz, a mint isten akarja.

A fiatal Mirabeau, szomorúsággal a szivében, mert szerette ezt a mogorva, derék öreg apát; — szomorúsággal a szivében és szomorú gondoktól elfoglalva, — pillanatra elvonul a közélet elől, s a nagy válság nélküle esik meg.*)

*) Fils adoptif, Mirabeau, VI. 1. l.

VI. FEJEZET.

Roham és győzelem.

Azonban az élőre és a küzdőre egy új, tizennegyediki reggel virrad. Ezen felfordult nagy város mindenik házfödele alatt egy-egy dráma folyik le, nem tragicum nélkül, torlódva a megoldás felé. A kapkodó nyugtalanság és előkészületek; a reszketések és fenyegetések, a könyek, melyek az öregek szeméből hullanak! Ma, fiaim, viseljétek magatokat úgy, mint férfiak. Az apáitokon elkövetett méltatlanságokra való emlékezésért, gyermekeitek jogainak reményiért! A zsarnokság fenyegetőleg függ felettetek égő haragban: segitség számotokra nincs sehol, hanemha saját karjaitokban. Ma győznetek vagy halnotok kell!

A nem alvó állandó bizottmány kora hajnaltól fogva hallja a régi kiáltozást, a mely mind őrjöngőbbé és fenyegetőbbé válik: fegyvert! fegyvert! Flesselles főbiró vagy akármily áruló közöttetek méltán gondolhat azokra a Charleville ládákra. Százötvenezren vagyunk, s csak minden harmadik embernek van egy-egy dár-

dája is! Fegyver az egyetlen szükséges dolog: fegyverrel kezünkben egy legyőzhetetlen, világgal daczoló nemzetőrség vagyunk; fegyver nélkül gyülevészczsoport, a melyet kartácscsal söpretnek szét.

Szerencsére kijut a hír, — mert soha titkot megőrizni nem lehet, — hogy lőfegyverek vannak lerakva a *Hôtel des Invalides*ban. Ide menjünk; a királyi prokurator M. Ethys de Corny, és akármiféle hatósági személyzet, melyet az állandó bizottság kölcsönözhet, velünk jön. Besenval tábora ott van; talán nem fog tüzelni ránk; ha megöl bennünket, legfölebb meghalunk.

Fájdalom, a szegény Besenvalnak, midőn csapatai olyan módon olvadnak el, a legkisebb kedve sincs tüzelni! Ma reggel öt órakor, midőn bajokat feledve félálomban feküdt az *École Militaire*ben, egy „alak" termett hirtelen ágya mellett; „arcza elég szép; szemei lángban; beszéde szakgatott, rövid; egész lénye merészséget mutat": ilyen alak vonta szét Priamus ágyfüggönyeit! Az alak jelentése és intése az volt, hogy az ellenállás sikertelen fogna lenni; hogy ha vér folyt, jaj annak, a ki azt kiontá! Igy szólt az alak s azzal eltünt. „Mindent összevéve, volt benne az ékesszólásnak egy neme, a mely hatott az emberre." Besenval bevallja, hogy letartóztathatta volna, de nem tevé.*) Ki lehetett ez az alak, lángoló szemekkel, tördelt, rövid beszédével? Besenval tudja, de nem mondja. Camille Des-

*) Besenval, III. 414.

moulins? A pythagoreus Valadi Marquis, feltüzelve „erőszakos inditványok által egész éjjel a Palais Royalban?“ A hir megnevezi őt: „a fiatal M. Meillar“;*) s azután hallgat róla örökre.

Azonban akármint lett légyen ez, nézd reggel kilencz óra körül a mi nemzeti önkénteseinket, a mint hosszú, széles vonalban hullámzanak délnyugotnak a *Hôtel des Invalides* felé, keresve az egyetlen szükséges dolgot. A királyi procurator M. Ethys de Corny, s rajta kivül több hivatalos személy, ott vannak; a Saint-Étienne du Mont papja, ott halad az ő harczoló gyülekezetének élén, most egyáltalában nem békét hirdetve; ott haladnak a Basoche irnokai, veres kabátban, most a Basoche önkéntesei: ott a Palais Royal önkéntesei: — nemzeti önkéntesek tiz ezrével; egy sziv, egy lélek valamennyi. A király lőfegyverei a nemzetéi; gondold meg jól, öreg M. de Sombreuil, hogyan fogod ilyen nagy szükség idején azokat megtagadni! Az öreg M. de Sombreuil szivesen alkudoznék, küldene hirnököket; azonban erre most nincs idő: a falakat megmászszák, egyetlen invalidus sem tévén egy lövést is; a kapuknak ki kell nyittatniok. A patriotismus rohan be, egymás hátán; minden szobán és folyosón keresztül, a küszöbtől fogva fel a háztetőig, eszeveszetten kutatva fegyverek után. Micsoda pinczelyuk vagy falhasadék ke-

*) Tableaux de la Révolution, Prise de la Bastille (folio gyüjteménye a képeknek és arczképeknek, magyarázó szöveggel, elég tanulságos, — egy része, azt mondják, Chamforttól van).

rülné el figyelmöket? A fegyvereket megtalálják; valamennyi gondosan tartva, szalmába bepakolva, — valószinüleg azzal a szándékkal, hogy megégettessenek. Éhsovárabban, mint a hogy az éhes oroszlán rohan a holt zsákmányra, veti rá magát ezekre a sokaság, zajongva, orditozva; dulakodva, lökdösődve, marakodva: — ugy, hogy a gyengébb hazafit a falhoz szoritják, legázolják, csontját törik neki s valószinüleg a lelket is kiszoritják belőle.*) És igy, ilyen tartós recsegése mellett a megsüketitő, iszonyatosan discordans karzenének, a jelenet megváltozik; s huszonnyolcz ezer becsületes lőfegyver van ugyanannyi nemzetőr vállán, kihozva ezek által a sötétségből a fényes világosságra.

Hadd lássa Besenval ezen lőfegyverek csillogását, a mint fel-felvillannak elhaladtukban! A Franczia gárda, azt mondják, ágyúkat szegezett rá, hogy azokból tüzeljen, ha szükség lenne rá, a folyam másik oldaláról.**) Azonban Besenval mozdulatlan marad: „elbámulva — a mi szinte hizelgő az emberre nézve, — a párizsiak büszke magatartásán.“ — S most a Bastillera, ti rettenthetetlen párizsiak! Onnat még fenyeget a kartács: ide fordulnak most minden ember gondolatai és lépései.

Az öreg De Launay, mint emlitők, visszavonult a vár belsejébe, nem sokkal éjfél után szombaton. Attól fogva ott van, vergődve — mint most mindenik katonai parancsnok, — a

*) Deux Amis. I. 302.
**) Besenval. III. 416.

bizonytalan eshetőségek leverő összeütközései közt. A Hôtel-de-Ville „felszólítja“ hogy ereszszen nemzetőröket a várba, szelidebb kifejezése ez a várfeladásnak. Másfelől ő felségének rendeletei szabatosak. Várőrsége nem több mint nyolczvankét öreg invalidus, harminczkét fiatal svájczi által erősitve; falai, igaz, kilencz láb vastagok; ágyúja és lőpora van elég: de fájdalom, az eleség csak egy napra való. A polgárság is franczia, s a szegény várőrség nagy részt franczia. Szigorú öreg de Launay, gondold meg, mit teszel!

Egész délelőtt, reggeli kilencz órától fogva mindenfelé csak ez a kiáltás hallatszott: a Bastillera! „Polgárokból álló küldöttség“ járt itt ismételve, szenvedélyesen kérve fegyvereket; kiket De Launay szelid beszéddel küld el a kapuk nyilásain keresztül. Dél felé Thuriot de la Rosière választó nyer bebocsáttatást; De Launayt nem találja hajlandónak a vár föladására; sokkal hajlandóbbnak arra, hogy az egész helyet fölvettesse. Mind a ketten felmennek az erődítmények tetejére; kövezetnek való kövek, ócska vasdarabok és mindenféle leszórni való anyagok vannak ott felhalmozva; az ágyuk kellően kiszögezve; mindenik lőrés előtt egy-egy ágyú — csakhogy egy kissé hátrább húzva. Azonban ott lent, kivül a város, nézd Thuriot, miként özönlik a sokaság, ömölve minden utczából; a harangok eszeveszetten zúgnak; valamennyi dob indulót ver: a Saint-Antoine külváros erre felé hömpölyög mindenestől, mint egy ember! Ilyen látományt szemlélhetsz te, oh Thuriot (oly kisértet-

szerüt és mégis valódit) ebben a pillanatban, mintegy a látományok hegyéről: előre hirdetve más csodálatos phantasmagoriákat, éktelen, zürzavaros kisérteties valóságokat, a melyeket még most nem látsz, de látni fogsz! „*Que voulez-vous?*“ — kérdé De Launay, elsáppadva erre a látványra, szemrehányó, csaknem fenyegető arczkifejezéssel. „Uram, — válaszolt neki Thuriot, az erkölcsi fenség magaslatára emelkedve, „*ön* mit akar? Mit gondol ön, nem buktathatnám-e én le *mindkettőnket* ebből a magasból,“ — a mely mindössze is csak száz lábnyi, nem számitva oda a kőfallal körülvett várárkot! Mire De Launay szépen elhallgat: Thuriot megmutatja magát valami csúcsról, hogy megnyugtassa a gyanakodni, zajongani kezdő sokaságot, azután leszáll; elhagyja a várat tiltakozás mellett, egyszersmind óva figyelmeztető szavakat intézve az invalidusokhoz, — a kikre azonban e beszédnek nagyon kétes, kivehetetlen hatása van. A vén fejek nem a legvilágosabbak; azon kivül, azt mondják, hogy De Launay nem kimélte az italt. Ők ugy hiszik, hogy nem fognak tüzelni, — ha rájok nem tüzelnek, ha elkerülhetik; mind a mellett a végsőre nézve a körülmények szabják meg eljárásukat.

Jaj neked, De Launay, ilyen órában, ha nem tudsz, — szilárd elhatározásra jutva, — uralkodni a körülményeken! A szelid beszéd nem ér semmit; a kemény kartácslövés kétséges: de az ingadozás a kettő között, az *nem* kétséges. Az emberár mind szilajabban dagad föl; megmérhetetlen zummogásuk mind hangosabbá válik,

átkozódásokká, talán egynehány lőfegyver ropogásává, — mely utóbbi azonban a kilencz láb vastag falakban nem sok kárt tesz. A külső vonóhidat leeresztették Thuriot számára; új *polgárok-küldöttsége* (ez a harmadik és a legzajosabb valamennyi közt) hatol be ezen az úton a külső udvarba: s miután a csendes beszéd nem távolitja el őket, De Launay tüzeltet s felhuzatja a vonóhidat. Csak egy parányi szikra volt ez, de elég arra, hogy *felgyújtsa* a nagyon is gyulékony kaost, s azt egy bömbölő tűz-kaossá tegye! A fölkelés, saját vérének láttára (mert ez a kis tűzszikra halált is okozott itt és ott), végnélküli puskatüzelésben, őrjöngésben és átkozódásban tör ki; a mig az erősségben bömbölve szólal meg egy nagy ágyú, fejök felett fütyültetve a golyókat, hogy lássák mit *tehetnénk* mi. A Bastille ostroma elkezdődött!

Rajta hát, ti francziák valamennyien, a kiknek testében sziv van! Orditson minden torkotok, akár porczogóból, akár érczből van az, ti szabadság fiai; szedjétek össze minden erőtöket, a mi csak bennetek van, lelketekben, testetekben: mert a küzdés órája itt van! Vágd, te Louis Tournay, maraisi kerékgyártó, vén katonája a Dauphiné ezrednek; vágd azt a külső vonóhid lánczát, habár a tüzes golyózápor ott fütyül is körülötted! Soha kerékagy vagy küllő ilyen csapást nem kapott a te fejszédtől. Le vele, emberek; le vele a pokolba: hadd sülyedjen oda az egész átkozott épület, s a zsarnokság nyelettessék el mindörökre! Felhágva — némelyek azt mondják, — az őrház tetejére, mások, hogy „a

kőfal ragasztékaiba dugdosott szuronyokra": Louis Tournay ugyancsak vágja, a derék Aubin Bonnemère (szintén egy vén katona) segítve neki: a láncz enged, szakad; a roppant felvonóhid mennydörögve hull le *(avec fracas)*. Dicső dolog: de fájdalom, még csak a külvárba jutottunk be. A nyolcz szürke torony, invalidus lövészeivel, nagy köveivel és ágyutorkaival, még mindig büszkén emelkedik a magasba, érintetlenül; — az árok átgázolhatatlanul ásitozik ránk kőfalaival; a belső felvonóhid *hátával* van felénk: a Bastillet még ezután kell bevenni!

A Bastille ezen megostromolásának leirása, (melyet a történelem egyik legfontosabb tényének tekintenek), talán felülhaladja halandó ember tehetségét. Csak annyira is eljuthatna az ember, temérdek olvasás után, hogy az épület alaprajzát megérthetné! Nos hát itt van egy nyilt vártér (esplanade) a Saint-Antoine-utcza végén; amott előudvarok, *Cour Avancé, Cour de l'Orme;* boltozatos kapualj (a hol Louis Tournay most küzd); azután új felvonóhidak, fekvőhidak, megerősitett bástyák, s a nyolcz sötét torony: az egész egy komoran felmagasló labyrinthtömeg, mindenféle korú a husz évestől a négyszázhusz évesig: — a melyet most, ez utolsó órában, az újra föltámadott kaos ostromalá vett! Minden nemü lőfegyverek; mindenféle képességü torkok; ezerféle tervü emberek, mindenik maga magának parancsnoka: a pygmaeusok és darvak harcza óta alig látott a világ

ilyen összevissza való dolgot. A félzsoldos Elie haza szaladt egyenruháért: a tarka polgár ruhában senki sem fogna ráhallgatni; a félzsoldos Hulin ugyancsak szónokol a franczia gárda előtt a Place de Grèven. Őrjöngő hazafiak felszedik a kartácsgolyókat, s azon forrón (vagy látszólag úgy) viszik a Hôtel-de-Villebe: önök látják, hogy Párizst fel akarják égetni! Flesselles „ajka szögletéig elsápad", mert a sokaság zúgása mélyebbé kezd válni. Párizs őrjöngése a legmagasabb pontra hágott; mindenfelé forgattatván a vak rémület őrültsége által. Minden utczai torlasz körül ott forog sustorogva egy kisebb őrvény, — erősítve a torlaszt, mert isten tudja mi következik még; s mindenik kisebb őrvény eszeveszetten bele játszik azon nagy tűzőrvénybe, mely a Bastille falait csapkodja.

S így csapkod és tombol ez tovább. Cholat a borkereskedő rögtönzött tüzérré lett. Nézd, a mint Georget, a tengerészettől, épen most érkezve meg Brestből, ugyancsak használja a siami király ágyúját. Sajátságos, (ha ugyan nem volnánk ilyenekhez szokva): Georget még a múlt éjjel egész kényelmesen hevert fogadójában; ép ugy hevert a siami király ágyúja is, mit se tudva *ő róla*, mintegy száz esztendő óta. S ime most, a kellő pillanatban, megtalálták egymást, s gyönyörű zenét csinálnak ketten. Mert Georget, a mint meghallotta hogy mi történik, leugrott a bresti postakocsiról és szaladt. A franczia gárda is itt lesz, igazi tüzérséggel: csak a falak oly vastagok ne volnának! Az esplanaderól felfelé, a szomszéd háztetőkről és

ablakokból vizszintesen, a szabálytalan lövöldözések egész özöne ömlik, de minden eredmény nélkül. Az invalidusok vizszintesen meghajolva vannak, meglehetős kényelemben tüzelve a védfalak megől; alig mutatják az orruk hegyét néha egy-egy lőrésen át. Mi lelövetve hullunk el és semmi láttatja dolgunknak!

Tűz hadd dühöngjön hát; el kell égetni mindent, a mi megéghető! Az őr-szobák, az invalidusok éttermei felégettetnek. Egy eszeveszett „paróka-csináló, két lobogó fáklyával" fel akarja gyújtani „az arsenalban levő salétromot"; — szerencsére egy asszony sikoltozva elszaladt; mire egy hazafiban felébredvén a természet-adta bölcseségnek némi ösztöne, tüstént kiszoritja a szuszt a paróka-csinálóból (puskaagyat merítvén a has mélyébe), felforgatja a hordókat s igy elfojtja az emésztő elemet. Egy szép fiatal nőt elfognak menekülés közben itt a külső udvarokban s tévesen azt hivén, hogy De Launay leánya, elhatározzák, hogy meg fogják égetni De Launay szeme láttára; a nő ájulva fekszik egy szalmazsákon; de ismét szerencsére egy hazafi, a derék öreg katona Aubin Bonnemère, oda rohan és megmenti. Szalmát égetnek; három rakott talyiga szalma — a melyet úgy vittek oda, — megy fel fehér füst alakjában, s majd megfojtja magát a patriotismust is; ugy hogy Elie kénytelen lepörkölt szemöldökkel hátrahúzni az egyik talyigát; s Réole, „az óriás szatócs" a másikat. Pokoli füst; bábeli zürzavar; s a végitélet csattogása!

Vér foly; tápláléka új őrültségnek. A sebesül-

tek a Rue Cerisaie házaiba vitetnek; a haldoklók azzal a végkivánattal múlnak ki, hogy a többiek ne engedjenek, mig az átkozott erősséget be nem veszik. Mindamellett, fájdalom, hogyan vegyük be? A falak olyan vastagok! Küldöttség érkezik, szám szerint három, a Hôtel-de-Villeből; Abbé Fauchet, ki az egyikben ott volt, elmondhatja, hogy csaknem emberfölötti bátorsággal a közügyért.*) Ezek lengetik a városi zászlót a boltozatos kapualjban; s ott állnak várakozva, megveregetve dobjaikat: azonban eredmény nélkül. Ilyen végitéleti csattogásban De Launay nem hallja őket; nem mer hinni nekik: s ezek visszatérnek jogos dühöngés közt, az ólom fütyölése még akkor is füleikbe csengvén. Mit tegyünk? A tüzoltók itt vannak, lövelve fel a vizet szivattyúik által az invalidusok ágyúira, hogy a gyujtólyukakat megnedvesitsék; azonban szerencsétlenségre nem tudják olyan magasra fellövelni s mindössze is csak nagy fellegeket csinálnak a millió porszemre széttört vizsugárból. Classicai ismeretekkel biró egyének *hajitógépeket* ajánlanak. Santerre, a Saint-Antoine külvárosnak hangos torkú serfőzője, azt javasolja, hogy a várat „phosphor és terpentinolaj vegyülékkel gyújtsák fel, melyet nyomó szivattyúk által fel lehet lövelni.“ Oh Spinola-Santerre, *készen* van nálad ez a vegyülék? Minden ember saját magának parancsnoka! Mindamellett a tűzáradat nem csillapszik: még nők és törökök is tüzelnek; legalább egy

*) Fauchet elbeszélése (Deux amis, I. 324.)

nő (kedvesével), és egy török.*) A franczia gárda megérkezett, igazi ágyúkkal és igazi tüzérekkel. Maillard törvényszolga ugyancsak működik; a félzsoldos Elie s a félzsoldos Hulin ott zajonganak az ezerek között.

A nagy bastille-óra pedig odabent a belső udvarban kényelmesen ketyegi le az órákat (bár most nem hallják) egyiket a másik után, mintha semmi különös nem történnék rá vagy a világra nézve éppen akkor! Egyet vert, midőn a tüzelés elkezdődött; most öt felé mutat s a tüzelés még mindig nem csillapul! Mélyen lent, boltozatos tömlöczeikben, a hét fogoly tompa zúgást hall, a minő a földrengésé; börtönőreik kitérőleg felelnek.

Jaj neked, De Launay, a te szegény száz invalidusoddal! Broglie messze van és füleinehéz hallásúak; Besenval hall, de nem küldhet segitséget. Egy boldogtalan huszárcsapat kémlelődni indulván, a rakpart mentében ovatosan egész a Pont Neufig jutott. „Mi azért jöttünk, hogy önökhöz csatlakozzzunk," — mondá a kapitány, miután a tömegnek nem lehetett belátni a végét. Egy nagy fejű, törpe formájú egyén, füstös, fekete ábrázattal, előáll s megnyitván kék ajkait, — miután értelem lakozik benne —, így rikácsol: „akkor szálljon le és adja át fegyvereit!" A huszárkapitány nagyon szerencsésnek érzi magát, hogy a sorompókhoz kisérik és ott becsületszavára elbocsátják. Ki volt ez a köpczös, törpe ember? A körülállók

*) Deux Amis, I. 319; Dusaulx, etc.

azt felelik, hogy az M. Marat, szerzője az igen kitünő, békés szellemü *Avis au Peuple*-nek. Bizonyára nagy, óh nevezetes eb-orvos, ez a te felmerülési és ujjászületési napod: és mégis, ugyan ehhez a naphoz négy esztendőre! — Azonban hagyjuk érintetlenül még a jövendő függönyét.

Mit fog cselekedni De Launay? De Launay csak egy dolgot tehetett volna: a mit mondott, hogy tenni fog. Képzeljük őt, a mint ott ül elejétől fogva, meggyujtott viaszgyertyával, egy karnyujtásnyira a lőporraktártól; mozdulatlanul, mint valamely régi római senator vagy bronz lámpatartó, hidegen tudatván, csupán szemének alig észrevehető mozdulatával, Thuriot-val és mindenekkel, hogy mi az ő elhatározása: — senkit nem bántva lakozék ott, a mig őt nem bártották; azonban a király várát senkinek sem lehet, szabad, akarja, vagy fogja feladni semmiképen sem, hanemha a király hirnökének: egy öreg ember élete nem sokat ér, legalább veszitse el azt becsülettel; legalább hadd lássa meg ez az orditozó *canaille*, milyen az, midőn egy egész Bastille repül az ég felé! — Igy képzeli az ember, hogy ilyen szoborszerű, égő gyertyát tartó helyzetben hagyhatta volna De Launay Thuriot-t, a Basoche veres irnokait, Szent István papját, és valamennyi ringy-rongy szemetjét a világnak, hogy tegyék a mit akarnak.

S utoljára is, nem tudta ezt megtenni. Nem vetted-e észre, hogy mindenik ember szive miként ver reszketőleg együtt a többi emberek

szivével; nem vetted-e észre, hogy mennyire mindenható a sok embernek csupán hangja is? Méltatlankodó kiáltásuk hogyan bénitja meg az erős lelket, kárhoztató kiáltásuk hogyan emészt és fonnyaszt el, soha nem érzett kínok között. Gluck lovag bevallá, hogy egyik legszebb operájában a legremekebb hely alaphangja azon kiáltás volt, melyet a bécsi aljnép szájából hallott, midőn a császárhoz kiáltottak kenyérért! Nagy az emberek egyesült szava; *ösztöneiknek* nyilatkozata az, a melyek igazabbak, mint *gondolataik:* az a legnagyobb, a mivel ember találkozhatik azon hangok és árnyékok között, melyek az időnek ezen világát betöltik. Az, a ki ennek ellen tud állani, valamely *időn túlira* támaszkodik. De Launay ezt nem tudta tenni. Fejét vesztve hánykolódik a kettő között; remél kétségbeesve; erősségét nem adja föl; kinyilatkoztatja, hogy azt fel fogja vettetni, fáklyát ragad, hogy felvettesse, és nem vetteti föl. Boldogtalan öreg De Launay, végvergődése ez a Bastillenak és neked. Börtönnek, börtönzésnek és börtönőrnek, akármilyenek lettek légyen, mind a háromnak ütött végórája.

Már négy órája, hogy ordit ez az őrült világ, vagy nevezzük inkább tüzet okádó világchimaerának! A szegény invalidusok meglapultak védfalaik mögött, vagy ha felállanak, megforditott puskával teszik azt; kendőkből egy fehér lobogót csináltak; elkezdik a *chamadeot* (az alkudozni óhajtás jele) verni vagy legalább úgy látszik, hogy verik, mert hallani nem lehet semmit. Magok a svájcziak a védrácsoknál bele-

áradtak a tüzelésbe; kedvüket, bátorságukat eszték a tűzözönben: a felvonóhídnál egy kapu-ablak kinyilik, mintha valaki beszélni akarna. Nézd Maillard törvényszolgát, a fürge embert! Ott lebeg nagy veszélyek közt, egy szál deszkán, mely a kőfallal körülvett árok mélysége felett függ, hazafiak terhe által tartatva egyensúlyban: — ilyen galamb megy olyan bárka felé! Csak ügyesen, fürge Maillard: egy ember már leesett s ott fekszik, lent mélyen, összezúzva magát a köveken. Maillard törvényszolga nem esik le: könnyen, lépést nem tévesztve megy, kinyújtott kézzel. A svájczi egy darab papirt nyújt ki a kapunyiláson; a fürge ajtónálló elkapja azt és visszatér vele. A feladás föltételei: teljes bocsánat és sértetlenség valamennyinek. Elfogadtatnak-e? — *„Foi d'officier,* Egy katonatiszt becsületszavára," — feleli a félzsoldos Hulin, vagy a félzsoldos Elie, mert az emberek nem tudják bizonyosan, melyik. A felvonóhid leszáll, — Maillard törvényszolga rögtön leczövekezvén azt, a mint lejött; az élő áradat rohan be: a Bastille elveszett! *Victoire! La Bastille est prise!*)*

*) Histoire de la Révolution, par Deux Amis de la Liberté, I. 267—306. Besenval, III. 410—434. Dusaulx, Prise de la Bastille, 291—301. Bailly, Mémoires (Collection de Berville et Barriére), I. 322. s a következő l.

VII. FEJEZET.

Nem lázadás.

Miért mondanók el hosszasabban, a mi következik? Hulin *foi d'officierjét* meg kellett volna tartani, de nem lehetett. A svájcziak mind ott állanak sorban, fehér vászon hosszú ruhába felöltözetetve; az invalidusok álöltözet nélkül, fegyvereik rakásban a falnak támogatva. A győzők első áradata, magán kivül, hogy a halálos veszély elmult, „öröm közt ugrik nyakukba"; azonban a győzők uj csoportja érkezik és ismét új, szintén magán kivül, de nem egészen az örömtől. A mint mondók, egy élő özönviz volt az, hanyatthomlok rohanva be: s ha a franczia gárda nyugodt katonás módon, „keresztett fegyverrel meg nem fordul," egymást ölve százával és ezrével rohantak volna bele a Bastille-árokba.

S igy ömölnek ezek be az udvaron és folyosókon keresztül; egymásra tolulva feltartóztathatlanul, tüzelve az ablakokból — egymásra; szenvedélyes őrjöngésében a győzelemnek, a halottaikért való fájdalomnak és bosszúállás-

nak. A szegény invalidusok roszul járnak; egy svájczit, ki fehér ruhájában menekülni akart, visszaűznek halálos döféssel. A foglyok kisértessenek mind a városházára, hogy ott tartsanak felettök itéletet! — Fájdalom, egy szegény invalidusnak már leszelték jobb kezét; megcsonkitott testét a Place de Grèvere hurczolják és ott felakasztják. Azt mondják, hogy ugyanez a jobb kéz tartá vissza De Launayt a lőporraktártól s mentè meg Párizst!

De Launay, „felfedeztetvén szürke kabátban, mákszinű szalaggal övezve," meg akarja magát ölni botja tőrével. Őt is a Hôtel-de-Villehez viszik; Hulin, Maillard és mások kisérik oda; legelől Elie megy „a feladási levelet kardja hegyén mutogatván." Igy mennek orditozás és átkozódások közt; taszigálódzás, ököllel való fenyegetés s végre ütlegelések közt! A kiséretet csakhamar félre lökdösik, leverik lábáról; Hulin kimerülten rogy egy rakás kőre. Szánalomra méltó De Launay! Ő soha sem fog bejutni a Hôtel-de-Villebe: csupán „véres hajfonadéka, egy véres kéz által feltartva," csak az fog bejutni, jel gyanánt. A vérző testtörzs ott fekszik a lépcsőkön; a főt hurczolják az utczákon, rémletesen, egy dárdára tűzve.

A szigorú De Launay meghalt, igy könyörögve, „oh barátim, öljetek meg gyorsan!" A könyörülő De Losmenak meg kell halnia; s bár a hála átöleli ezen rettenetes órában és kész meghalni érette: az mind nem használ semmit. Atyámfiai, kegyetlen a ti haragotok! Place de Grèvetek egy tigris torkává lett, tele ádáz ordi-

tással és vérszomjjal. Egy másik tisztet gyilkolnak meg; egy másik invalidust a lámpaoszlopra akasztanak; a franczia gárda nagy nehezen, nemeslelkü kitartással, megmenti a többit. Flesselles főbiró kire már régóta ráült a halál sáppadtsága, kénytelen leszállani székéről, „hogy itélet alá jöjjön a Palais Royalban“: — fájdalom, hogy agyonlövessék egy ismeretlen kéz által, a legelső utczafordulónál! —

Oh, lemenő júliusi nap, miként esnek egyformán, ebben az órában, rézsút sugaraid a békés, árnyas mezők aratóira; a gunyhókban fonogató öreg asszonyokra; a messze tengeren kin vitorlázó hajókra; a versaillesi Orangerie báljára, a hol épen most felcziczomázott palotahölgyek tánczolnak kettős dolmányú huszár tisztekkel; — és ide is, a Hôtel-de-Villenek ezen bömbölő pokoltornáczára! A bábel tornya, a nyelvek összezavarodásával, ha csak az őrültek házát a gondolatok kiégésével oda nem vesszük, még előképe sem lehet ennek! Fenyegető aczélok egész erdeje mered, beláthatatlan mennyiségben, a választási bizottságra; s kinyúlik iszonyatos sugárképen, ennek vagy annak a vádlottnak a mellére. A titánok harcza volt ez az Olympussal; s ők lettek a győzők, — maguk is alig hivén el: — csodák csodája ez; észtvesztő dolog — a mi nem is lehetett másként. Vádolás, bosszú; diadal ragyogása a rémület sötét földjén: minden külső és minden belső dolgok az őrültség egy általános hajótörésébe omolva bele!

A választási bizottságnak, ha ezer ércz torka volna, sem lenne elég. Abbé Lefèvre, lent a bol-

tozatos pinczékben, olyan fekete mint Vulcan, osztván ki azt az „ötven mázsa lőport"; minő veszélyek közt forog ezen negyvennyolcz óra alatt! A mult éjjel egy hazafi, (ital lévén benne) kötötte magát, hogy egy lőporos hordó szélén ülve pipázik; és ott pipázott, semmibe sem véve a világot, — mignem az Abbé „megvette pipáját három frankért," s azt messze elhajitá.

A nagy teremben, a választási bizottság szemei előtt, ott ül Elie „kivont karddal, a mely három helyen meg van görbülve"; zúzott sisakkal, mert ő a királyné lovas ezredéből való; tépett egyenruhában, megpörzsölt és olajos arczczal; hasonlitva — némelyek szerint — valamely ó korbeli harczoshoz, — itéletet tartván a nép fölött; a Bastille-hősök sorozatát állitva össze. Oh barátim, ne mocskoljátok be vérrel a legzöldebb borostyánt, a mit valaha nyertek e világon; ezt ismétli nekik Elie mindegyre: csak hallgatnának is rá. Bátorság, Elie! Bátorság, ti municipalis választók! A lemenő nap, az eleség hiánya és az ujságmondás vágya majd lassanként meghozzák az elcsillapodást és a szétoszlást: hiszen minden földi dolognak végének kell lenni.

Párizs utczáin pedig ott hordozzák végig a hét bastillefoglyot, vállaikra emelve; hét levágot főt dárdára szúrva; a Bastille kulcsait és sok más egyebet. Nézd a franczia gárdát is, a mint nyugodt katonás módon vonul haza kaszárnyáiba, az invalidusokat és svájcziakat barátságosan középre véve. Alig egy éve és két hónapja annak, hogy ugyanezek az emberek részvét-

lenül állottak, Brennus d'Agousttal, a Palais de Justicenél, a midőn D'Espréménilt sorsa utolérte; s ime most részt vettek a mozgalomban, és részt fognak venni. Nevök ezentul nem franczia gárda, hanem *a nemzetőrség központi granátosai:* vas fegyelmű és akaratu emberek, — a kikben néminemü gondolat is van!

A Bastille leomló szegletes kövei hasonlókép folyvást mennydörögnek az est homályában; régi irattára a szelekbe szóratik. Régi titkok jönnek napfényre; s a rég eltemetett kétségbeesés hangot nyer. Olvasd egy régi levélnek ezt a részét:*) „Ha vigasztalásomra csak annyit engedne meg Monseigneur, Isten és az áldott szentháromság nevében kérem, hogy kedves nőmről hirt hallhassak; ha többet nem is, mint csupán nevét lássam egy névjegyen, hogy tudjam, miszerint még él! Ez a legnagyobb vigasztalás lenne, amit kaphatnék; s örökké áldanám érte Monseigneur nagyságát." Szegény fogoly, a ki magadat *Quéret-Démery*nek nevezed, és semmi egyéb történeted nincs — már *halott* a te kedves nőd, s te is halott vagy! Ötven éve, hogy a te megtörni készülő szived ezt a kérdést tette; hogy most hallassék meg először, s meghallassék hosszú időkön át, az emberek szivében.

Azonban a juliusi alkony mind sötétebbé válik; s igy Párizs is, mint a beteg gyermekek s

*) Kelt: à la Bastille, 7. Octobre, 1752; aláirva: Quéret-Démery, Bastille Dévoilée; Linguet: Mémoires sur la Bastille (Paris, 1821) 199. l.

a lázban szenvedő teremtmények általában, akarva nem akarva az álom egy nemébe sirja magát. A municipalis választók, csodálkozva rajta, hogy fejük még vállaikon áll, otthon vannak: egyedül a tropicus születésü és szivü s a leghiggadtabb itéletü Moreau de Saint-Méry tart állandó ülést harmadmagával a városházán. Párizs alszik; a kivilágitott város fénye fölfelé ragyog; éji őrök járnak csörömpölve, közös jelszó nélkül; balhirek keringenek; harczi hirek, hogy nem kevesebb mint „tizenöt ezer ember vonul a Saint-Antoine külvároson keresztül," — a kik azonban soha sem jutottak át rajta. A napnak zürzavart, lázas voltára következtethetünk az éj ezen egy tényéből: Moreau de Saint-Méry „mielőtt ültéből felkelt volna, mintegy három ezerig menő rendeletet adott ki.*) Minő fej; méltó társa Bacon barát érczfejének! Egész Párizs benne van abban. Gyors kész feleletnek kell származnia onnat, akár igazságos az, akár igazságtalan: Párizsban ez idő szerint nincs más parancsoló hatalom. Valóban, a leghiggadtabb, világos fő ez; — a miért is, oh derék Saint-Méry, sok minőségben, a magas senatortól a kereskedőirnokig, könyvárusig és alkirályig, és sok helyeken, Virginiától Sardiniáig, mindenütt mint egy igazi derék ember, foglalkozást találandsz.**)

Besenval az alkony sötétségében elhagyja

*) Dusaulx.

**) Biographie Universelle, §. Moreau Saint-Méry (Fournier-Pescaytól.)

táborhelyét „a nép nagy csődülete közt," a kik azonban nem bántották; lankadó léptekkel vonul a Szajna balpartján lefelé egész éjszaka — a végtelen tér felé. Besenval maga meg fog idéztetni; vizsgálat alá vétetik, s csak nehezen mentik föl. Királyi csapatai és Royal-Allemandjai innét örökre eltávoztak.

A versaillesi bálnak és lemonádézásnak vége van; az Orangerie csendes, csak az éji madarak lármáznak benne. Amoda a Salle des Menusben Lafayette helyettes elnök virrasztva ül, hosszúra nőtt hamvú gyertyák mellett, „körülötte mintegy száz képviselő az asztalon elnyujtózkodva": lesve a medvét, mig kijön. Ma egy második ünnepélyes küldöttség ment ő felségéhez; második, s azután egy harmadik: minden eredmény nélkül. Mi lesz a vége mindezeknek a dolgoknak?

Az udvarban minden csupa titok, melybe a rémület suttogása is bele vegyül; habár ti vállrojtokról és lemonádéról álmodoztok is, ti ostoba nők! Ő felsége, boldog tudatlanságban tartva, talán a kétcsövü fegyverekről és Meudon erdőiről álmodik. Késő éjjel, Liancourt herczeg, a kinek hivatalos joga van bemenni, bebocsáttatást nyer a királyi lakásba; komoly világossággal, a maga alkotmányos modora szerint, tudatja a Jób-hireket. „*Mais*", — mondá a szegény Lajos, „*c'est une révolte.* Hogyan, hisz ez lázadás! — „Sire" felelé Liancourt, „ez nem lázadás, — ez forradalom."

VIII. FEJEZET.

A király meghóditása.

Másnap egy negyedik küldöttség van indulóban a kastélyba: a többinél ünnepélyesebb, hogy ne mondjuk, félelmetes jellemű; mert azonkivül, hogy „orgiák tartatnak az Orangerieben," ugy látszik, hogy „a gabonaszállitmányok mind lefoglaltattak"; s a mellett Mirabeau mennydörgése sem maradt némán. Ez a küldöttség épen indulni akar, — midőn ime, maga ő felsége lép be, csupán két testvére által kisérve; egészen atyai módon; jelenti, hogy a csapatok s a sérelem minden okai, eltávolittattak s ezentúl csupa bizalom, kiengesztelődés és jó akarat fognak uralkodni; a miért is „megengedi, sőt felkéri" a nemzetgyülést, hogy Párizst biztositsák az ő nevében! Olyan nemű felkiáltás lett a felelet, mint a haláltól hirtelen megszabaditott emberé. Az egész gyülés önkéntelenül feláll, hogy ő felségét visszakisérje; „egymás karjába füződve, hogy tőle a tulságos tolongást távol tartsák"; mert az egész Versailles csupa tolongás és örömkiáltozás. A kastély ze-

nészei, szerencsés föltalálással, rá kezdik a *Sein de sa Famille*t (családja keble): a királyné megjelenik az erkélyen kis fiával és leányával, „több izben csókolgatva őket"; végetlen *éljenek* hangzanak messze mindenfelé; s hirtelen, mintha az új ég jelent volna meg a földön.

Nyolczvannyolcz nagyrangu senator, köztük Bailly, Lafayette és a mi bünbánó érsekünk, kocsira ülnek, hogy Párizsba hajtsanak a nagy izenettel; fejök tele van töméntelen jó kivánattal. A Louis Quinze tértől kezdve, a hol leszállanak, az egész út mente, egész a Hôtel-de-Villeig: egy nagy tengere a háromszinü kokárdáknak és fényes nemzeti puskáknak: egész viharl képeznek az éljenek, tapsolás, s közbe-közbe a dobpergés zenéje. Kellő tüzü szónoklatok tartatnak, különösen Lally Tollendal, a szerencsétlen sorsú, meggyilkolt Lally kegyes fia által; kinek fejére, ennek következtében, egy polgári koszorút (cserből vagy petrezselyemből) erőszakolnak rá, — melyet az épen oly erőszakos módon rátesz Baillyjére.

Ha már ez igy van, avagy nem szükséges-e, hogy a nemzetőrségnek legyen egy parancsnoka? Moreau de Saint-Méry, a „három ezer rendelet" atyja, jelentőségteljes tekintetet vet Lafayette mellszobrára, a mely ott állt az amerikai szabadságharcz óta. Mire, közfelkiáltás által, Lafayette megválasztatik. Hasonlóképen a megölt áruló vagy árulónak tartott Flesselles helyébe Bailly elnök lesz — a kereskedők főbirája? Nem: Párizs polgármestere! Ugy legyen. *Maire de Paris!* Bailly polgármester, Lafayette

parancsnok; *vive Bailly, vive Lafayette!* a kint álló egyetemes sokaság helyeslő kiáltása megrepeszti az égboltozatot. — És most, végezetre, menjünk a Nôtre-Dameba, *Te Deumot* énekelni.

Az ország ezen ujjászülői megindulnak a Nôtre-Dame főtemplom felé, örvendező menetben, egy örvendező népen keresztül; testvér módra: Abbé Lefèvre, ki még most is fekete a lőporkiosztástól, karon fogva menvén a fehér inges érsekkel. Szegény Bailly az apró lelenczekhez ér, kik azért küldettek, hogy előtte letérdeljenek, és „sír.“ Az érsek szolgálata mellett *te deumot* nemcsak énekelnek, hanem *lőnek* is — vak töltéssel. Örömünk határtalan, a minő lett volna a bennünket fenyegető fájdalom. Páriz saját lándzsái és puskái által és saját szivének bátorsága által, meghóditá magukat a hadisteneket, — megelégedésére ime magának a felségnek. Még ez éjjel futár indul Neckerért: a nép minisztere, visszahiva a király, a nemzetgyülés és a nemzet által, Franczia országot örömkiállások s trombiták és pörgő dobok zenéje mellett fogja keresztül utazni.

A dolgoknak ily menetét látván az udvari triumviratus Messeigneurjei, s a halvaszületett Broglie-miniszterium Messieurjei, és más ilyenek, megértik, hogy az ő tennivalójuk is világos: lóra ülni és elvágtatni. El, ti nagyon is loyalis Brogliek, Polignacok, s királyi vérből származott herczegek; el, a mig idő van rá! Nem tüzött-e ki a Palais-Royal, utóbbi időben éjjel tett „erőszakos inditványai“ közt külön díjat (a kifizetés helyét elhallgatva) mindenikőtök fe-

jére? Ovatosan, ágyúk és megbizható ezredek segélyével, a Messeigneurök, 16-ikának estvéje és 17-ének reggele közt saját külön utjaikon elindulnak. Nem minden veszély nélkül! Condé herczeg nyomába (legalább úgy látták) „emberek vágtattak teljes erővel“: abból a czélból — ugy hitték, — hogy őt az Oise folyóba dobják a Pont-Sainte-Mayencenél.*) A Polignacok álöltözetben utaznak; kocsijok bakján, barátjaik vannak a szolgák helyén. Broglie nehezen menekül Versaillesból, bajba jut Metzben és Verdunben; mind a mellett épen eljut Luxemburgba és ott marad.

Ez az, amit első emigratiónak neveznek, s a mely, úgy látszik, teljes udvari tanácskozásban lőn elhatározva, melyben ő felsége elnökölt: ő maga részéről kész levén követni bármely tanácsot. „Francziaország három fia és négy herczeg szent Lajos véréből, nem alázhatták volna meg teljesebben Párizs polgárait, — mondja Weber — minthogy így, látszólag életüket féltve, eltávoztak.“ Fájdalom, Párizs polgárai tőlük nem várt stoicismussal viselik el azt! Igaz, hogy D'Artois, az ember elment; de magával vitte-e például a D'Artois földeket? Nem, még Bagatellet a mezei lakot sem (a mely igen jó lesz kocsmának); nehezen a négyinasos nadrágot, a nadrágcsinálót hátra hagyva! A mi a vén Foulont illeti, azt mondják, hogy meghalt; legalább egy „költséges temetés“ ment végbe, a

*) Weber, II. 126.

temetést rendezők megtisztelve az elhunytat, ha más nem is. Veje, Berthier intendans még él, rejtőzve valahol: azon az Eumenidek-vasárnapján ő Besenvalhoz csatlakozott, filymálni látszván azt a dolgot; s most elfutott, senki sem tudja, hova.

Az emigratio még nem messzire haladhatott, Condé herczeg alig hogy túl volt az Oise vizén, a midőn ő felsége az előleges megállapodás szerint, — mert az emigratio is úgy vélekedett, hogy az jót fog eredményezni, — egy kissé merész vállalatba fog: hogy t. i. meglátogatja Párizst személyesen. A nemzetgyülés száz tagjával, csekély, vagy épen semmi katonai kisérettel, melyet ugyanis a Sèvres hidnál elbocsátott, szegény Lajos elindul: hátra hagyva egy megnéptelenült palotát és egy siró királynét, ki előtt a jelen, a mult s a jövendő egyaránt oly barátságtalanok.

A passyi vámháznál Bailly polgármester ünnepélyes diszben átadja neki a kulcsokat; szónoklatot tart előtte akadémiai stilban; elmondja, hogy milyen nagy nap ez; hogy negyedik Henrik idejében a királynak kellett meghóditnia a maga népét; de a jelen szerencsésebb esetben a nép hóditja meg a maga királyát *(a conquis son Roi)*. Az igy szerencsésen meghódított király lassan tovább hajtat, a nép szilárd sorain keresztül, a mely egészen hallgatag, vagy csak a *Vive la Nation*-t kiáltozza; ismét szónoklatokat kell hallgatnia a városházánál, a három ezer rendeletü Moreautól, a királyi procurator M. Ethys de Cornytól, Lally Tollendal-

tól és másoktól; nem tudja, hogy mit tartson mindezen sok beszédről, vagy mit feleljen rá; megérti, hogy ő „a franczia szabadság visszaállitója," — miként azt egy a Bastille helyén emelendő szobra hirdetni fogja minden embereknek. Végre megmutatják az erkélyen, kalapja mellett három szinű kokárdával: és most heves örömkiáltásokkal üdvözlik a térekről és utczákról, minden ablakból és háztetőről: — s ezek után ismét haza hajtat, örvendező, vegyült, hogy ugy szóljunk összeházasitott kiáltásai közt a *Vive le Roi és Vive la Nation*nak, s haza ér kifáradva, de minden baj nélkül.

Vasárnap volt, mikor az izzómeleg golyók ott függöttek fejünk fölött fenyegetődzve, a levegőben: ma még csak péntek van, s ime „a forradalom szentesitve lett." A magas nemzetgyülés csinálni fogja az alkotmányt, és sem idegen katonák, sem hazai triumviratus, kiszegzett ágyúval, Guy-Faux-féle lőporos összeesküvéssel (mert olyat is emlegettek akkor); sem semmiféle zsarnok hatalom a földön vagy a föld alatt, nem fogja mondani neki többé: mit csinálsz te itt? Igy örvendez a nép, most már bizonyosságban az alkotmány felől. A féleszü Saint-Huruge Marquist hallják a kastély ablakai alatt, a mint világos készülődő árulásról morog.*)

*) Campan, II. 46—64.

IX. FEJEZET.

A lámpa.

Elmondhatni, hogy a Bastille leomlása megrázta az egész Franczia országot legmélyebb alapjaiban. Ezen csodáknak hire száll mindenüvé: az ilyen hirek természetes gyorsaságával; olyan eredményeket szülve, melyeket rendkívülieknek, összeesküvés által létrehozottaknak tartottak. D'Orleans küldött-e szét, vagy Laclos, vagy épen Mirabeau (kinek ez idő tájt nem igen állt ládával a pénze) lovas futárokat Párizsból, hogy vágtassanak „minden sugáron" vagy országuton, Francziaország minden iránya felé? Egész csoda ez, a melyet egyetlen mélyebben látó ember sem vonhat kétségbe.*)

Már eddig is a legtöbb városban választóbizottságok jöttek össze: hogy kifejezzék sajnálkozásukat Necker elbocsátása miatt, szónoklásban és határozatokban. Sok városban, mint Rennesben, Caenben, Lyonsban, a nekibuzdult nép már téglahajigálás és lövöldözéssel sajnálta az eltávozottat. Azonban most, a rémület ezen

*) Toulongeon, I. 95; Weber, etc.

napjaiban, minden város szélére Francziaországban „emberek“ érkeznek, a mint emberek szoktak megérkezni; de sőt „emberek lóháton“, minthogy a hir jobb szeret lovon utazni. Ezek az emberek ijedt arczczal előadják, hogy a *Brigandok* jőnek, hogy mindjárt itt lesznek; s azután ők tovább mennek, dolguk után, akármi légyen az! Mire az ilyen városnak egész lakossága önvédelmére fegyvert ragad. Csakhamar azután kérvény nyújtatik be a nemzetgyüléshez; ilyen veszély és rémület közt a nemzetgyülés nem tagadhatja meg rá az engedélyt, hogy szervezkedjünk: s a fegyvert fogott lakosság mindenütt hivatalosan besorozott nemzetőrséggé lesz. Igy terjed a hir, menve szét Párizsból minden sugáron s ilyen eredménynyel; néhány nap alatt — némelyek azt mondják, néhány óra alatt, — az egész Francziaország a legszélső határokig, szuronyoktól csillog. Különös, de tagadhatatlan, — akár csodával történt, akár nem! — Azonban épen ily módon valamely chemiai folyadékot egész a fagypontig, sőt még azon alól is meghűthetünk, s azért mégis folyékony állapotban marad: de a legkisebb lökésre vagy rázintásra az egész egyszerre jéggé fagy össze. Ilyen vegyészeti módon bántak Francziaországgal sok hónapon, sőt esztendőn keresztül; lehütötték a fagyponton alól; s most megrázatva a Bastille eleste által, egyszerre magától összefagy: egy nagy jegeczült tömegévé az élesen vágó aczélnak! *Guai a chi la tocca,* Vigyázzon, a ki hozzá nyúl!

Párizsban a választási bizottság az új pol-

gármesterrel és tábornokkal abban fárad, hogy a hadfolytató munkásokat rá vegye üzletük folytatására. Jól megtermett zöldségáruló hölgyek *(Dames de la Halle)* szerencsekívánó szónoklatokat tartanak; virágcsokrokat raknak Szent Genovéva oltárára. A be nem sorozott emberek leteszik a fegyvert, — nem oly készséggel, mint kivántatnék: s „kilencz frankot“ kapnak. A te deumok, királyi látogatások és szentesitett forradalom mellett szép csendes idő van; sőt szokatlan derültségü idő, miután az orkán kidühöngte magát.

Mindamellett, mint természetes, a hullámok még hánykolódnak, s a kinyaldosott sziklák morognak. Még csak a hónap 22-ikéig jutottunk el, alig egy héttel túl a Bastille elestén, midőn egyszerre kisül, hogy az öreg Foulon él; sőt hogy itt jár kora reggel Párizs utczáin: az uzsorás piócza, az összeesküvő, a ki a néppel fűvet etetne, s a ki hazug volt születésétől fogva! S a dolog valóban úgy áll. A félrevezető „költséges temetés“ (valami házi cselédé, a ki meghalt); a rejtekhely Vitryben Fontainebleau felé, mind nem segitettek a nyomorult öreg emberen. Valamelyik cselédje vagy hozzátartozója, — mert senki sem szereti Foulont — elárulta a falu lakosságának. Könyörtelen vitryi parasztok kiugratják; ráesnek, mint a pokol ebei: Nyugotra csak, vén becstelen; Párizsba, hogy megitéltessél a Hôtel-de-Villeben. Öreg feje, a melyet hetvennégy esztendő megfehéritett, föveg nélkül van; hátára jelképileg egy csomó füvet kötöttek; csalánból és bogáncsból font koszorú van nyaka

körül: ilyen módon kötélen vezetve, átkok és fenyegetések által sarkantyúzva, kénytelen botorkálni előre, öreg lábain, a legszánalomra méltóbb s a legkevésbé szánt minden öreg emberek közt.

A kormos Saint-Antoine s valamennyi utcza egyre szaporitja a tömeget, a mint ott elhalad; a Hôtel-de-Ville nagy termében, sőt magán a Place de Grèven is aligha fog elférni ő és kisérete. Foulon fölött nem csak igazságos itéletet kell tartani, hanem itéletet kell tartani ott, ahol áll, haladék nélkül. Nevezzetek ki hét birát, ti előljárók, vagy hetvenhetet; nevezzétek ki magatok, vagy mi fogjuk kinevezni: csak itéljetek fölötte!*) Bizottmányi férfiak szónoklata, Bailly polgármester ékesszólása órák hosszán keresztül pazaroltatik rá, hogy megmagyarázza, milyen szép az itélethozás elhalasztása. Halasztás, és még mindig halasztás! Nézd, oh polgármestere a népnek, a reggelből dél lett, s ő még mindig elitéletlen! — Lafayette, a kiért sietve küldtek, megérkezik; szól: Ez a Foulon, a kit mindenki jól ismer, csaknem kétségen felül bűnös; de nem lehetnek-e bűntársai? Nem jobb volna-e az igazságot ügyesen kisajtolni belőle az Abbaye tömlöczben? Ez új világosság-sugár! A sansculottismus tapsol; mire Foulon (a maga élet utáni vágyában, mintha csak végzete akarta volna) szintén tapsol. „Nézd, értik egymást!“ kiáltja sötéten a sansculottismus, egyszerre a gyanakodás dühe lángolva föl bennök. „Barátaim“

*) Histoire Parlementaire, II. 146—9.

— mondá egy „jó ruhás egyén“, előlépve, — mi szükség itéletet tartani ezen ember fölött? Nem el volt-e ő már itélve harmincz év óta? A sansculottismus vad orditozás közt megragadja ezer kezével; hurczolják a Place de Grèven keresztül a *„Lanterne“*-re, a lámpavasra, a mely ott van a *Rue de la Vannerie* sarkán; s a boldogtalan keservesen könyörög életéért a süket szeleknek. Csak a harmadik kötéllel (mert kettő elszakad, s a nyöszörgő hang még mind az életért könyörög) tudják annyira vinni, hogy végre függ! Testét végig vonszolják az utczákon; feje magosan van egy dárda hegyén, szája fűvel tele tömve: s így hordoztatik meg egy fűevő nép pokoli orditozása közt.*)

Bizonyára, ha a boszúállás „egy neme az igazságszolgáltatásnak“, „vad“ neme az annak. Oh, eszeveszett sansculottismus, felkeltél tehát, őrült vakságodban, piszkodban és rongyaidban; váratlanul, mint egy eltemettetve élő Enceladus az ő Trinacriája alól? Azok, akik füvet akartak etetni veled, magok esznek-e füvet, *ilyen* módon? Sok, némán nyögő nemzedék letünte után most hirtelen a te napod jött-e fel? Ilyen feneketlen fölfordulásoknak, s a nehézkedési pont hirtelen való iszonyatos kibillenésének vannak kitéve minden emberi solecismusok, csak tudnának róla; s ki vannak téve annál inkább, minél hazugabbak (s súlyosabb tetejüek)!

Hogy még nagyobb legyen Bailly polgármesternek és tisztviselő társainak ijedelme, hi-

*) Deux Amis de la Liberté, II. 60—6.

rül hozzák, hogy Berthiert is letartóztatták, ki útban van ide Compiègneből. Berthier Párizs intendánsa (vagy adószedője); tányérnyaló és zsarnok; bevásárlója a gabonának; táborhelyek fölállítója a nép ellen; — sok mindenfélével vádoltatik: de nem Foulon veje-e; s ezen egy dolog által nem bűnös-e mindenekben? S épen most, midőn a sansculottismus ilyen jó kedvében van! A megrémült tisztviselők kiküldenek maguk közül egyet, lóhátas nemzetőrökkel együtt, hogy őt kisérjék.

Naplementkor a nyomorult Berthier még mindig bátor arczot mutatva, megérkezik a vámkorláthoz; nyitott kocsiban jő; mellette a városi tisztviselő s ötszáz lovas kivont karddal; elég sok fegyvertelen cseléd: nincsenek minden zaj nélkül. Körülötte nyomtatott lapokat szórnak szét, melyeken az ellene emelt vádak olvashatók, a mint azokat a sansculottismus nemhivatalos rövidséggel s „roppant betükkel“ összeirta.*) Párizs elébe jön, hogy lássa: tapsolva, ablakaikat kinyitva; tánczczal és győzelmi dalokkal, minők a fúriákéi. S végül szembe jő rá Foulon feje is, a mint ott néz a dárda hegyén. Nem csoda, ha szemei „üvegesekké lesznek“ s észmélete elhagyja, ilyen látványra! — Mindamellett akármilyen legyen is

*) „Il a volé le Roi et la France. (Meglopta a királyt és Franczia országot“). „Felemésztette a nép vagyonát.“ „Rabszolgája volt a gazdagnak és zsarnoka a szegénynek.“ „Az özvegy és árva vérét itta.“ „Elárulta hazáját.“ Lásd: Deux Amis, II. 67—73.

ennek az embernek lelkiismerete, idegei aczélból vannak. A Hôtel-de-Villenél nem akar válaszolni semmire. Azt mondja, hogy ő felsőbb parancsnak engedelmeskedett; iratai ott vannak nálok; azokból itélhetnek és határozhatnak: a mi pedig őt magát illeti, ő nem hunyta be szemét már két éjszaka, s a mire legnagyobb szüksége van, az az álom. Igen, örök álom, te nyomorult Berthier! Az őrök megindulnak vele az Abbaye felé. Mindjárt a Hôtel-de-Ville ajtajánál ezeket megragadják, szétszórják, mintha az őrült karoknak egész őrvénye csapott volna rájok, s Berthier sodortatik a lámpavas felé. Ekkor ez elkap egy puskát; üt és vág, védve magát, mint egy veszett oroszlán: leverik, rátaposnak, felakasztják, széttépik: az ő feje is, szivével együtt, dárdára tűzve hurczoltatnak szét a városban.

Rettenetes, olyan országokban, a hol egyenlő igazságszolgáltatás honol! De nem oly természetellenes olyan országban, mely ezt soha sem ismeré. *„Le sang qui coule, est-il donc si pur?“* — (vajjon olyan tiszta-e az a vér, a mely folyt?), kérdi Barnave, azt akarván mondani, hogy az akasztófára, bár szabálytalan eljárás útján, az jut, a ki megérdemli. — Te magad, oh olvasó, midőn a Rue de la Vannerie azon sarkán befordulsz, s ott meglátod a még most is ott szürkülő ócska vas lámpatartót, találhatsz tárgyat a reflexióra. „Egy szatócs boltja fölött“ vagy más fölött; „alatta egy fülkében XIV. Lajos mellszobrával“ — vagy tán nincs is már meg a szobor: — *az* még most is oda szögezve áll;

tartva egy halvány világú olajlámpát; világokat látott darabokra törni és még sem szól semmit. Azonban a felvilágosult patriotismus szemeiben micsoda mennydörgést hozó felleg volt ez, hirtelen támadva a derült idő ragyogásában? Erebus feketeségű felleg, megmérhetetlen rejtett villanyosságot mutatva. Bailly polgármester és Lafayette parancsnok bántódott felindulással leteszik tisztöket, — s úgy kell őket ismét visszaédesgetni. A felhő eloszlik, mint a hogy a zivatarfelhők szoktak. A napfényes idő visszatér, bár egy kissé szürkébb szinü a réginél, s mind *kevésbé* természetfölötti jellemű.

Azonban akárhogy, akárminő zúzódások között, a Bastille mégis eltöröltetik földünk színéről; s azzal együtt a feudalismus, despotismus, s remélhetőleg a gazság is általában, s minden kegyetlen bánás, a melyet ember embertársán elkövet. Fájdalom, a gazságot és a kegyetlen bánást nem olyan könnyü eltörölni! De a mi a Bastillet illeti, az omlik le mind jobban, napról napra, hónapról hónapra; nagy faragott kövei és kova kövei hengerittetnek le folytonosan, saját hatóságunk rendelete folytán. Kiváncsiak tömege jár-kél üregein át; bámulják a befalazva talált csontvázakat, az *oubliette*ket (zárt, sötét tömlöcz), vas kalitkákat, roppant kő gerendákat lánczaikkal. Egy napon ott látjuk Mirabeaut is, a genfi Dumonttal.*) Munkások és nézők tisztelettel nyitnak utat számára; verseket, virágokat szórnak útjára, kocsijába pe-

*) Dumont, Souvenirs sur Mirabeau, 305. l.

dig Bastille-iratokat és különösségeket, *éljenzés* közt.

Ügyes kiadók könyveket szerkesztenek össze a Bastille-irattárból, a mi még el nem égett az iratok közül. A kulcsa ezen rablóbarlangnak keresztül megy az Atlanti tengeren, s ott fog állani Washington termének asztalán. A nagy óra most ott ketyeg egy hazafias óracsináló magánlakásán, s többé nem méri a terhes kin óráit! A Bastille eltünt, a mit eltünésnek szokás nevezni: *teste,* vagyis terméskövei üdvös átalakulásban, ott fognak függeni még századok múlva is a Szajna vize fölött, mint *Pont Louis Seize;*)* s lelke talán még tovább fen fog maradni az emberek emlékezetében.

Ennyire vittetek bennünket, ti magas senatorok, a ti labdázó termi eskütökkel, inertiátokkal és gyors cselekvéstekkel, előrelátástokkal és kitartástokkal. „S mégis, vegyétek figyelembe oh urak, hogy, — miként a kérelmezők jogosan hangsúlyozzák, — nektek, kik a mi megváltóink voltatok, magatoknak is megváltókra volt szükségtek" — tudniillik a derék Bastille-ostromlókra; Párizs munkásaira, kik közül sokan szük pénzviszonyok közt sinlődnek.**) Aláirást nyitnak; a hősök sorozatát szabatosabban összeállitják mint Elieé volt; nagy beszédeket tartanak. Egy meglehetősen teljes *Bastille-hősök* testülete állittatott össze — hasonló az

*) Dulaure, Histoire de Paris, VIII. 434

**) Moniteur. Séance du Samedi 18 juillet 1789. (Histoire Parlem II. 137.)

argonautákhoz; reményli, hogy örökké él, mint azok. Azonban alig egy év multán a dolgok őrvényzése szalmaszét sodorta őket ismét, és elsülyedtek. Oly sok igen magas superlativum után, melyet az emberek elértek, következik új még magasabb; s amaz comparativummá és positivummá sülyed. A Bastille bevétele, melyhez képest — a történet mértékén mérve — minden egyéb ostrom, magáé Trója városáé is, csak gyermekjáték: összeszámolva a veszteséget, került az ostromlók részéről mintegy nyolczvanhárom, részint megölt, részint halálosan megsebesitett ember életébe; az ostromlottak részéről pedig mindazon szalmaégetés, tűzlövellés és lövöldözésözön után, egyetlenegy árva invalidusba, a kit holtra *(roidemort)* lőttek a várfalakon;*) A Bastille-erősség, mint hajdan Jérikó városa, csodálatosan *hang* által dönteték le.

*) Dusaulx, Prise de la Bastille, 447. és a köv. l.

VI. KÖNYV.

CONSOLIDATIO

I. FEJEZET.

Csináld az alkotmányt.

Talán itt lesz helyén, ha egy kissé szabatosabban meghatározzuk, mit jelent ez a két szó: *franczia forradalom;* mert szorosabban véve, annyiféle jelentése lehet, a hány ember beszél róla. Minden dolog forradalmi állapotban van; változik perczről perczre; a mely változás korszakról korszakra észrevehetővé is lesz: ezen mi idővilágunkban tulajdonkép nincs is egyéb, mint forradalom, és változás, s főként semmi egyéb felfogható. A forradalom, azt mondjátok, *gyorsabb* változást jelent. Mire az ember még mindig kérdezheti: minő gyorsat? A gyorsaság melyik fokán; melyik határozott pontján ennek a folyvást változó folyamnak, melynek gyorsasága váltakozik, s a mely nem áll meg mindaddig, mig maga az idő is meg nem áll vele: kezdődik és végződik a forradalom; megszűnik rendes változás lenni s lesz ismét olyanná? Ez olyan dolog, a mely a többé vagy kevésbé önkényes meghatározástól függ.

Részünkről mi azt feleljük, hogy itt a fran-

czia forradalom: nyilt, erőszakos kitörését és győzedelmét jelenti a börtönéből kiszabadult fejetlenségnek a romlott, kiélt hatalom fölött: hogyan szakitja föl börtönét a fejetlenség; hogyan tör elő a megmérhetetlen mélyből, s dühöng fékezhetlenül, megmérhetlenül, elboritva a világot; a lázas őrültség egymásután jövő phásisaiban; — mignem az őrültség kiégve, s az új rendnek benne foglalt elemei (mert minden erőben van ilyen) kifejlődve: a megfékezhetetlen, ha bezárttá nem is, de fékezetté lőn, s őrült erői kényszerittetének, hogy czéljuk felé működjenek, mint okosak és szabályozottak. Mert a miként minden nemű hierarchiák és dynastiák, theokrácziák, aristokrácziák, autokrácziák és ringyókrácziák uralkodtak a világ fölött: úgy el vala határozva a gondviselés végzésében, hogy ugyanerre a győzedelmes fejetlenségre, jakobinismusra, sansculottismusra, franczia forradalomra, franczia forradalom iszonyaira — vagy akárhogy nevezzék az emberek, — is kerüljön egyszer a sor. A sansculottismus „romboló haragja“: ez az, a miről mi beszélünk, miután szerencsétlenségre nincs hangunk, hogy énekeljünk.

Bizonyára nagyszerű tünemény ez, de sőt igazán *transcendentalis,* áthágva minden szabályt és tapasztalatot; bekoronázó tüneménye az új kornak. Mert itt ismét, egész váratlanul, a régi fanatismus lép elő ujabb és ujabb körtösben; csodás, mint aminő minden fanatismus. Nevezzük „a formulák szétrombolása“ *(de humer les formules)* fanatismusának. A formulák

világa, a *formát* nyert szabályozott világ — a minő minden lakható világ, szükségképen kell hogy gyülölje az ilyen fanatismust, mint a halált, s halálos ellenségeskedésben legyen vele. A formulák világának meg kell azt hóditania; vagy ha nem bir vele, meg kell halnia, káromolván és átkozván; — azt azonban semmi módon nem gátolhatja meg, hogy ne legyen és ne lett légyen. Az átkok ott vannak, és a csodás dolog is ott van.

Honnan jő? Hova megy? Mindezek kérdések! Midőn a csodák kora elhalványodva feküdt a távol ködében, mint valamely hihetetlen hagyomány, sőt még a conventionalismus kora is most már megvénhedett; s az ember léte sok nemzedéken keresztül csupán formulákon nyúgodott, a melyek üresekkẽ váltak idő folytán; s úgy látszék, mintha többé semmi valóság nem léteznék, csupán árnyképe a valóságnak, s Istennek mindensége főként csak a szabónak és kárpitosnak munkája volna s az emberek csak viaszosvászon álarczok voltak, arra valók, hogy fejüket hajtogassák és vigyorogjanak? ekkor hirtelen a föld ketté hasad, s pokolbeli füst és szúró fényesség ragyogása közt felemelkedik a sok fejű, tüzet lehellő sansculottismus és azt kérdezi: hát *én rólam* mit tartotok? Nem csoda, ha a viaszosvászon álarczok rémülten csoportosultak együvé; „kifejezéstelt, szépen elrendezett csoportokba." Bizonyára barátim, ez igen különös, igen végzetes dolog. A ki csak viaszosvászon és árnykép, jó lesz, ha megnézi jól; gonosz sorsra juthat rövid időn; ugy látszik

nekem, hogy ő itt nem maradhat meg sokáig. De jaj még azon nem kevés embernek is, ki nem egészen viaszosvászon, hanem részben valódi és emberi! A csodák kora visszatért! „Nézd a világphoenixet, a mint a tüzben megég és a tüzben ujjá születik: minő roppantak lebegő szárnyai; minő hangos haláléneke: ágyúk dörgése és városok leomlása; a temetési láng az égboltozatig csapdos, mindent leboritva: halála és születése egy egész világnak!"

Ez által azonban, mint többször mondók, egy kimondhatatlan áldás származik legalább. Ez nevezetesen: hogy az ember és az ő élete nem nyugosznak ezután ürességen és hazugságon, hanem szilárd alapon és az igazság egy nemén. Üdvösebb a legkoldusabb igazság is, ha *van*, a legkirályibb hamis látszatnál! Bár milyen nemű igazság mindig ujabb és jobb igazságot nemz; igy a nehéz gránit szikla lehengeredik mélyen a földbe, az áldott légi befolyások következtében, s lassanként befödődik zöld viránynyal, gyümölcscsel és lombárnyékkal. S a mi a csalást illeti, a mely egészen az ellenkező módon, mind csalóbbá lesz, mit szülhetne ez egyebet, mint nyavalyát; s ha egyszer megért, fölbomlik, csendesen, vagy néha erőszakosan, s visszatér a minden csalás apjához — igen valószinüleg tüzes lángok között?

A sansculottismus sokat eléget; de ami megéghetetlen, azt nem fogja elégetni. Ne féljetek a sansculottismustól; ismerjétek el annak, a mi, sok dolog szörnyü és elkerülhetetlen végének, és szintén sok dolog csodálatos kezdetének. Egy

más dolgot is megérthetsz belőle: azt, hogy ez is Istentől jött; mert hiszen nem *volt-é?* Mert mindenben és minden időktől fogva, — miként meg van irva — az ő keze munkál; a dolgok mélységes mélyében; rettenetesen és csodálatosan, ma és kezdetben egyaránt: a forgószélben is ő szól; s az ember haragja őt dicsőíti. Azonban mérsékelni és megmérni ezt a megmérhetetlen dolgot, s a mint mondják, *kimagyarázni,* s reducálni azt egy holt logicai formulára, meg ne próbáld! Még kevésbé kiáltozd magad rekedtté annak átkozásában; mert hiszen ezt is csinálták már mások, elég hosszasan. Mint egy tényleg létező fia az időnek, *nézz,* kibeszélhetetlen sokszoros érdekeltséggel, a legtöbbször hallgatagon, arra, a mit az idő létre hozott; épitsd, oktasd, tápláld magad azzal, vagy ha mást nem, mulattasd és gyönyörködtesd magadat, a szerint, a minő képességed van.

Egy másik kérdés, a mely minden új fordulatnál feltolul, s mindig új feleletet követel, ez: hol *van* a franczia forradalom tulajdonképen? A királyi palotában, ő felségének a királynak, vagy a királynénak ügykezelésében és hibás eljárásában, ármányaiban, gyengeségeiben és fájdalmaiban, mondják nehányan: — a kiknek mi nem felelünk. A nemzetgyülésben, mondja egy nagy, vegyes sokaság: a kik ehhez képest felülnek a tanitó székébe, s onnan jegyzésbe vivén, hogy micsoda felhivások, végzések, jelentések, logikával vivott harczok, parlementi ékesszólás dörgések fordulnak elő a házban belől; s micsoda csoportosulások és csoportosulásokról

szóló mendemondák hallatszanak kivülről: kötetet kötet után irnak össze, s azt elnevezvén a franczia forradalom történetének, nyugodt lélekkel ki is adják. Hasonlóképen cselekedni, összeirva szinte meghatározhatatlan mennyiséget, ilyen hirlapkivonatok, *Choix des Rapportes, Histoires Parlementaires* alakjában, melyek talyigaszámra vannak, — igen könnyű munka volna ránk nézve. Könnyű, de haszontalan munka. A nemzetgyülés, a melyet most alkotmányozó gyülésnek neveznek, megy a maga útján, csinálva az alkotmányt; de a franczia forradalom is megy a *maga* útján.

Általában nem azt *mondhatjuk-e, hogy a franczia forradalom ott van minden szenvedélyesen beszélő és hevesen gondolkodó franczia szivében és fejében?* Hogy ilyen huszonöt millió ember a maga összevissza kuszált összetételében, hatva és ellenhatást fogadva be, hogyan szüli meg az eseményeket; melyik esemény időről időre a fő; s melyik szempontból lehet azt legjobban meglátni: ez a föladat. E föladat megoldása dolgot ád a legkitünőbb belátásnak, — mely minden lehető forrásban keresi a világosságot, s nézőpontját mindenüvé oda illeszti, a honnan csak látni vagy csupán egy tekintetet vetni is lehet; s nagyon meg lehet elégedve vele, ha csak valamennyire megközelitőleg is megoldja azt.

A mi a nemzetgyülést illeti, a mennyiben az még most is magasan kitündöklik Franczia-ország felett, mint egy messzelátszó *Carroccio*, bár többé nem elől van; s a mennyiben még

most is jelt ád a visszavonulásra vagy az előhaladásra: annyiban valóság s az is marad egy darabig a többi valóságok közt. De másfelől, a mennyiben azért ülésez, hogy csinálja az alkotmányt, bolondság és főként chimera az. Avagy ezeknek a Montesquieu-Mably kártyaváraknak rettenetes hősi építésében ugyan kinek mi érdeke van? A magas nemzetgyülés ilyen dologgal elfoglalva, ránk nézve, alig lesz több mint pedánsok sanhedrinje, nem az igehajtogatást őrlőké, de mivel sem gyümölcsözőbb annál; s hangos vitái és recriminátiói az ember joga, a béke és hadizenés joga, a *Veto suspensif* és *Veto absolu* felett, nem egyebek, mint mind megannyi pedáns átkok: „Hogy az isten büntessen meg benneteket ezen ti *szabálytalan igékről való theoriátokért!*"

Alkotmányt lehet építeni, akárhányat à la *Sieyès;* de a rettenetes nehézség embereket kapni azokba, a kik bennök éljenek. Ha Sieyès képes lett volna mennydörgést és villámlást hozni le az égből, hogy azzal alkotmányát szentesitse, jól lett volna: de minden mennydörgés nélkül? De sőt szorosan megvizsgálva, nem igaz-e az még most is, hogy valamely ilyen égi szentesités nélkül, akár láthatólag mennydörgésben adva, akár láthatatlanul másként, idő folytán egyetlen alkotmány sem ér sokkal többet, mint az a rongy papir, a melyre irva van. Az az alkotmány, a törvényeknek vagyis a cselekvés megszabott gyakorlatának összefoglalása, a mely alatt az emberek hajlandók élni: ez voltaképen az, a mely alakitja meggyőződéseiket,

hitöket ezen csodálatos mindenségre nézve, s mindazon jogokra, kötelességekre, képesitettségekre nézve, melyeknek abban részesei; a mely épen azért szentesitve van maga a szükségesség által; ha nem valamely látható Isten, úgy bizonyára a láthatatlan által. Más törvények, a melyekből mindig elég van készen, nem egyebek mint *bitorlás;* melyeknek az emberek nem fognak engedelmeskedni, hanem feltámadnak ellenök és eltörlik azokat, a legelső alkalommal a mint tehetik.

A kérdések kérdése valósággal az is volt, hogy ki az, a ki, — főként lázadók és rombolók számára, — alkotmányt tud készitени? Az, a ki képes alakot adni az általános hitnek, midőn van ilyen; az, a ki képes egy ilyet adni, midőn, — mint a jelen esetben, — nincs. Rendkivül ritka ember az ilyen; most és mindig, miként hajdan, Istentől küldött ember! Itt azonban, egy ilyen földöntúli legfelsőbb ember hiányában, az idő, végetlen sorozatát adván a csupán felső embereknek, kiknek mindegyike meghozza a maga kis részét, sokat elvégez. Az erő is hasonlóképen talál a többivel együtt valami végezni valót (mert a mint az antiquarius bölcsészek tanitják, a királyi pálczában kezdettől fogva volt egy kevés a kalapácsból, hogy *beüsse* az olyan fejeket, a melyeket másként nem lehetett meggyőzni). S így kell az alkotmánynak, örökös törlés és javitás, toldozás és foldozás mellett, küzdelem és harcz közt, a jelen rossz érzetével s a jövendő jó felé való reménykedéssel és törekvéssel épülnie tovább, mint a hogy minden em-

beri dolgok épülnek; vagy leomlania és elsülyednie, a mire képes s a micsoda sors vár reá. Oh Sieyès és ti többi bizottmányi tagok s tizenkét száz mindenféle ember, Francziaország minden részéből! ha ti tudnátok, hogy mi a hite Francziaországnak, vagy mi a tietek? Valószinüleg az, hogy ne legyen semmiféle hit, hogy minden formula töröltessék el. S az alkotmány, a mely ezen hithez hozzáillik? Fájdalom, nagyon világos, hogy az az alkotmánytalanság, a fejetlenség; — a mely a maga idejében szintén megadatik ti néktek.

Azonban, utoljára is, mit tehet egy szerencsétlen nemzetgyülés? Csak azt az egyet vegyük, hogy ott tizenkétszáz mindenféle ember van együtt; a kik között nincsen egyetlen egy sem, a kinek saját gondolkodókészüléke ne volna. Mindenik egyedben azok közül van valami hit és óhajtás, s mindenikben más, mind arra nézve, hogy Francziaország regeneráltassék, mind hogy ő saját személyében végezze azt. Tizenkétszáz külön erő összevissza egy tárgyhoz csatolva, s összevissza annak minden oldalához; s azután ráhagyva, hogy a czélra törjön!

Avagy talán az általában a nemzetgyülések természete, hogy véghetetlen zajjal és munkával *semmit se* végezzenek? A képviseleti kormányok alapjukban szintén csak zsarnokságok? Mondjuk-e, hogy a *zsarnokok,* a nagyravágyó, czivakodó egyének, az ország minden részéből ily módon egy helyre összeverődnek; s ott inditványok és ellenindítványok által, össze-vissza

való beszéd, lármázás által egymást *felemésztik*, mint a mesebeli két oroszlán; s a tiszta eredmény, a mit létrehoznak, *zéró;* az ország pedig az alatt *kormányozza* vagy igazgatja *magát*, olyan elismert, vagy nagy részt fel nem ismert bölcseség által, aminő találkozik itt és ott egyesek agyában? Sőt ez is már nagy haladás: mert régenten az ő Guelf és Ghibelline pártjaikkal, veres rózsáikkal és fehér rózsáikkal fel szokták emészteni magát az országot is. Ezt most sokkal szűkebb körü kakasvivó téren cselekszik, t. i. gyüléstermük négy falán belül, s olykor-olykor egy-egy külső állomáson a választási teremben, vagy a hordó tetején; s azonkivül nyelvvel végzik azt és nem karddal: mindezeket a zéró-termelésben nem nevezhetjük-e nagy haladásnak? S a mi mindennél jobb, vannak olyan boldog országok (mint például a nyugoti szárazföldön a Savannáhk, a hol a ki csak épkézláb ember, talál eleséget lábai előtt s egy megmérhetetlen égbolt domborul feje fölött), a melyek megélnek minden kormány nélkül! — Micsoda sphinx-kérdések ezek, melyekre a fejét vesztett világnak ezen nemzedékek életében felelnie kell vagy elpusztulnia!

II. FEJEZET.

Az alkotmányozó gyülés.

Egy tizenkétszáz választott tagból álló gyülés egy dologra alkalmatos: a rombolásra. A mi voltaképen csak határozottabb gyakorlata természetes képességének, a semmit-nemtevésnek. Ne tégy semmit, csak izgass, vitatkozzál: s a dolgok maguktól elpusztulnak.

Igy történt ez és nem másként, a magas nemzetgyüléssel is. Az alkotmányozó nevet vette fel, mintha egész küldetése és feladata az alkottás vagy épités volna; s ezt igyekezett is cselekedni egész lelkével: azonban a végzetekben, a dolgok természetében, minden működés közt annak épen az ellenkezője volt letéve számára. Csodálatos, hogy micsoda evangeliomokban hisznek az emberek; még a Jean Jacques-féle evangeliomokban is! Szilárd hite volt az ezen nemzeti küldötteknek, valamint minden gondolkodó francziának, hogy alkotmányt *lehet csinálni;* s hogy ők vannak, ott és akkor, hivatva arra, hogy azt megcsinálják. Minő makacsul ragaszkodott, a régi héberek vagy

izmaeliták szivósságával, a különben könnyelmű, hitetlen nép ezen ő *Credo quia impossibile*jéhez; s szembe szállt vele egy egész felfegyverzett világgal: fanaticussá, de sőt hősivé lőn, és nagy tetteket vitt véghez általa! Az alkotmányozógyülés alkotmánya, és más egyebek miután nyomtatva vannak és nem kéziratban, fenmaradnak a jövendő nemzedékek korára is, mint egy tanulságos, csaknem hihetetlen okmánya a kornak; legjelentőségesebb képe az akkor létező Francziaországnak, vagy legalább annak, a mit ezek az emberek arról vettek.

De hát igazán és komolyan, mit tehetett ez a nemzetgyülés? A tenni-való volt, valósággal s a mint ők is mondák, ujjászülni Francziaországot; eltörölni a régi Francziaországot s újat teremteni; csendesen vagy kényszeritve; engedmények vagy erőszak utján: ez a természet törvényénél fogva, kikerülhetlenné vált. Hogy az erőszak minő fokával, az azoknak bölcseségétől függ, kik annak élén állanak. Ha a nemzetgyülésben tökéletes bölcseség lakozik, az egész másként történt volna; de hogy akármi módon is békésen megtörténhetett volna, sőt hogy más lehetett volna mint véres és megrázkódtató: az mindig kérdéses.

Azt azonban megengedjük, hogy ez az alkotmányozó gyülés egész az utoljáig mindig megmarad valaminek. De egy nagy sohajjal azt kell tapasztalnia, hogy folytonosan el-eltávolittatik a maga végetlen, isteni feladatától, „a szabálytalan igék theoriájának tökéletesitésétől," véges, földi feladatok végzésére, mely utóbbiak-

nak mégis csak jelentőségük van ránk nézve. Cynosurája ez a nemzetgyülés a forradalmi Francziaországnak. A kormányzás összes dolga ennek kezébe vagy ellenőrzése alá jutott; minden ember ő rá néz vezetésért. A huszonöt millió azon roppant forrongásának közepette, mindegyre ott lobog, magasan kiválva, mint *Carroccio* vagy harcz-lobogó, előre késztve és késztetve, a legzavartabb módon; ha sok vezetést nem adhat is, mégis valamit adni látszik legalább. Békéltető felhivásokat ád ki, nem kevés számban, több vagy kevesebb eredménynyel. Felhatalmazást ád nemzetőrök besorozására, — nehogy a brigandok rajtunk törjenek, és learassák az éretlen gabonát. Megbizottakat küld szét hogy csillapitsák a „forrongásokat," s embereket mentsenek meg a lámpavastól. Azon kivül örvendező feliratokat hallgat meg, melyek naponként zsákszámra érkeznek, a legtöbbször egy Cambyses király nyugodtságával; hasonlóképen mindenféle halandók kérelmeit és panaszait; ugy hogy mindenik halandó panasza, ha meg nem gyógyittathatik is, legalább találjon meghallgattatást. Különben pedig a magas nemzetgyülés tud parliamenti ékesszólást fejteni ki és bizottmányokat kinevezni. Alkotmány-készitő-, jelentést tevő-, vizsgálatot végrehajtó-, és sok másféle bizottságokat, melyek ismét egy egész hegy nyomtatott papirost hoznak létre, tárgyául új parliamenti ékesszólásnak, mely hevesen kitör, vagy bőségesen s nyugalommal ömlik. S igy a roppant őrvényből, a melyben minden dolog kering és kavarog, lassanként orga-

nicus törvények, vagy azokhoz nagyon hasonlók emelkednek ki.

Végnélküli vitatkozás után végre eljutottunk oda, hogy *az ember jogait* irásba foglaltuk és kihirdettük: igazi papir alapja minden papir alkotmánynak. Elfelejték, kiáltják az ellentáborból, kinyilatkoztatni *az ember kötelességeit* is. Elfelejtették, mondjuk rá mi, számba venni az ember *erő-képességét*, a mely egyike a legvégzetesebb mulasztásoknak!

Néha, mint például augusztus negyedikén is, a mi nemzetgyülésünk, valamely szinte természetellenes lelkesedéstől feltüzelve, egész tömeg munkát végez el egy éjszaka alatt! Emlékezetes éjszaka ez az augusztus negyedike: világi és egyházi méltóságok, peerek, érsekek, parlement-elnökök, mindegyik igyekezvén felülmúlni a másikat hazafias áldozatkészségben, egymás után jönnek, hogy — most már tarthatatlan birtokaikat lerakják „a haza oltárára.“ Mind hangosabb éljenek közt, — mert „ebéd után“ is van az idő, — egymás után eltörlik a tizedeket, földesuri tartozásokat, pótadót, túlságos vad-tilalmat; sőt el minden kiváltságot, sérthetetlenséget, a feudalismust ágastul gyökerestül; azután egy *Te Deumot* tartanak mindezekért, s végre reggeli három óra felé eloszlanak, a csillagokat verve magasra emelt fejeikkel. Ilyen éjszaka volt ez az augusztus negyedike 1789-ben; előre nem látott, de örökké emlékezetes. Csodás, vagy legalább félig csodás, a mint némelyek tartják. Mondjuk-e, hogy egy új pünkösd éjszakája, az új idő és Jean Jacques Rousseau új egyháza sze-

rint alakulva? Meg voltak okai: meg eredményei is.

Ily módon dolgoznak a nemzet képviselői, tökéletesitvén a szabálytalan igékről szóló theoriájukat; kormányozván Francziaországot, és kormányoztatva az által; fáradtsággal, zajjal; — vagdalva szét régi, elviselhetetlen kötelékeket; s új gyanánt szorgalmasan fonva föveny-kötelet. Lett légyen munkájuk semmi vagy valami, de minthogy az egész Francziaország szeme tisztelettel rajtok függ, a történelem soha sem veszitheti el őket nagyon hosszasan szemei elől.

Ez idő szerint ha egy tekintetet vetünk gyülés-termükbe, azt a legnagyobb mértékben rendetlennek fogjuk találni. Nem kevesebb mint „száz tag áll fel egyszerre“ ; semmi szabály az inditványok tételében, sőt még a szabálynak kezdete sem; a nézők karzatának meg van engedve, hogy tapsoljon, sőt hogy pisszegjen is; *) az elnök, minden két hétben ujra választva, igen sokszor egyáltalában nem nyugodtan emeli fel fejét a hullámok fölött. Mind a mellett, mint minden emberi gyülekezetben, a hasonló kezd a hasonló mellé csoportosulni; az örök érvényü szabály: *ubi homines sunt, modi sunt,* igaznak bizonyul be. A rendnek némi elemei képződnek; pártok elemei. Van jobb oldal *(Côté Droit), bal* oldal *(Côté Gauche),* a szerint, a mint az elnöknek jobb vagy bal keze felől ülnek; a *Côté Droit* conservativ, a *Côté Gauche* felforgató. Középütt van az anglomaniacus constitutionalismus vagy

*) Arthur Young, I. 111.

két-kamrás royalismus, a maga Mounierjeivel és Lallyjaival, — gyorsan haladva a semmiség felé. A jobb oldalon, valamennyi közül kiválva, szónokol és ügyvédkedik Cazalès a dragonyos kapitány; ékesen szóló, mérsékelten tüzes, a hirnév némi árnyékára téve szert. Ott lármáz Hordó-Mirabeau is, az ifjabb Mirabeau, s nem egészen ész nélkül; a sötét D'Espréménil nem csinál egyebet mint csak szimatol és izeg-mozog; azt szeretik róla tartani, hogy *képes volna* tönkre tenni magát az öregebb Mirabeaut is ha megpróbálná,*) — a mit azonban nem cselekszik. S végül, mint a legnagyobbat valamennyi közt, nézzük meg egy pillanatra Abbé Mauryt; az ő jezsuita szemeivel, mindent változás nélkül elviselni tudó ércz-arczával, mely „képe valamennyi sarkalatos bünnek." Meghódithatatlanul és leverhetlenül küzd ő, jezsuita rhetoricával, a legszivósabb tüdővel és szivvel: a trónért, főként pedig az oltárért és tizedekért. Ugy hogy egyszer egy éles hang lekiáltott a karzatról: „Főpap uraimék, önöknek meg *kell* borotváltatniok; ha nagyon fészkelődnek, meg találják vágni önöket.**)

A bal oldalt D'Orleans oldalnak is nevezik; s néha gúnyosan, Palais Royalnak. S mindamellett oly zürzavarosnak, fél-valódi fél-képzeltnek látszik minden, hogy — a mint Mirabeau mondá, — „kétséges az is, vajjon D'Orleans

*) Biographie Universelle, §. D'Espréménil, (Beaulieutől.).

**) Dictionnaire des Hommes Maruqants, II. 519.

maga oda tartozik-e ezen D'Orleans párthoz." A mit tudni és látni lehet, az, hogy az ő holdábrázatja a térnek azon pontjáról ragyog előfelé. Ott ül szintén a tenger-zöld Robespierre is; bele vetvén a mérlegbe a maga könnyü sulyát, elhatározással, de még eddig nem nagy nyomatékkal. Egy vékony, kiszáritott lelkü puritán és rendszer-bolond; szeretne eltörölni minden formulát, s mégis egész lényével formulákban él és mozog, csakhogy más neműekben. Szerinte a törvények királyi kihirdetését ilyen módon kellene végrehájtani: „*Nép*, ez az a törvény, a melyet készitettem a te számodra; elfogadod-e?" — mire jobboldal, centrum- és baloldal egyaránt, szünni nem akaró kaczagással felel.*) Mindamellett a mélyebben látók észre veszik, hogy a tengerzöld még sokra viheti esetleg. „Ez az ember, — jegyzé meg Mirabeau — még csinál valamit; minden szót hisz, a mit mond."

Abbé Sieyès ugyancsak dolgozik az alkotmány gépezetén; a mely munkában azonban, szerencsétlenségére, a többi munkás-társak nem oly szófogadók, mint egy olyan emberrel szemben kellene lenniök, ki a politika tudományát tökélyre vitte. Mindamellett bátorság, Sieyès! Csak mintegy husz hónapig tart ez a hősi munka, az ostobák ezen ellenmondása, s az alkotmány fel lesz épitve; nagy örömkiáltozás közt ráteszik a zárkövet, vagyis inkább a zárpapirt, mert ez az egész csak papiros; s te megtetted abban a mit föld vagy ég kivánhatnak

*) Moniteur 67. sz. (Hist. Parl.)

tőled, mindazt a mi tőled tellett. Jegyezzük meg még ezt a triót is, a mely több dolognál fogva nevezetes; nevezetes már csupán azért is, mert történetük egy epigrammban van megirva: „a mi csak e három embertől származik, — igy szól az epigramm, — azt Duport gondolja ki, Barnave mondja el és Lameth hajtja végre.“ *)

Hát a királyi Mirabeau? Ez az ember, kilátszva valamennyi párt közül, fölibe kerülve valamennyinek, napról napra emelkedik. Mint többször mondók, neki *szeme* van, ő valóság; mig a többiek csak formulák és *szemüvegek*. A mulandóban ő felfedezi az örökkévalót; talál valami szilárd alapot még a papir-örvények között is. Hire eljutott minden országba; megörvendezteté magának a mogorva vén ember-barátnak szivét is, mielőtt meghalt volna. Még a postakocsisok is tudnak Mirebeauról: ha valamelyik türelmetlen útas panaszkodik, hogy rossz a fogat, a kocsis azt feleli rá: „Igen, uraim, a hátsó lovak gyengék; de *mirabeaum* (az ostorhegyes), mint látják, kitünő, *mais mon mirabeau est excellent*.**)

És most, olvasóm, hagyd el ezt a lármás, átabotában levő nemzetgyülést; s ha emberi sziv van benned, némi szánalommal hagyd ott. Tizenkét száz felebarátod van ott, huszonöt millionak központjában; dühösen veszekedve a végzettel és egymással; miként Ádámnak legtöbb fia

*) Toulongeon, I. 3.

**) Dumont, Souvenirs sur Mirabeau, 255. l.

szokta, olyan dologért őrölve le életét, a mely senkinek se használ. Sőt, mindent össze véve, még azt is be kell ismerni, hogy ez a munka nagyon *unalmas*. „Unalmas, mint a mai ülés“ — mondá valaki. „Miért kivenni ezt az egyet, *Pourquoi dater?*“ — felelt rá Mirabeau.

Csak gondoljuk meg, hogy ők tizenkétszázan vannak; hogy nem csak beszélnek, hanem *olvassák* beszédeiket; sőt kölcsönöznek és lopnak beszédeket hogy azokat olvassák. Tizenkétszáz kifogyhatatlan beszélővel, s ezek hangzatos köznapiságának özönvizével szemben, az elérhetetlen hallgatás méltán tünhetik úgy fel, mint egyetlen áldása az életnek. De képzeljünk tizenkétszáz röpirat-öntőt, végnélküli röpiratokat kelepelve le, s nincs ember a ki peczket vessen szájukba! Csak már a berendezési kényelem lenne tökéletes, mint az amerikai congressusban! De itt nincs meg mindegyik senatornak a maga kis asztalkája és hirlapja; dohányról (annyival kevésbé pipákról) egyáltalában nincs gondoskodva. Még a társalgást is kénytelenek csendes hangon vinni, folytonos megszakitás közt: csak rajzónnal irt levélkék keringenek „megszámlálhatatlan mennyiségben, egész a szószék aljáig.“ *) Ilyen munka megy itt, regenerálva egy nemzetet; tökélyesitve a szabálytalan igékről való theoriájukat!

*) Dumont, (159—67. l.) Arthur Young etc.

III. FEJEZET.

Az egyetemes felfordulás.

A király udvaráról, ez idő szerint, alig van mit mondani. A termek csendesek, elhagyottak; a királyság, hadistenétől és minden reményétől elhagyatva senyved, mig majd egyszer az Oeil-de-Boeuf ismét összeszedi magát. Az uralkodói pálcza elvétetik Lajos királytól; áthelyezteték a *Salle des Menus*be, a párisi városházába, vagy isten tudja hova. A juliusi napokban, a midőn még minden fül zúgott a Bastille leomlásától, s miniszterek és herczegek elzüllöttek a világ négy sarka felé, ugy látszott mintha maguk az inasok is nagyot hallókká lettek volna. Besenval, ki szintén menekülőben volt a végtelen tér valamelyik iránya felé, azonban egy kis ideig ott leskelődött Versaillesban, épen ő felségétől személyesen kért egy rendeletet postalovakért, midőn ime csak „a szolgálatban levő inas egész bizalmasan oda tolakodik ő felsége és én közém," kinyújtva felkötni való nyakát, hogy hallja, miről beszélünk; ő felsége hirtelen való felindulásában megfordult; a csipővas felé ka-

pott; „én gyöngéden feltartóztatám; ő hálásan szoritá meg kezemet, s szemeiben könyeket láttam csillogni.“ *)

Szegény király; mert a franczia királyok is emberek! Maga tizennegyedik Lajos is felkapta egyszer a csipővasat, sőt ütött is vele, azonban Louvoisra és Dame Maintenon rohant oda. — A királyné ott sir belső lakosztályában, gyenge nőktől körülvéve; „a népszerütlenség tetőpontján“ van; mindenki úgy tekinti, mint Franczia-ország rosz szellemét. Barátai és bizalmasabb tanácsadói mind elfutottak; s bizonyára, a legesztelenebb járatban fáradoznak. A Polignac kastély még most is ott emelkedik büszkén magasra, a merész és roppant köbalakú kőszál tetején, a virágzó mezők, s a körülövedző kék Auvergne hegyek közt;**) azonban belőle sem Polignac herczeg, sem Polignac herczegnő nem tekintenek le; ezek elfutottak; „Neckerrel találkoztak Baselben“; nem fognak visszatérni. Hogy Franczia-ország lássa a maga nemeseit, miként igyekeznek ellentállani az ellenállhatatlannak és kikerülhetlennek, haragvó emberek arczával: ez szerencsétlenség volt, de nem váratlan; de hogy lássa őket, elkényeztetett gyermekek arczával és módja szerint?! Ez volt az állapot különössége. Ezek nem értettek semmit; nem akartak érteni semmit. Avagy nem ül-e épen most is egy új Polignac, ama kettőnek első

*) Besenval. III. 419.
**) Arthur Young, I. 165.

szülötte, gondolkodva a hámi várbörtönben;*) olyan kábultságban, a melyből soha sem fog felocsúdni; a legzavartabb lény minden létező halandók között.

Lajos királynak új minisztériuma van; mind csupa népszerüségek: Pompignan, a régi elnök; Necker, a ki diadallal jő vissza, és más ilyenek.**) Azonban mit használ ez ő neki? A mint mondók, az uralkodói pálcza máshova helyezteték át, s csupán csak az aranyozott fapálcza maradt meg nála. Akarat, elhatározás nincs ebben az emberben, csupán csak ártatlanság és közöny; mindenkire támaszkodik magán kivül; minden körülménytől függ, csak azoktól nem, a melyeknek ura lehetne. Ilyen bajjal telt bensőleg a mi Versaillesunk és annak dolga. Messziről nézve szép, tündöklő mint a nap; közelről nézve csak gőzköre a napnak, sötétséget és a romlás zavart forrongását rejtve.

Azonban Franciaországon keresztül folyik a legelvitázhatatlanabb „rombolása a formuláknak"; transactiója a valóságoknak, melyek amabból következnek. Annyi millió egyén, valamennyi bilincsbe verve és csaknem megfojtva a formulák által; kiknek élete mind a mellett, — legalább éhségök és emésztésök, — elég valódi volt! Az ég valahára bő aratást adott: de mit használ az a szegény embernek, midőn a föld a maga formuláival akadályozva közbe szól. Az ipar, a felkelések ezen mindennapi volta mellett,

*) 1835-ben.

**) Montgaillard, II. 108.

szükségképen szünetel; a tőke, mint ilyenkor rendesen, nem kering, hanem félénken meghúzza magát egy-egy sarokban. A szegény embernek szűken akad munkája s azért szűken van pénze is; sőt ha még volna is pénze, kenyeret nem vehet rajta. Legyen az aristokraták összeesküvése, vagy D'Orleans összeesküvése, vagy a brigandok, a rendkivüli rémület és Phoebus Apollo ezüst nyilának csengése az oka: elég az hozzá, hogy a piaczokon igen kevés a gabona, de annál több a zavargás és csődület. A gazdák, úgy látszik, nem igen akarnak csépelni; — mivel vagy „meg vannak vesztegetve"; vagy nincs is szükség megvesztegetésre, a midőn az árak egyre emelkednek, s talán a haszonbér fizetése sem oly sürgős többé. S a mi különös, még a hatósági rendeletek, „Hogy ennyi s ennyi mérő buzával ennyi s ennyi mérő rozsot tartoznak eladni" s más ilyenek sem sokat segitnek a dolgon. Dragonyosok állanak sorban, kivont karddal, a gabonás zsákok között, gyakran több dragonyos, mint zsák.*) A gabonahiány miatti csoportosulások gyakoriak; lassanként még sötétebb természetű csoportosulásokká válva.

Az éhenhalás a franczia köznép előtt eddig is ismert dolog volt; ismert és megszokott. Nem láttuk-e őket az 1775-ik esztendőben, midőn sáppadt arczczal, rongyosan és piszkosan, benyujták az ő „Sérelmi kérvényüket": s feleletül egy negyven láb magas újdonatúj akasztófát kaptak? Éhség és sötétség, hosszú évek so-

*) Arthur Young, I. 129, etc.

rán keresztül! Mert csak tekintsünk vissza azon korábbi párizsi zavargásra, midőn egy, a kicsapongás által tönkre tett magas állású személyről azt hitték, hogy vérfürdőkre van szüksége; s az anyák elnyűtt ruhában, de a mely alatt mégis élő szív dobogott, „betölték a közteréket Ráchel-siralmukkal," — s ezeket is akasztófákkal csendesiték le. Húsz évvel ezelőtt az emberbarát (süket füleknek prédikálva) úgy irta le a limousini parasztokat, hogy azok tekintete szenvedés-telt *(souffre douleur)*, olyan tekintet, a mely már *túl van* a panaszkodáson, „mintha a nagyoktól szenvedett elnyomás valami olyan dolog volna, mint a jégeső és a mennydörgés, a mely orvosolhatatlan, s a természet rendelése."*) S ha most valamelyik nagy órában, a leomló Bastille rázkódtatása felébresztene titeket; s kisülne, hogy az a dolog csak a mesterség rendelése; és orvosolható, eltörölhető!

Hiszen nem feledte még el az olvasó „a vademberek azon áradatát," mely ugyanazon emberbarát szeme láttára ömlött le a hegyekről Mont d'Ornál! Kiaszott arczok hosszú hajjal; csontos, nagy alakok, magas sarkú fapapucsokban; gyapjú ujjasban, széles bőrövekkel, a melyek rézszegekkel vannak kivervel Lábaikkal rugdosták és könyökeikkel verték a taktust, a mint a dulakodás és veszekedés, a mely csakhamar kezdetét vette, tovább folyt, vadul kiabálva; a sáppadt arczok el lévén torzulva

*) Fils adoptif, Mémoires de Mirabeau. I. 364—394.

bizonyos kegyetlen nevetés hasonlatosságára. Mert ezek elsötétittettek és megkeményittettek; igen sokáig voltak zsákmányai a finánczoknak és adószedőknek; a „hivatalnokoknak, azok pennáinak hideg karczolásával.“ A mi öreg Marquis-nknak határozott jóslata volt, de a melyre senki sem akart hallgatni, hogy „egy ilyen szembekötősdi kormány egyszer nagyon előre botolván, az általános felfordulásban, *Culbute Générale*-ban fogja végit érni!“

Senki sem akart rá hallgatni; mindenki ment a maga útján meggondolatlanul; — s az idő és a végzet is mentek a magukén. A szembekötősdi kormány nagyot botolván, elérte a meredek szélét, mely rá nézve kikerülhetetlen volt. A teherhordók néma seregét addig zaklatták a hivatalnokok pennájuknak hideg, gyáva karczolásával, hogy most azok a rabszolgák szövetségivé egyesültek. Mert a legkülönösebb, szokatlan hírek jutnak el hozzájuk ezekben a napokban; párizsi hirlapok hordják azokat papir szárnyaikon; s még csodálatosabb dolgokat beszél a kósza hir és a hozzávetés ott, a hová már hirlapok nem jutnak:*) hogy az elnyomás *nem* kikerülhetetlen dolog; a Bastille szét van szórva, s az alkotmány rövid időn kész lesz! A mely alkotmány, ha csakugyan valami az és nem semmi, mi lehetne más, mint kenyér, a mit megegyenek?

Az utazó, „kantárszárral kezében föl a dombra ballagván,“ utólér „egy szegény asz-

*) Lásd: Arthur Young, I. 137, 150.

szonyt," ki, mint az ilyenek szoktak lenni, rendesen, valóságos képe a szükségnek és nyomorúságnak; „legalább hatvan évesnek látszik, bár még huszonnyolcz sincs egészen." Hét gyermekük van, neki és agyonhajtott férjének; kis bérelt jószágukért egy tehénnel, mely legalább a gyermekek vacsoráját kiadja, s azután még egy kis poroszka lovuk. Fizetniök kell a haszonbért, örökbért; tyúkokat adni ennek a földesúrnak, néhány zsák zabot amannak; azután rajtuk van az országos közmunka, királyi adó, egyházi adó, bizony sok adó ez; — s azt tartja, hogy olyan nyomorult időt élünk, a mi kimondhatatlan. Azt hallotta, hogy *valahol,* valamiképen, *valamit,* segitni akarnak a szegények állapotán: „az Isten küldje azt mentül előbb, mert a sok fizetés és adó megesznek bennünket *(nous écrasent)*"!*)

Biztató jóslatok hirdettetnek, de nem teljesülnek be. Volt már Notablek gyülése és másféle gyülés; egyik elment, jött a más. A cselszövés és manoeuvre, parliamenti ékesszólás és szónoki harcz, görög víván a göröggel magas állásokban: mindez már régóta tart, s kenyér még sem jön. A gabona le van aratva és betakaritva, s nekünk még sincs kenyerünk. A kétségbeesés és remény által ösztönözve, mit tehet az elcsigázott nyomor, minthogy felkél, s a mint jósolva volt, előidézi az általános felfordulást?

Képzeljünk most már mintegy öt milliót ezekből az óriás alakokból, sovány arczaikkal

*) Arthur Young, I. 134.

(figures hâves), gyapjú újjasokban, rézszeges bőrövekkel, magas sarkú papucsokban, a mint hirtelen előállanak, hogy a megmosdott felsőbb osztályokhoz, számoltatás nélkül eltelt hosszú századok után, mintegy az erdők vadjának ordításával, lényegileg ezt a kérdést intézzék: Hogy bántatok velünk; hogyan tanitottatok, táplálttatok és vezettetek minket, a mig mi értetek dolgoztunk? A feleletet lehet olvasni a lángokban, melyek a nyári éjszakákon az égboltozatot nyaldossák. *Ez* a táplálttatás és vezetés, a mit tőletek kaptunk: *Üresség* — a zsebben, gyomorban, a főben és a szivben. Nézzétek, *semmi sincs bennünk;* semmi más, mint a mit a természet ád a maga vad gyermekeinek a sivatagban: vadság és étvágy, éhségen alapuló erő. Felirtátok-e oda „az ember jogai" közé, a mit csináltatok, hogy az ember ne haljon meg éhen, a mig kenyér van, a mit ő aratott? Ez ott van „az ember erőképességei" közt.

Hetvenkét kastély lángolt fel Mâconnaisban és Beaujolaisban csupán: úgy látszik, ez a gyújtogatás központja; azonban innen terjedt tova a Dauphinén, Alsaceon és a Lyonnaisen keresztül; az egész délkelet lángban áll. Az egész északon, Rouentől Metzig, a féktelenség elszabadulva kóborol; sócsempészek nyiltan járnak fegyveres bandákban; a városok vámkorlátait felégetik; a vámszedőket, adószedőket, hivatalnokokat elkergetik. „Attól tartottak, — mondja Young, — hogy a nép az éhség miatt fel fog lázadni"; s ime látjuk, hogy azt meg is tették. Kétségbeesett földönfutók, kik régóta csavarog-

tak czéltalanul, most reményt találva magában a kétségbeesésben, mindenütt egy-egy magvát képezik a fölkelésnek. Meghúzzák a templom harangjait lármajelül; s az egész község hozzá fog a munkához.*) Vadság, kegyetlenség; éhség és boszú: képzelhetjük, hogy milyen munka lehet ez!

Jaj most annak a földesúrnak, a ki például „befalaztatta a helység egyetlen kútját"; a ki nagyra volt *chartierjei* és pergamentjeivel s tilalmazta a vadászatot, nem bölcsen, de annál szigorúbban. Templomok és kanonokságok is raboltatnak ki irgalom nélkül; nagyon is a bőréig nyirták a nyájat, s elfeledték táplálni. Jaj a földnek, a melyre a sansculottismus bosszúállásának napjaiban, rátipor, durva patkóival — szeges fapapucsaival! Előkelő földesurak, finom szervezetű nejeikkel és kicsinyeikkel, kénytelenek futni „félmezitelenül" az éjnek védő árnyékában; örülnek, hogy megmenekülhetnek a lángoktól, vagy még rosszabbtól. Találkozhatni velök a vendéglők *tables-d'hôte*-jánál, a mint bölcsebb vagy ostobább reflexiókat tesznek, hogy „a rangnak vége van"; s nem tudják, hogy most merre forduljanak.**) A *métayer* kényelmesebbnek tartja, ha nem nagyon siet a haszonbér fizetésével. A mi az adószedőt illeti, miután hosszú időn át ő üldözött mint egy kétlábu ragadozó állat, most azt tapasztalja, hogy őt üldözik vadállat gyanánt. Ő

*) Hist. Parl. II. 243—6

**) Lásd: Young, I. 149.

felségének kincstára nem igen fogja „födözni a deficitet“ az idén; igen sokan abban a hitben vannak, hogy a „hazafias fölség“, a ki azon kivül a franczia szabadság visszaállitója, eltörölte az adók nagy részét, bár némely emberek azt saját magán czéljaikból eltitkolják.

Hol fog ez végződni? Bátran jósolhatjuk, hogy a feneketlen mélységben; a mely felé halad minden csalódás, minden pillanattal, s a hova ez a csalódás most megérkezett. Mert ha van valami hit, a mely öröktől fogva igaz, úgy ez mint gyakran ismételjük, az, hogy semmiféle hazugság sem élhet örökké. Magának az igazságnak is változtatnia kell köntösét időről időre, s ujjá kell születnie. S minden hazugságnak halálos itélete alá van irva magának az égnek itélőszéke előtt; s lassan vagy gyorsan, de folytonosan haladnak azok végórájuk felé. „A jelek, melyekről meg lehet ismerni, hogy valamely ‚nagy úr‘ a földesúr, — mondja a heves, szókimondó Arthur Young: — terméketlen földek, mocsarak, pusztaság és sivatag; ha az ember kastélyába megy, azt egy erdő közepén találja, mely özekkel, vaddisznókkal és farkasokkal van megnépesitve. A szántóföldek a hitvány kezelés legszomorúbb képét mutatják, valamint a lakóházak a nyomorét. Ennyi millió embert látni tétlenül, a kik mind dolgosak lehetnének, s küzködve az éhenhalással! Oh, ha én Franciaország törvényhozója lehetnék csak egy napra, hogy megtánczoltatnám ezeket a nagybirtokos uraságokat!“*) No Arthur, most láthatod őket, hogy

*) Arthur Young, I. 12, 48, 84. etc.

valósággal *tánczolnak;* — nem fogsz-e még zúgolódni e miatt is?

Sok esztendőkön és nemzedékeken keresztül tartott ez így; de végre ütött az óra. Az üres koponyát, a melyre semmiféle okoskodás és könyörgő szó nem tudott hatni, a gyujtogatások tüzének kellett megvilágositnia: csak ez az egyetlen methodus volt hátra. Fontold meg azt, nézd meg azt jól! Az özvegy gombákat szedeget gyermekeinek ebédre; s egy illatszertől szagos Seigneurnek, ki hivalkodásban tölti idejét az Oeil-de-Boeufben, van egy olyan alchimiája, mely által elveszi az özvegynek minden harmadik gombáját, s nevezi azt haszonbérnek és törvénynek: az ilyen állapotnak meg kell szünnie. Hogyan ne kellene megszünnie? De szörnyü rettenetes az *ilyen* megszünés! Azok, a kiknek Isten a maga nagy kegyelmében időt és alkalmat adott rá, igyekezzenek más, szelidebb véget teremteni.

Némelyek előtt csodálatosnak látszik, hogy az urak nem próbáltak valamit tenni, hogy magukon segitsenek; például hogy egyesültek és fegyvert fogtak volna: mert hiszen voltak mintegy „százötvenezren", s valamennyien elég vitézek. Szerencsétlenségre az olyan százötvenezer, mely nagy területen szét van szórva, s a kölcsönös ellenségeskedések által pártokra szaggatva, nem igen egyesülhet. A legmagasabb urak, mint láttuk, már kiköltöztek, — azzal a szándékkal, hogy Franciaországot megszégyenitsék. S most már a fegyverek sem a Seigneurök kizárólagos

tulajdonai, hanem mindenik halandóéi, a kinek öt forintja van, melyen egy ócska puskát vehet.

Azonkivül ezek az éhenhaló parasztok utoljára is nem négy lábú patás állatok, hogy őket ilyen módon állandóan a járomban lehetne tartani. Még csak nem is fekete szinüek, hanem egyszerüen mosdatlan seigneurök; s a seigneurben is van emberi érzés! — A földesurak azt cselekedték, a mit tudtak: beállottak a nemzetőrök közé, vagy kiáltozás közt elfutottak, égnek és földnek panaszolkodva. Egyik Seigneur, a hires Memmay de Quincey, közel Vesoulhoz, meghivta a szomszédságban levő parasztokat mind lakomára; lőporral felvetteté őket kastélyával együtt; s ő maga egy pillanat alatt eltünt, senki sem tudja, hova.*) Mintegy hat évvel ezután visszatért, s azt mutogatta, hogy az egész véletlenségből történt.

A hatóságok sem tétlenek, bár szerencsétlenségre mindennemü fensőség és tisztviselőségek bizonytalan átmeneti állapotban vannak, most alakulván át a régi monarchikus formából az új demokratikusba; egyetlen tisztviselő sem tudja világosan, hogy mi ő. Mind a mellett a *mairek*, akár ujak, akár régiek, állitják ki a *maréchaussée*kat (lovas rendőrség), nemzetőröket, s a rendes sorcsapatokat; s a mellett az igazságszolgáltatás is gyakoroltatik, még pedig a legsummásabb eljárással. A mâçoni választási bizottság bár bizottság csupán, annyira megy, hogy saját felelősségére húsz embert akasztat fel. Dauphiné Prévôtja mozgó csapatokkal, poroszlókkal és akasztófakötelekkel járja be az országot; mert

*) Hist. Parl. II. 161.

akasztófának mindenik élőfa alkalmas, s aggattatja a gonosztevőket, világosabban szólva, „tizenhárom" gonosztevőt egyszerre.

Szerencsétlen ország! Az érett, szivet viditó esztendőnek szép aranysárga és zöld szine hogyan mocskoltatik be iszonyatos feketeséggel; kastélyok fekete üszkeivel s akasztott emberek megfeketült hulláival! A munka megszünt mindenfelé; a kalapács és fürész zaja helyett a félrevert harang és a lármadob zugása hallik. Az uralkodói pálcza eltünt, senki sem tudja *hova;* — darabokra törve: az egyik helyen tehetetlen, a másikon zsarnoki. A nemzetőrök gyakorlatlanok, s czéljukkal nincsenek tisztában; a rendes katonaság hajlandó a zendülésre, attól is csak félni lehet, hogy ezek majd összevesznek, meg attól is, hogy *egyetértenek.* Strassburgban fölkelés volt: a városházát szétszedték darabokra; irattárát a szelekbe szórták; ittas katonák ölelkeztek az ittas polgárokkal három napig; s Dietrich polgármester és Rochambeau marsall csaknem kétségbeestek ezeken az állapotokon.*)

Mindezen tüneményeknek közepette ott látjuk M. Neckert, diadalmas átvonulásában, „kisérve" — Belforton keresztül, például — „ötven nemzeti lovas által, a hely összes katonai zenéje mellett," Báselből visszatértében. Dicsőséges ez az útja, mint a fényes dél, bár szegény Necker maga is részben már sejti, hogy hova vezet.**)

*) Arthur Young, I. 141; Dampmartin, Evénements qui se sont passés sous mes yeux, I. 105—127.

**) Biographie Universelle. §. Necker (Lally-Tollendaltól.)

Következik egy legfényesebb, tetőponton álló nap, a párizsi városházánál; halhatatlan éljenekkel; neje és leánya térdelve csókolnak neki kezet nyilvánosan; Besenval bocsánatot nyer — csakhogy ezt még naplement előtt visszavonják: egyetlen igen fényes nap, s azután homályosabbak következnek, és még homályosabbak, le a leghomályosabbakig! Ilyen varázs van a névben és a névnek hiányában. Mint valamely büvös Mambrino-sisak, a mely lényegesen szükséges a győzelemhez, úgy jön ez a „Francziaország megváltója", örömkiáltással, cziterazengéssel fogadva a világ által: hogy, fájdalom, csakhamar megfosztassék büverejétől, s bemocskolva elhajittassék, mint egy borbélytányár! Gibbon szeretné megmutatni őt (ebben az elvettetett, borbélytányér állapotban) bármely olyan, belső tartalommal biró embernek, a kinek kedve volna kiégettetni a lelket magából, s *caput mortuum*má válni, az ambitio által, legyen az sikert arató vagy sikertelen.*)

Csak még egy kis eseménykét említünk meg és többet nem: hogy ezekben az őszi hónapokban, a mi könnyen megharagvó Arthurunk hogyan, „bosszantaték nehány nap óta" mindenféle eltévedt ólomdarabok és golyók által, a melyek „ötször vagy hatszor csézám mellett és fülem körül fütyültek el;" a vidéknek egész csőcseléke kimenvén vadat lőni.**) Igen, ez igy van. Dover sziklái fölött s Francziaország valamennyi

*) Gibbon levelei.
**) Young, I. 176.

országútja mentén két jelenség szemlélhető ezen az őszön: franczia Seigneurök költözködő repülése, s franczia tollas állatok költözködő szárnyas repülése. Elmondhatjuk, hogy a vadtilalom eltöröltetett, vagy annyi, mintha eltöröltetett volna, ezen a földön: vége van örök időkre. A mi szerepet *annak* kellett játszania a mivelődés történetében, az el van játszva: *plaudite; exeat!*

Ilyen módon lángol fel a sansculottismus, megvilágositva sok dolgot; egyebek közt szülve augusztus negyedikén — a mint láttuk — azon félig csodás pünkösdéjszakát a nemzetgyülésben; félig csodásat, melynek megvoltak okai és eredményei. A feudalismus meg van ölve; nem csak papiroson és tentával, hanem tényleg is és tűz által, — mondjuk inkább, önelégés által. Délkeletnek ez az égése csillapodni fog; szanaszét tovább terjed nyugotra vagy másfelé: de kialudni nem fog, mig minden *tüzrevaló* el nem ég.

IV. FEJEZET.

A Queue.

Ha most Párizst nézzük meg, legelőször is egy dolog tünik ott szemünkbe: hogy t. i. mindenik pékboltnak egy-egy *Queue*je vagy farka támadt; a vásárlók hosszu sora ez, a kik egymás után sorba állittattak, hogy a ki előbb jött, előbb kapjon, ha egyszer a bolt ki lesz nyitva. Ez a hosszu sorban való várakozás, a melyet julius első napjai óta nem láttunk, ismét megjelenik augusztusban. Idővel látni fogjuk, hogy a gyakorlat azt szintén a művészet egy nemévé tökéletesiti; s a queueben való állásnak ez a művészete, vagy félművészete, egyik jellemvonásává lesz a párizsi népnek, mely azt minden más egyéb néptől megkülönbözteti.

Azonban gondoljuk meg csak, hogy midőn maga a munka is olyan kevés, a szegény embernek, hogyan kell nemcsak pénzt teremtenie, hanem ott várakoznia félnapokig (ha neje nagyon gyenge arra, hogy ott álljon és dulakodjék) a queueben, mig pénzét becserélheti drága, rossz kenyérért. Szükségkép czivakodásoknak kell tá-

madniok, melyek néha az öklözésig és vérezésig mennek, ezen elkeseritett queuekben. S ha czivakodás nincs is, legalább a panasznak egyetlen, összhangzó *Pange Linguaja* szól a létező hatalom ellen. Francziaország megkezdte a maga hosszú, éhezési tanfolyamát, a mely jobban oktat és gyümölcsözik, mint bármely akadémiai tanfolyam, s egyre tart mintegy hét nehéz esztendőn keresztül. Miként Jean Paul saját életéről mondja: „az éhezés mesterségét nagyra lehet vinni.“

Vagy nézzük meg, különös ellentétül, az örömünnepi jubileumokat; mert Párizs arcza, általában tekintve, ezt a két vonást tünteti fel: az örömünnepi szertartásokat s az élelemhiányt. Örvendező menetek járnak, elég nagy számmal; fiatal asszonyok, ékesen és felcziczomázva, csak úgy repül utánok a háromszinü szalag; haladnak ének és zeneszó mellett Szent Genovéva oltárához, hogy megköszönjék neki, hogy a Bastille le van rontva. A piaczok erős férfi árusai és erős asszonyai sem maradnak el virágcsomóikkal és beszédeikkel. Abbé Fauchet, kinek nincs párja az ilyen munkában, (mert Abbé Lefèvre csak a 15-por kiosztásához ért) megáldja a háromszinü kelmét a nemzetőrség számára, s azt háromszinü nemzeti lobogóvá teszi, a mely győzedelmes, vagy győzedelmes fog lenni a polgári és vallásszabadság ügyében az egész világ fölött. Fauchet — mondjuk — az alkalmatos ember a Te Deumokra és ünnepélyes felszentelésekre, mely utóbbira, itt a zászló esetnél, a mi nemzetőrségünk „puskaropogással felel,“ habár istenháza vagy

főtemplom is az, a hol vannak,*) betöltve a Nôtre Dameot a leghangosabb füstös *Amen* hangjaival, a mely sok mindenféle dolognak jelentője.

Általában elmondhatjuk, hogy a mi új polgármesterünk Bailly, s a mi új parancsnokunk Lafayette, a kit „Scipio-Americanusnak" is nevezenek, drágán vették meg magas állásaikat. Igaz, hogy Bailly aranyos diszhintóban jár, testőrökkel és egész fénynyel, a miért Camille Desmoulins és mások fintorgatják is rá az orrukat; Scipio jártatja „fehér harczménjét" s polgári tollai libegnek az egész Francziaország szemeláttára. Azonban egyikőjük sem teszi ezt ingyen, hanem igazán véve, nagyon is magas árt fizetnek érte. Ezt az árt tudniillik, hogy táplálják Párizst, és visszatartóztatják a harczról. A város pénztárából fizetve, a legnyomorultabb szegény nép közül mintegy tizenhét ezret foglalkoztatnak ásással a Montmartreon, negyven krajczár napszám mellett, melyen a piaczi ár szerint csaknem két font rossz kenyeret vehetnek, — s bizony nagyon sárga a színök, midőn Lafayette őket meglátogatja és szónokol nekik. A városháza dolgozik éjjel nappal: neki kell szereznie kenyeret, egy municipalis alkotmányt, kiadnia mindenféle rendeleteket, szájkosarat vetnie a sansculott sajtóra, s ismét és mindenek felett kenyeret adnia.

Bevásárlók járják be az országot széltiben hosszában, oroszlánok étvágyával; kikutatják az elrejtett gabonát, megveszik a nyilván levőt; szép

*) Hist. Parl. III. 20; Mercier, Nouveau Paris etc.

módjával vagy erőszakos eszközökkel, de nekik gabonát kell szerezniök. Igen hálátlan feladat, s a mellett nagyon nehéz és veszedelmes, — még ha az ember nyer is valami csekélységet mellette! Augusztus 19-én van egy napra való eleség.*) Panaszok is történnek, hogy a táplálék meg van rontva, s rossz hatása van a belekben: nem gabona az, hanem párisi malter! A mi a belekben való hatást illeti, valamint azt a „fájást a torokban és a szájpadláson": egy városházi rendelet kimondja, hogy azt számba se kell venni, sőt úgy kell tekinteni, mint a mely erősítő és jótékony. Saint-Denis mairejét, mivel kenyere nagyon fekete volt, az elrontott gyomrú csőcselék a lámpavasra akasztá. A párisi gabonapiaczot nemzetőrök védik: kezdetben elég tiz, azután hatszáz kell.**) Csak rajta, dolgozzatok, Bailly, Brissot de Warville, Condorcet és ti többiek!

Mert a mint mondók, egy municipalis alkotmány is van csinálni való. A régi Bastille választók, miután vagy tiz napig dicséneket zengettek dicsőséges győzelmük felett, egyszer csak éles boszús hangon azt a kérdést hallják magukhoz intéztetni: Ki tette *önöket* oda? S csakugyan kénytelenek helyet adni, nem minden panaszló sóhajtozás és mindkét részről való hallható zúgolódás nélkül, egy új, nagyobb testületnek, mely specialiter arra az állásra választaték. Ez a testület, megszaporitva, egyes tagjaiban

*) Lásd: Bailly, Mémoires, II. 137—409.
**) Hist. Parl. II. 421.

felcserélve, s végre a tagok száma háromszázban megállapitva: városi képviselők *(Représentants de la Commune)* név alatt most ott ülésez, arányosan bizottmányokba osztva, szorgalmasan csinálva az alkotmányt, mindig a mikor csak liszt után nem jár.

S még hozzá, milyen alkotmányt; csodával határos az: olyant, a mely „consolidálja a forradalmat!“ Tehát a forradalomnak vége van? Bailly polgármester s a szabadságnak minden tisztességes barátja szeretnék hinni, hogy úgy van. Tehát a ti forradalmatokat, mint a kocsonyát, ha eléggé ki van *főzve,* csak ki *kell* önteni az alkotmány valamely *formájába,* hogy ott „consolidálódjék“? Hiszen csak annyira lehetne vinni, hogy *megfagyna;* azonban épen ez a kétséges dolog, vagyis, fájdalom, a nem kétséges!

Boldogtalan barátai a szabadságnak, a kik consolidálni akarják a forradalmat! Ott kell ülniök és dolgozniok, sátoruk magán a kaoszon van felütve; két ellenséges világ — a felső udvari világ s az alsó sansculott-világ közt; s csapkodva mind a kettő által, dolgozniok kell kinlódva, veszélyek közt — csinálva, a szónak komoly, szószerinti, szomorú értelmében „a lehetetlent.“

V. FEJEZET.

A negyedik rend.

A röpiratgyártás mind szélesebbre tátja ki feneketlen torkát, hogy azt soha többé be ne zárja. A mi philosophusaink, igaz, hogy jó részt visszavonulnak, követve Marmontel példáját, ki „undorodva vonult el mindjárt az első nap.“ Abbé Raynal, ki megőszült és csendes emberré lett marseillesi házacskájában, nem igen van megelégedve ezzel a dologgal; utolsó irodalmi műve is ennek az embernek egy lázadó cselekmény; egy méltatlankodó „Levél az alkotmányozó gyüléshez,“ melyre a felelet az, hogy napirendre térnek fölötte. Morellet philosoph hasonlókép elégedetlenül ránczolja homlokát; a minthogy jövedelmében is fenyegeti az az augusztus negyedike; már ezek valóban igen messze mennek. Minő csodálatos, hogy azok a „lesoványodott alakok a gyapju ujjasban“ nem akarnak békén maradni, megelégedve a bölcselkedéssel és győzedelmes analizissel, mint mi!

Fájdalom, úgy van: a speculatio és philo-

sophismus, mely egykor a szalonoknak volt kincse és ékessége, most csupa gyakorlati tételek rézpénzeivé alakul át, s közkézen forog az utczákon és országutakon: s van is láttatja! Egy negyedik rend támadt: a tehetséges hirlapiróké, s növekszik és szaporodik elnyomhatatlanul, ellenőrizhetlenül. Új nyomdászok, új hirlapok, és folyvást újak (oly viszketeges a világ): hadd rakja a féket és consolidáljon ez a „mi három százunk", a hogy tud! Loustalot, Prudhommenak, az egyhangúan lármázó nyomdásznak szárnyai alatt, hetenként kiadja az ő *Révolutions de Paris*-ját, éles, emphaticus hangon irva. Csipős, maró, mint a kökény leve és a vitriol, Marat, A *nép barátja;* ki már most kilátta, hogy a nemzetgyülés, a mely úgy tele van aristokratákkal, „nem tehet semmit," kivéve azt, hogy feloszlik és helyet ád egy jobbnak; hogy a városházi képviselők alig egyebek, mint fecsegők és gyávák, ha nem épen gazok. Szegény ez az ember, piszkos, és padlásszobákban lakik; nem kedves érzékeink előtt, sem külsőleg, sem bensőleg, mintha valami átok ülne rajta: s most fanaticussá kezd válni, rabul esvén egy rögeszmének! Kegyetlen *játéka* a természetnek! Szegény Marat te, avagy a természet az ő *hulladékaiból,* és dirib-darab maradék agyagjából gyúrt-e téged, kegyetlen mulatságában, s mostohaanyaként idedobott, egy eszeveszettséget ebbe az eszeveszett tizennyolczadik századba? Munka várakozik ott reád, a melyet te el fogsz végezni. A háromszáz megidézte és ismét meg fogja idézni Marat-t: de ő mindannyiszor talál elégséges feleletet;

mindannyiszor füttyöt hány nekik, vagy kijátsza őket s nem tűr semmiféle zablát a szájában.

Carra, „extitkárja egy lefejezett hospodárnak", s azután a Nyakláncz-bibornoké, hasonlóképp röpirat-csináló, no meg kalandor, aki sokat látott és sok földön megfordult: csatlakozik Mercierhez, a *Tableau de Paris* kiadójához s tajtékzó ajakkal inditványoz egy *Annales Patriotiques*-t. A *Moniteur* megy a maga szerencsés utján; Barrière „sir" a papiron, mint még mindig loyalis ember; Rivarol és Royou sem hevernek. A mély szól a mélyhez: a *Domine Salvum Fac Regem* felkölti a *Pange Linguat*, az *Amidu-Peuple* mellett ott van egy király-párti hirlap, az *Ami-du-Roi*. Camille Desmoulins megtette magát *Procureur-Général de la Lanterne*-nek, a Lámpavas főügyészének; s ügyészkedik, kegyetlenség nélkül, ezen kegyetlen czimmel, adván ki hetenként az ő ragyogó *Révolutions de Paris et Brabant*-ját. Ragyogónak mondjuk, mert ha a hirlapirásnak azon vastag sötétségében, annak egyhangú lármázása, s egy pontra irányzott vagy szanaszét törő dühöngése közt, a geniusnak csak egyetlen sugarával is találkozol valahol, biztos lehetsz róla, hogy az Camilleé. Azt, a mihez Camille hozzá ér könnyű ujjaival, azonnal széppé teszi; gyöngéd, váratlan fény játszik ott, a rettenetes zűrzavar között; Camille sorai gyakran méltók az elolvasásra ott is, a hol senkié másé nem. Te kétes jellemű Camille, hogyan csillámlasz elesett, lázadó, mind a mellett félig mennyei világ-

gosságoddal, miként a csillagfény Lucifer homlokán; Reggelnek gyermeke, micsoda korba, micsoda országba vetett végzeted!

Azonban minden dologban van jó, még ha az nem jó is „a forradalom consolidatiojára". Száz meg száz kocsira menő hever *rothadóban* ezekből a röpiratokból és hirlapokból, Európánk közkönyvtáraiban. Kiszedetve a roppant örvényből — mint — csigák — bibliomaniacus gyöngybúvárok által: előbb ott kell *rothadniok*, s csak azután lehet meglátni a mi gyöngy közte, Camilleban vagy másokban, s a mi azután is az marad.

A nyilvános szónoklás sem apadt, ha még oly savanyúan néznek is arra Lafayette és az ő figyelő őrei. A Palais Royal ugyancsak hangos mindig, de leghangosabb a Café de Foy; a polgároknak és polgárnőknek olyan tarkabarka sokasága özönlik oda. „Néha megesik, — mondja Camille, — hogy egyes polgártársak a *nyomatás* szabadságát*) magán czéljaikra használják fel, úgy hogy egyik-másik hazafi azt veszi észre, hogy zsebórája vagy zsebkendője hiányzik!" De a mi a többit illeti, Camille véleménye szerint mi sem lehet élénkebb képe a római fórumnak. „Valamelyik hazafi előterjeszti inditványát; ha az pártolókra talál, felállatják egy székre és beszéltetik. Ha megtapsolják, akkor ügye nyerve van és beirja nevét; ha lepisszegik, tovább megy a maga útján."

*) Szójáték: Liberté de la Presse = sajtó-szabadság; azután: a tolongás szabadsága.

Ezek így tolonganak és szónokolnak. Valamennyi közül kilátszik és kihallik a magas, bozontos Saint-Huruge Marquis, egy olyan ember, ki sokat vesztett, de azt meg is érdemelte. „Bőgés" hangjának jelleme, mint Básán bikájáé; olyan hang, mely elfojtja a többit mind, s gyakran dobogásba hozza az emberek szivét. Valami hibázik a fejében ennek az öreg Marquisnak, de tüdeje egészen hibátlan; s a hibás és hibátlan egyaránt hasznára fognak válni.

Vegyük még ehhez, hogy mind a negyvennyolcz kerületnek meg van a maga bizottmánya, a mely folytonosan beszél és inditványoz; segit gabonát keresni, alkotmányt keresni s fékezni és sarkantyúzza a városházabeli szegény háromszázat. Hogy Danton, „olyan hanggal, mely visszaverődik a boltozatról," elnöke a Cordeliers-kerületnek, mely már eddig is a patriotismus Gósen földjévé lett. Hogy nem számitva a „tizenhétezer végső szükségben levőket, kik a Montmartre-n ásnak," s kiknek legnagyobb része útlevelet kapott és szélnek lőn bocsátva „két forinttal": — azon kivül a hely nélkül való cselédeknek is sztrájkja van, a kik összegyülnek nyilvános szónoklás végett; mindjárt erre következik a szabók sztrájkja, mert ők is sztrájkolni és beszélni akarnak; azután a csizmadia legények sztrájkja, a gyógyszerészek sztrájkja: oly drága a kenyér.*) Mindezek, miután abba hagyták a munkát, kénytelenek beszélni; rendesen a szabad ég alatt és ott hatá-

*) Histoire Parlementaire, II. 359, 417, 423.

rozatokat hoznak; — Lafayette és őrei gyanusan szemmel tartják őket a távolból.

Boldogtalan halandók: ilyen lökdösést, rángatást és fojtogatást visznek véghez egymáson, hogy felosszák egymás közt, valamely tűrhető módon az ember közös boldogságát ezen a földön, mikor az egész felosztani való is nagyon vékony lakomát adna ki! A háromszáz szorgalmasan dolgozik, de egy sem ér föl Scipio-Americanussal a népcsődületekkel való bánásban. S az bizonyos, hogy mindezek a dolgok roszat jelentenek a forradalom consolidatiojára ézve.

VII. KÖNYV.

A NŐK FELKELÉSE.

I. FEJEZET.

Patrollotizmus.

Nem, atyámfiai, ez a forradalom nem consolidálható természetü. Avagy a tűz, lázakelvetett magvak, chemiai vegyülékek, emberek események; az erőnek minden megtestesülése melyek munkálnak az erők ezen csodálatos complexumában, melyet világegyetemnek nevezünk: — nem *nőnek*-e folytonosan, kifejlődésükermészetes fokozatain keresztül, mindenik a maga módja szerint; elérik fejlődésük tetőpontját, lérik látható hanyatlásukat: végre aláhanyatlanak, eltünve, a mit mi meghalásnak nevezünk? Ezek mind nőnek; minden dolog a világon nő, és felszökell a maga specialis kiterjedéseig — ha egyszer felszökellni engedik. Jegyezzük meg azt is, hogy általában mindenik azon őrülségnek vagy egészségtelenségnek megfelelő gyorsasággal nő, a mely benne van; s a lassú, szabályos növés az,

bár ez is halállal végződik, a mit mi egészségnek és épségnek nevezünk.

Arról a sansculottismusról, a mely Bastilleokat rombolt szét, a mely lándsára és puskára tett szert, s most kastélyokat éget fel, határozatokat hoz és nagy hangon szónokol termekben és szabad ég alatt: el lehet mondani, hogy kihajtott, s most a természet törvényeinél fogva nőnie kell. Következtetve saját őrültségéből és egészségtelen voltából, s azon föld és talajéból, a melyben van: méltán várhatjuk, hogy a növés gyorsasága és csodálatos roppantsága rendkivüli fog lenni.

Igen sok dolog, főként minden beteg dolog, gyorsan felszökelve, mintegy kiugorva nő. A sansculottismusnak első nagy felszökellése és kiugrása volt, midőn Páris meghóditotta királyát; mert Baillynek szónoki figurája nagyon is szomorú valóság volt. A király meg van hóditva; becsületszavára szabadon járhat, az absolut jó magaviselet feltétele alatt, mely a jelen körülmények közt, szerencsétlenségre, egyértelmű a semmilyen magaviselettel. Egészen tarthatatlan helyzet ez, midőn a felség léte mindenestől saját jó magaviseletétől van függővé téve! Fájdalom, nem természetes-e, hogy a mi él, igyekszik magát élve föntartani? Minélfogva ő felsége magaviselete rövid időn kifogás alá eső fog lenni; s igy a sansculottismus második nagy felszökellése, hogy őt fogolylyá tegye, már nem lehet messze.

Necker a nemzetgyülésben fájdalmasan panaszkodik, mint rendesen, a deficit miatt: a vámkorlátok és vámházak felégettettek; az adószedőt üldözik, s nem ő üldöz mást; ő felségének kincs-

tára csaknem egészen üres. Az orvosság nem lehet más, mint harmincz milliónyi kölcsön; azután, még kecsegtetőbb feltételek mellett, egy nyolczvan milliónyi: csak az a baj, hogy ez összegek egyikét sem akarják a börze emberei kölcsön adni. A börze-spekulánsnak nincs hazája, kivéve saját fekete *agio*-mocsarát.

S mégis, azokban a napokban, olyan embereknél, a kiknek van hazájuk, a patriotismusnak mekkora tüze lobog sok szivben magáig az erszényig behatolva! Még augusztus 7-én, bizonyos párisi nők „jelentékeny mennyiségü ékszerekből álló *Don Patriotique*-ot, hazafias ajándékot" adtak át ünnepélyesen, a mely ugyancsak ünnepélyesen elfogadtatott, tiszteletteljes megemlités mellett. Kiket azonnal az egész világ utánozni, és velök versenyezni kezd. Hazafias ajándékok érkeznek be távolról és közelről, mindig valamely hősies ékesszólás kiséretében, melyre az elnöknek felelnie, s a gyülésnek oda hallgatnia kell: s akkora számmal érkeznek ezek, hogy a tiszteletteljes megemlités csak „meghatározott időszakokban kiadott sorozatok által" történhetik. Mindenki oda adja, a mit oda adhat: még a csizmadiák is igen bőkezüleg kitettek magukért; egy földbirtokos egy egész erdőt ád; a divatüző társaság czipőcsattjait adja oda, s örömest megelégszik a szalagokkal. Boldogtalan leányok oda adják azt, a mit „a szerelem által gyüjtöttek."*) Mint Vespasian tartá, mindenféle pénznek jó szaga van.

Igen szép, de még sem elégséges! Fel kell hivni

*) Histoire Parlementaire, II. 427.

a papságot, hogy olvassza bele felesleges templomi edényeit — a királyi pénzverdébe. Sőt utoljára egy kényszerítő természetü hazafias közadományozás határoztatott el, bár nem sok kedvvel: fizesse be mindenki bevallott évi jövedelmének egy negyedét, csak most az egyszer; igy a nemzetgyülés, legalább a fizetésképtelenség által nem háborgatva fogja csinálni az alkotmányt. Saját fizetésük, miként augusztus 17-én elhatározták, csak tizennyolcz frank egy napra fejenként; azonban a közigazgatáshoz szükségesek az izmok, szükséges a pénz. A czél: csak *mérsékelni* a deficitet, nem pedig egészen betölteni *(combler)* azt, ha ugyan te, vagy bármely halandó képes volna rá! Mert utoljára is, a mint Mirabeau mondta egyszer, „a deficit az, a mely megment bennünket."

Augusztus vége felé a mi nemzetgyülésünk annyira haladt munkálkodásában, hogy a *Veto* kérdéséhez ért. Legyen-e ő felségének veto-joga a nemzeti határozatokkal szemben, vagy ne legyen? Micsoda beszédek tartattak belől a házban és azon kivül; világos, s egyszersmind szenvedélyes logikával; esküdözések, fenyegető átkok; melyek szerencsére nagyrészt mind az ördögéi lettek. Saint-Huruge hibás fejének és hibátlan tüdejének segedelmével a Palais Royal szintén mennydörög a vetotól. A hirlapirodalom két kézzel dolgozik; egész Franciaország a vetotól zeng. „Soha sem fogom elfelejteni azon utamat, — mondja Dumont — melyet ezen napokban Mirabeauval együtt tettem Párisba; s azt a néptömeget, a melyet az ő kocsijára vára-

kozva, ott találtunk Le Jay könyvárus boltja körül. Oda vetették magukat lábai elé, s könnyel szemeikben, esdekelve kérték, hogy ne engedje meg a *Veto Absolu* keresztül menetelét. Egész őrjöngésben voltak: „Monsieur le Comte, ön a nép atyja, önnek meg kell minket mentenie; önnek védenie kell bennünk azok ellen a gazemberek ellen, a kik vissza akarják hozni a despotismust. Ha a király megnyeri ezt a vetojogot, mi haszna akkor a nemzetgyülésnek? Mi ismét rabszolgák vagyunk; mindennek vége.“*) Atyámfiai, *ha* majd az égbolt leszakad, akkor lehet pacsirtát fogni! Mirabeau, — teszi hozzá Dumont, — kiválóan elemében volt ilyen alkalmakkor; általánosságokban felelt, patriciusi nyugodtsággal, s nem kötelezte magát semmire.

Küldöttségek érkeznek a Hôtel-de-Villehez, névtelen levelek az aristokratákhoz a nemzetgyülésben, fenyegetvén őket, hogy tizenötezer, s néha, hogy hatvanezer ember „van készen az indulásra, a ki titeket illuminăljon“. A párizsi kerületek mozgásban vannak; irják alá a kérvényeket; Saint-Huruge megindul a Palais Royalból, mintegy ezerötszáz főből álló kisérettel, hogy személyesen kérelmezzen. Elszánt, vagy legalább elszántnak látszik ez a magas, bozontos Marquis, valamint a Café de Foy: de elszánt a főparancsnok, Lafayette is. Az utczák mind rakva vannak őrökkel; Saint-Hurugeot megállitják a *Barriére des Bons Hommes*nál; bőghet mint a Básán bikája, azonban határo-

*) Souvenirs sur Mirabeau, 153. l.

zottan vissza kell térnie. A Palais Royal-beli testvérek „egész éjjel fel s alá járnak", s inditványokat tesznek a szabad ég alatt, miután minden kávéház be van zárva. Mindamellett Lafayette és a városháza győznek; Saint-Hurugeot börtönbe zárják; a *veto absolu* átváltozik *suspensif vetová:* felfüggesztés joga, nem örökre, hanem csak bizonyos időre; s ez a végitéleti lárma végre elcsendesül, miként a többiek elcsendesültek.

Eddig boldogult a consolidatio, bár nehézségek közt; lenyomta az alsó sansculott világot, s az alkotmány mégis csak el fog készülni. Nehézségekkel küzdve; örömünnepek és éhség között; hazafias adományok, pékbolt-queuek, Abbé-Fauchet-szónoklatok közt, mely utóbbira puskaropogás az *Amen!* Scipio-Americanus a nemzetgyülés és Francziaország köszönetét érdemelte ki. Dijat és jutalmakat ajánlanak fel neki, szép mennyiségben; a mely dijakat és jutalmakat azonban ő, mint a ki egészen másnemü üdv után sóvárog, mint a minőt a pénz adhat, a maga lovagias módja szerint, minden habozás nélkül visszautasit.

A párizsi szegény ember előtt pedig mind ezen idő alatt egy dolog marad megfoghatatlan; hogy ime már a Bastille le van rontva, a franczia szabadság visszaállitva, s a gabona még most is egyre drága. A mi „emberi jogaink" meg vannak szavazva, a feudalismus és minden zsarnokság eltörölve: s ime mi mégis *queue*ben állunk! Az aristokraták vásárolják be tán előlünk a gabo-

nát; s az udvar még mindig hajlandó a cselszövényekre? Valami rothadt valahol.

Mindamellett, fájdalom, mit tegyünk? Lafayette az ő *patrol*jaival mindent megakadályoz, még a panaszolkodást is. Saint-Huruge és a *veto* többi hősei börtönben vannak. Marat, a nép barátja elfogatott; a hazafias hirlapok nyomása eltiltatott vagy korlátoztatott; maguk az utczai árusok sem kiáltozhatnak, ha csak engedélyt nem nyertek rá és ólom jelvényeket nem viselnek. Kék ruhás nemzetőrök szórnak szét kiméletlenül minden csoportosulást; szegzett szuronyokkal, görbén néznek magára a Palais Royalra is. Ha dolgaid a Rue Taranneon vezetnek keresztül, a patrol szuronyát felfogva kiáltja: *balra tarts!* Ha a Saint-Bênoit utczába fordulsz, akkor azt kiáltja: *jobbra menj!* A körültekintő hazafi (mint Camille Desmoulins is a jelen esetben), kénytelen, a békesség kedviért az eresz-csatornán járni.

Oh szenvedésekkel meglátogatott nép, hát a mi dicsőséges forradalmunk nemzetiszinű szertartásokban és dicsérő szónoklatokban párolog el! A mely utóbbiból, mint Loustalot némi keserűséggel kiszámitja, „egyedül a városházánál mintegy két ezernyi bocsáttatott világgá csak az utolsó hónap alatt.“*) S szánkat, a melybe nem jut kenyér, be kell fognunk, különben megbüntetnek! A torzképfestő kiadja jelképes rajzát: *Le Patrouillotisme chassant le Patriotisme,* a patrollotismus üldözi a patriotismust. Kiméletlen-

*) A Révolutions-de-Paris hirlap (idézve a Histoire Parlementaireben, II. k. 357.)

len patrolok; hosszu, üres szónoklatok; kevés és rosszul sült kenyér, a mely jobban hasonlit a melegitett téglához, s rossz utóhatása van a belekben! Mi lesz ennek a vége? Vajjon consolidatio-e?

II. FEJEZET.

Oh Richárd, oh én királyom.

Mert fájdalom, magának a városházának is balsejtelmei vannak. Az alsó sansculottvilágot eddig sikerült lenyomni: de hát a felső udvari világot! Egyes jelenségek azt mutatják, hogy az Oeil-de-Boeuf ismét szedi össze magát.

A városházi sanhedrinben nem egyszer, s ott a szókimondó pék-queuekben még gyakrabban nyilatkozott az óhajtás: Bárcsak a mi szabadság-visszaállitónk itt volna, hogy láthatna saját szemeivel, s nem a királynék és cselszövők hamis szemeivel, s az ő valóban jó szive felvilágositttatnék! Mert még most is csalárdság veszi őt körül; cselszövő Guiche herczegek testőrökkel; Bouillé szemfülesei; egy egész új raja a cselszövőknek, miután már a régi odább állott. Vagy mi mást jelentene ez a megérkezése a *Régiment de Flandre*nek, mely, úgy halljuk, szeptember 23-án vonult be Versaillesba, két ágyúval? Nem teljesiték-e elég jól a versaillesi nemzetőrök a szolgálatot a kastélyban? Nincsenek-e nekik svájczaiik; száz svájczi; *Gardes*

du Corps, vagy testőrök, a hogy nevezik? De sőt az sül ki, hogy a szolgálatot végző testőrök számát egy manoeuvre által megkettőztették: az új csapat, mely a régit fölváltani jött, megérkezett a maga idejében, de a régi, a melyet fölváltottak, nem *távozik el.*

S valóban a legjobban értesült udvari körökben arról suttognak, vagy a mi még a suttogásnál is jelentékenyebb, integetnek egymásnak, hogy ő felsége Metzbe fog menekülni, s egy kötvényt irtak alá (hogy abban őt gyámolitani fogják) a nemesség és papság közül szintén hihetetlen számmal, harmincz, vagy épen hatvan ezeren. Lafayette hideg nyugalommal súgja azt meg s épen oly hidegen erősiti D'Estaing grófnak, ebéd mellett; s D'Estaing a ki egyike a legbátrabb embereknek, tetőtőltalpig reszket, nehogy valamelyik cseléd meghallja ezt, s gondolatok közt, álmatlanul hánykolódik ágyában egész éjszaka.*) A *Régiment de Flandre,* mint mondók, valósággal megérkezett. Azt beszélik, hogy ő felsége vonakodik szentesiteni augusztus 4-ikét, sőt fagyasztó hangon megjegyzéseket tesz még magára „az ember jogokra" is! Hasonlóképen nem tünik-e fel mindenki előtt, maguk a pék-queuek előtt is, Párizs utczáin a szabadságos tiszteknek roppant nagy száma, a Szent Lajos-keresztek és más efélék? Némelyek „ezer-ezerkétszázra" teszik számukat. Katonatisztek, mindenféle egyenruhában; sőt

*) Brouillon de Lettre de M. d'Estaing á la Reine (Histoire Parlementaire, III. 24.)

egyik egyenruha olyan, a minőt még soha sem láttak az előtt, t. i. zöld, veres hajtókával. A háromszinű kokárdát nem mindig lehet látni; de az ég szerelmiért, micsoda baljós jelentésük van ezeknek a *fekete* kokárdáknak, melyeket némelyek hordanak?

Az éhség megélesit mindent, különösen a gyanút és méltatlankodást. Maguk a valóságok is ebben a Párizsban valótlanokká, természetfölöttiekké váltak. A csodálatos képzelődés még egyszer megragadja az éhező Francziaország agyvelejét. Oh, ti alamuszik és gyámoltalanok, kiáltják éles hangok a Queuekből, ha férfisziv volna bennetek, fognátok szuronyaitokat és ócska puskáitokat, s utána járnátok ennek a dolognak; s nem engednétek, hogy feleségeitek és leányaitok éhen haljanak, legyilkoltassanak, vagy még rosszabb történjék velök! — Csendesség, asszonyok! A férfi szive keserü és nehéz; a patriotismus üzetve a patrollotismus által, nem tudja mire határozni el magát.

A tény az, hogy az Oeil-de-Boeuf csakugyan erőhöz tért, s nem lehet tudni minő fokig. Egészen megváltozott Oeil-de-Boeuf ez, melyben versaillesi nemzetőrök, háromszinü kokárdáikkal, végzik a szolgálatot; az egész udvar csillog a háromszinnel! Azonban még egy háromszinü udvar körül is csoportosulnak emberek. Ti loyalis szivek, felégetett Seigneurök, gyüljetek királynétok köré! Ohajtásokkal, a melyek reményeket szülnek, s a melyek próbálkozásra vezetnek!

Mert valóban, miután az önfentartás olyan

mély törvénye a természetnek, mit tehet mást egy összeszedőzködött udvar, minthogy próbálkozik és törekszik, vagy mondjuk, *összeeskü-szik*, — annyi bölcseséggel vagy oktalansággal, a mennyi benne van? Kisérettel Metzbe fognak szökni, a hol a derék Bouillé a parancsnok; ott kitüzik a royalis lobogót: a kötvény aláirásai fegyveres emberekké lesznek. Csak a király ne volna olyan tehetetlen! A kötvényt, ha általában alá akarják irni, az ő tudta nélkül kell aláirni. — Boldogtalan király, *neki* csak egy elhatározása van: hogy polgárháború ne történjék. A mi a többit illeti, ő most is vadászgat, miután a lakatosságot abba hagyta; most is szunyókál és emészt: agyag a fazekas kezében. Rossz sors fog reá következni, egy olyan világban, a hol minden ember magáért fárad; a hol miként irva van, „a ki nem kalapács, kénytelen üllővé lenni"; s „még az izsóp is nő a falon, abban a hasadékban, mert az egész mindenség nem gátolhatja meg abban, hogy nőjön".

A mi pedig ennek a régiment de Flandrenek feljövetelét illeti, nincsen-e arra nézve elég ok a Saint-Hurüge-féle kérvényekben és a folytonos zavargásokban a gabona miatt? El nem széditett katonák, — akár összeesküvés, akár csak az összesküvés homályos elemeinek esetén, — mindig jók, ha kéznél vannak. Nem pártolta-e a versaillesi hatóság (mely még a régi monarchikus, s nem alakittatott át új demokratikussá) azonnal az inditványt? Sőt még maguk a versaillesi nemzetőrök sem bánták a dolgot, kifáradva a palota körül teljesitett foly-

tonos szolgálatokban; csupán csak Lecointre szatócs, a ki most Lecointre őrnagy, csóválta fejét. — Igen, barátim, bizonyára természetes volt az, hogy ezt a flandriai ezredet ide parancsolták, miután egyszer kapható vala. Természetes volt, hogy a katonai vállszalagok láttára a bátorodni kezdő Oeil-de-Boeuf szive ujra éledt, s udvarhölgyek és udvari gavallérok nyájas szavakat váltottak a vállrojtos oltalmazókkal és egymással. Természetes volt az is, s nem több mint egyszerü udvariasság, hogy a testőrök, egy lovagias emberekből álló ezred, meghivták flandriai testvéreiket barátságos ebédre! — Ez a meghivás szeptember utolsó napjaiban történik és elfogadtatik.

Az ebédeket ugy határozzák meg, hogy azok „a közösség *utolsó* cselekvényei"; olyan emberek is, a kik közt semmi egyéb közösség nincs, elég barátságosan ebédelhetnek együtt s a tesvériség bizonyos foku érzéséig felmelegedhetnek az étel és bor mellett. Az ebéd idejét csütörtökre, október elsejére tüzik ki; s annak bizonynyal jó hatásúnak kell lennie. Továbbá, minthogy az ilyen ebéd illő hogy pompás legyen, s oda az ebédben részt nem vevők, sőt közönséges emberek is bemehessenek, hogy lássanak és halljanak: nem lehetne-e erre a czélra megkapni ő felségének operatermét, a mely ott áll üresen és hallgatagon, mióta csak József császár itt járt? — Az operatermet odaadják; a Salon d'Hercule étteremmé leszen. A vendégségben részt fognak venni nemcsak a flandriai ezred tisztjei, hanem a svájcziaké is, a száz svájczié;

sőt a versaillesi nemzetőrség tisztjei közül is azok, a kikben van még egy kis loyalitás: olyan lakoma lesz ez, a minő nem sok volt.

S most képzeljük, hogy ezen a lakomán, vagyis annak a csendesebb első részén már átestek, és az első palaczk bort megitták. Képzeljük, hogy a szokásos pohárköszöntések felhangzottak: a királyért; a királynéért, süketitő éljenzések közt: a nemzetért „elfeledtek" vagy épen „nem akartak" inni. Képzeljük, hogy a champagnei folyt, bortól merész beszédek és zeneszó között; s az üres, bóbitás fők mind zajosabbakká lettek saját ürességük és egymás zajában. A királyné ő felségének, a ki szokatlanul szomorú ma este, (ő felsége fáradtan ül ott a napi vadászat után) mondják, hogy a lakoma látása fel fogná viditani. Nézd! Ime ő belép, előtünve disztermeiből, mint a hold a a fellegek közül, ez a szépséges, boldogtalan királynéja a sziveknek; a királyi férj oldala mellett, a fiatal trónörökös karjai közt! Leszáll a páholyból, tündökölve, üdvözölve; királynői méltósággal sétál az asztalok körül; lovagiasan kisérik, s ő kecsesen bólint fejével jobbra, balra; tekintetében annyi bánat, de egyszersmind hála és merészség; Franciaország reménysége anyai keblén! S most, midőn a zenekar egyszerre rákezdi: *O Richard, O mon Roi, l'univers t'abandonne* (oh Richárd, oh én királyom, az egész világ elhágy téged): — tehettek-e mást az emberek, minthogy a szánakozás, a loyalis bátorság és lelkesedés legmagasabb fokáig emelkedtek? Tehettek-e mást a bóbitásfejü fiatal zászló-

tartók, minthogy a fehér Bourbon-kokárdák feltüzése által, melyet nekik szép kezek nyujtottak; kardjaik villogtatása által, melyeket azért vontak ki, hogy a királynéért ivott köszöntést azzal erősitsék; a nemzeti kokárdák taposása által; a páholyok kizavarása által, a honnat talán hivatlan rosszaló zúgás hallatszott; a kiáltozás, keringelés, zaj, dühöngés és eszeveszettség által a teremben és termen kivül, — bebizonyitsák, hogy az ürességhez miféle vihartól hányt-vetett állapotában vannak? Mig nem aztán a champagnei és a keringelés elvégezték szerepüket, s ezek a lármázók nyugosznak csendesen, vizszintesen, öntehetetlen álomban, álmodva harczról és kitüntetésről!

Igen természetes lakoma, rendes időben ártalmatlan, de most végzetes, mint Thyestesé, mint Jób fiaié volt, midőn az erős szél ledönté lakomázó házuk négy szegleteit! Szegény, rosz tanács után járó Marie-Antoinette; kiben egy asszony hevessége van, s nem egy uralkodó előrelátása! Oly természetes volt, a mit tettél, és mégis oly esztelen. Másnap ő felsége a királyné nyilvános beszédben, a szertartás alkalmával kijelenti, hogy „a csütörtöki nap neki nagy örömet szerzett".

Az Oeil-de-Boeuf szive ismét reményre melegült, sőt kihivó bátorságra, a mi egy kissé korán van. A nekibátorodott udvarhölgyek, kik körül Abbék sürgölődnek, varrják a „fehér kokárdákat"; osztogatják azokat nyájas szavak és tekintetek kiséretében vállrojtos ifjaknak; kik viszonzásul megcsókolhatják, s valószinüleg

némi tüzzel, a szép varró hölgyek kezét. Gyalog és lovas kapitányok kihivólag járnak kelnek „roppant fehér kokárdákkal"; sőt azok a szavak és tekintetek oly varázslók voltak, hogy egy versaillesi nemzetőrkapitány szintén fehér kokárdát tüzött fel, s eldobá a maga háromszinüjét. Nem ok nélkül csóválja fejét, haragos nézéssel Lecointre őrnagy, s mond hangosan boszús szavakat. Mire egy vasgyúró, kinek szintén roppant fehér kokárdája van, meghallván az őrnagy szavait, szemtelenül felhivja ott mindjárt, s másutt még egyszer, hogy vonja vissza szavait, vagy vivjon meg vele. A mely utóbbi dologra nézve az őrnagy kinyilatkoztatja, hogy azt nem fogja tenni, legalább nem a vivás bármely ismert törvényei szerint; de azt igenis megteszi, hogy csupán a természet törvényei szerint, tőrrel és karddal „kipusztit a föld színéről" akármely „haszontalan gladiatort" a ki sértegetni meri őt vagy a nemzetet — mire „szétválasztják őket" (mert az őrnagy csakugyan kezdé kivonni fegyverét) s egyikőjük gégéje se lőn elmetszve.*)

*) Moniteur (Hist. Parlem. III. 59); Deux Amis, III. 128—141; Campan, II. 70—85. etc.

III. FEJEZET.

Fekete kokárdák.

De képzeljük csak, hogy ez a Thyestes lakoma s a nemzeti kokárdára való gázolás minő hatással kellett, hogy legyen a *Salle des Menusre,* az éhező pék-queuekre Párisban! S még hozzá, ezek a Thyestes-lakomák úgy látszik, hogy tovább folynak. A flandriai ezred viszont ebédet adott a svájczinak és a száz svájczinak; s szombaton újra egy másik ebéd volt.

Ugy van, itt minálunk éhség uralkodik; hanem amoda Versaillesban annyi az ennivaló, hogy még el is lehet tenni. A patriotismus hosszu sorban áll a pékboltok előtt, reszketve az éhség miatt, sértegetve a patrollotismus által; s az alatt a vérszomjas aristokraták, a torkig lakás tüze által hevitve, a nemzeti kokárdára taposnak. Igaz lehet-e ilyen gazság? De sőt nézd: zöld egyenruhák veres hajtókával; fekete kokárdák, — az éjszakának szine! Katonákkal akarnak-e bennünket kipusztittatni, s agyonéheztetni egyszersmind? Mert lám, a corbeili eleséges csónak, a mely kétszer szokott jönni

napjában, a párizsi homokféle kenyérrel, most csak egyszer jön. S a városháza süket; s az emberek tétlenek és gyávák! — A Café de Foyban ezen szombat este egy új tünemény látható, a mely azonban nem utolsó ebben a nemben: egy nyilvánosan szónokló asszony. Szegény férjét, mondja, elhallgatta a kerület; az elnökök és tisztviselők nem engedték meg, hogy az beszéljen. A miért is ezen a helyen ő fog beszélni, a maga éles hangján; bevádolva a nemzet előtt, a mig csak torka hangot adni képes, a corbeili csónakot, a párizsi homokkenyeret az istentelen operaházi ebédeket, a zöld egyenruhákat, rabló aristokratákat, s ezeknek a fekete kokárdáit!

Valóban itt az ideje, hogy ezek a fekete kokárdák legalább is eltünjenek. Ezeket még maga a patrollotismus sem védelmezi. Sőt a hirtelen haragú „M. Tassin," vasárnap reggel a Tuileriek szemléje alkalmával megfeledkezik minden nemzeti katonai szabályról; előlép a sorból; letép egy fekete kokárdát, a mely vesztére ott diszelgett, s azt dühösen Franczia ország földjébe tapossa. Magában a patrollotismusban is van egy kis elfojtott düh. A kerületek is mozogni kezdenek, Danton elnök szava mennydörög Cordeliersben: Marat a nép barátja nagy gyorsan elment Versaillesba, meg visszajött; — sötét madár, a mely vihart jósol.*)

S igy ezen a vasárnapon egyik sétáló hazafi találkozik a másikkal az utczán, és saját komor

*) Camille hirlapja: Révolutions de Paris et de Brabant (Hist. Parlem. III. 108.)

aggodalmát irva látja a másik arczán. Csoportok alakulnak és nyüzsögnek tanakodva, daczára a patrollotismusnak, a mely nem oly éber, mint rendesen; csoportok a hidakon, a rakpartokon, a hazafias kávéházakban. S a mint valahol egy-egy fekete kokárda megjelenik, azonnal felhangzik temérdek torokból a kiáltás: *A bas*, le vele! Minden fekete kokárdát letépnek kiméletlenül: egy valaki a magáét ismét felveszi; megcsókolja s ismét fel akarja tüzni; azonban egyszerre „száz bot emelkedik a légbe," s ő abbahagyja a feltüzést. Még rosszabbul járt egy másik egyén, kit a rögtönzött *plebiscitum* a lámpavasra itélt; s kit csak nagy nehezen szabadíthatott meg néhány bátor *Corps-de-Garde*. Lafayette forrongás jeleit veszi észre, s megkétszerezi patroljait és saját gondosságát, hogy azt megelőzze. Igy telik el vasárnap, október 4-ike, 1789-ben.

Sötéten hallgatag a férfiú szive, elnyomva a patrollotismus által; de heves az asszonyé, elnyomhatatlan. A szónoklatot tartó nő a Palais Royalban, nem volt az egyetlen, a ki igy a közönség előtt beszélt. — A férfiak nem tudják, hogy mi az, mikor az éléskamra üres; azt csak a családanyák tudják. Oh nők, feleségei a férfiaknak, kik csak töprengenek, de nem cselekesznek! A patrollotismus erős; de az éhség és katonák kardja által való halál még erősebb. A patrollotismus elnyomja a férfi nemen levő patriotismust, de hát vajjon a női patriotismust? Bele fogják-e mártani az őrök, a kiket nemzetőröknek neveznek, szuronyaikat a nők mellébe?

Ilyen gondolatok, vagy legalább ilyenforma gondolatoknak homályos, alaktalan nyersanyagja forrong a női hálófőkötők alatt általánosan azon éjszaka; s másnap kora pitymallatkor egy kis intésre explodálni fog.

IV. FEJEZET.

A menádok.

Ha Voltaire egyszer, kegyetlen gúnyos kedvében, azt kérdezé honfitársaitól: „de hát ti, *Gualches,* mit találtatok ti fel?“ ezek most már bátran felelhetik: a felkelés mesterségét. Nagy szükség volt erre a mesterségre ezekben az utóbbi különös időkben: s oly mesterség, a melynek kifejtésére a franczia természet, mely úgy tele van hevességgel, s olyan kevés benne a mélység, talán a legalkalmasabb volt valamenny közt.

S valóban az emberi ipar ezen ágát minő magasra, — lehet mondani: — a tökély minő magas fokára vitte Franczia ország ez utolsó fél század alatt! A felkelésről, melyre nézve Lafayette azon véleményben volt, hogy az „a legszentebb kötelesség“ lehet: a mostani franczia nép ugy gondolkodik, hogy az az a munka, a melyikhez ő igazán ért. Más népcsődületek csak tudatlan tömegek, a melyek hömpölygenek előre, buta, vad megátalkodottságban, komor vad tűzben, de a geniusnak semminemű villám-

fénye nem csap ki belőlök, a mint mennek. Mig a franczia lázongó népcsoport a legelevenebb tünemények közé tartozik a világon. Oly gyors és merész; oly éleslátású, találékony, s ugy meg tudja ragadni az alkalmas pillanatot; csupa tűz és élet a kis körme hegyéig! Ha semmi egyéb talentum nem volna is bennök, csupán csak az az egy, hogy maguktól sorban állanak a pékboltok előtt: ez maga megkülönbözteti — mint mondók — a franczia népet minden más ó vagy új népektől.

S valljuk meg azt is olvasóm, hogy egyremásra véve a dolgokat, igen kevés földi tünemény van, a mely méltóbb volna a szemléletre és vizsgálódásra, mint a népfölkelések. Az ilyen felkelés valódi, hamisítatlan kitörése a természetnek; a természet legeslegmélyéből törvén elő, vagy azzal összeköttetésben állván. Midőn olyan sok minden csak vigyorgás és arczfintorgatás s élettelen formaság, s a viaszos vászon alatt nem dobog emberi szív: ebben legalább, ha sehol másutt nem is, őszinteség és valóság van. Ám borzadj meg tőle vagy épen jajgass fölötte, ha kénytelen vagy vele: de egyszersmind vizsgáld is meg. Az emberi erők és egyéniségek ilyen összesége törvén elő, a maguk transcendentalis módja szerint, hogy a körülményekre és egymásra hassanak és visszahassanak; hogy kifejlésre hozzák, a mi bennök valósulni való van. Az, a mit tenni fognak, nincs tudva senki előtt, legkevésbbé önmaguk előtt. A leggyulékonyabb s egyszersmind megmérhetetlen tűzanyag az, mely fellobban és önmagát meg-

emészti. Hogy minő phasisokon keresztül, minő kiterjedésben, s micsoda eredmények közt ég el: azt a bölcsészet és emberi éleslátás hijában próbálnák kitalálni.

„Az ember, — mint már valaki megirta, — örökké érdekes az ember előtt; sőt voltaképen nincs is más egyéb érdekes.“ S ebben a világitásban nem vesszük-e észre, hogy miért lett a legtöbb csata oly unalmassá? Korunkban a csatákat mechanismus utján végzik, a lehető legcsekélyebb kifejlődhetésével az ember egyéniségének vagy szabad cselekvésének: ma az emberek még a meghalást és egymás megölését is mesterséges uton végzik. A csaták jóformán Homér ideje óta, midőn azok népcsoportok küzdései voltak, legnagyobb részben nem érdemlik meg, hogy időt vesztegessünk rájok, hogy elolvassuk vagy emlékezetben tartsuk őket. Hány lélekölő véres csatát igyekszik a történelem minden erejével elibünk állítani, vagy épen rekedt hangjával megénekelni; s ugyanakkor megfeledkeznék, vagy csak könnyedén futna keresztül a nők ezen egyetlen felkelésén.

Egy gondolat, vagy homályos nyers anyagja egy gondolatnak forrongott az egész éjszakán keresztül egyetemesen a nők fejében, s könnyen kitörhet onnat. Hétfőn reggel a szennyes padlásszobában az anya felébred s hallja, hogy gyermeke kenyérért sir. Az anyának gyorsan mennie kell az utczára, a zöldségpiaczra, a pékqueuebe: s ott találkozik a másik anyával, ki épen olyan éhségtől elcsigázott, mint ő; panaszkodnak egymásnak, keserítik egymást. Oh mi

boldogtalan nők! De hát a helyett, hogy itt a pékbolt előtt állunk, miért nem megyünk az arisztokraták palotáira, miért nem a dolog gyökerére? *Allons!* Szedjük össze magunkat. El a városházához; Versaillesba; a lámpavasra!

A Quartier Saint-Eustache egyik őrházában „egy fiatal nő" felkap egy dobot — mert a nemzetőrök hogyan lőjjenek egy nőre — egy fiatal nőre? A fiatal nő felkapja a dobot, s megy vele tovább, veri azt, „kiáltozván mellé az eleség hiányáról." Jertek elő ti anyák; jertek elő ti Judithok, eleségért, boszúra! Az asszonyok mind csoportosulnak és mennek; megostromolnak minden lépcsőt, magukkal kényszerítenek minden nőt. A piaczok erős, megtermett hölgyeinek, a vékony varrónőknek, kik szorgalmasan felkeltek pittymallatkor; a reggeli misére tipegő agg hajadonoknak; a szolgáló leánynak a tisztogató seprűvel kezében: mindnek menniök kell. Buzduljatok fel, ti nők! a tunya férfiak nem akarnak semmit tenni; azt mondják, mi magunk tegyünk!

S mint a megindult hógörgeteg a hegyekről, ugy növekszik és áramlik a csoport, — miután minden lépcső egy-egy megolvadt patak, — zajongva, éles hangon kiáltozva, a Hôtel-de-Ville felé. Zajongva; dobszó mellett vagy a nélkül: mert a Saint-Antoine külváros is magára rángatta már ruháit, és seprűnyelekkel, csipővasakkal, sőt rozsdás pisztolyokkal is (de melyekben nincs töltés) felfegyverkezve, ömlik a többihez. A felkelés híre a hír gyorsaságával elterjed a legszélső határokig. Hét órakor ezen

hideg októberi reggelen, a hónap ötödikén, a városháza csodákat fog látni. Sőt, mintha a véletlen akarta volna, egy férficsoport már ott van, zajosan szónokolva egynehány nemzeti patrol körül, s magukkal czipelve egy péket, a kit hamis mértéken csiptek. Ezek ott vannak, sőt leeresztették már a lámpavas kötelét is. Ugy hogy a hivatalnokok kénytelenek hátulsó ajtókon át kicsúsztatni a hamis mértékü péket, sőt több katonai erőért küldenek „valamennyi kerülethez."

Nagyszerű volt az, mondja Camille, ennyi Judithot együtt látni, nyolcztól tizezerig; valamennyit összevéve, a kik fölkerekedtek, hogy a dolog gyökerét kikutassák! Kellett benne valami vémitőnek is lenni: nevetségesen rettenetes lehetett, s a mellett olyan, a mivel nem lehet mit csinálni. Ilyen korán a virrasztásban agyonfáradt háromszáz még nem ébredett fel: senki sincs ott, csak egynehány irnok, egy csapat nemzetőr és M. de Gouvion, a vezérőrnagy. Gouvion ott harczolt Amerikában, a polgári szabadság ügyéért; olyan ember, kinek szive helyén van, de gondolatban szegény. E pillanatban hátsó termeiben van, Maillard törvényszolgát a Bastille-őrmestert csendesítve, ki „előterjesztéseket" tenni jött, a mit most olyan sokan cselekesznek. A csendesítés még nincs befejezve, midőn a mi Judithjaink megérkeznek.

A nemzetőrök sort képeznek a külső lépcsőkön, leeresztett szuronyokkal, a tizezer Judith nyomul fölfelé, ellenállhatatlanul; esdekelve, kinyujtott karokkal, — csak a polgármesterrel

szólhassanak! A hatullevők tolják őket, sőt onnan hátulról, férfikezekből már kövek is repülnek; a nemzetőröknek a kettő közül valamelyiket kell tenniök: vagy tisztára söpretni ágyúval a Place de Grèvet, vagy utat nyitni a tömegnek. Utat nyitnak; az eleven vizár rohan be. Keresztül ront minden szobán és irodán, fel egész a toronytetőig; sováran, ádázan, fegyvert keresve; polgármestert keresve, igazságot keresve; a mig a jobb öltözetűek az irnokokat világosítják fel szelid szóval; lefestik ezen szegény asszonyok nyomorát, egyszersmind saját szenvedéseiket is, melyeknek egy része nem épen érdektelen*).

Szegény M. de Gouvion nem tudja mit csináljon ilyen válságos helyzetben; — tehetetlen, zavart ember: ki egy napon öngyilkosságot fog elkövetni. Minő szerencse rá nézve, hogy Maillard törvényszolga, a gyors feltaláló, épen ott volt ezen pillanatban, habár előterjesztéseket tenni jött is. Szaladj gyorsan, te eszes Maillard: szedd össze a Bastille-csapatot, és siess vissza vele még gyorsabban, főként pedig a te feltaláló eszes fejeddel! Mert ime a Judithok nem találnak egyetlen polgármestert avagy tanácsost sem; alig hogy a torony tetejében ráakadnak a szegény Lefèvre Abbéra, a lőporkiosztóra. Ezt, jobbnak hiányában, felakasztják ott, a halvány reggeli világ mellett, egész Párizsnak legtetejére, a hova alulról csak tévetegen lát fel az ember szeme. Ugy-e rettenetes vég? S most a

*) Deux Amis, III. 141—166.

kötél elszakadt, mint az franczia kötelekkel gyakran történik; vagy pedig valamelyik amazon elvágta. Abbé Lefèvre mintegy húsz lábat esik, hemperegve a kiálló bádogfödelek közt, s még azután sokáig él, bár mindég némi „*tremblement*tal tagjaiban."*)

Ez alatt az ajtók engednek a csapásoknak; a Judithok feltörték a fegyvertárt; lefoglalták az ágyúkat és puskákat; három pénzes zacskót és temérdek papirost. Fáklyák lobognak: pár pillanat, s a mi derék Hôtel-de-Villeünk, mely még IV. Henrik idejéből való, mindazzal együtt a mi benne van, a lángok martaléka lesz!

*) Dusaulx, Prise de la Bastille, 281. l. jegyzet.

V. FEJEZET.

Maillard törvényszolga.

Bizonynyal lángok martaléka, — ha Maillard törvényszolga, a gyors lábú és eszes fejű, jókor vissza nem tér!

Maillard saját fejétől, — mert Gouvion és a többiek nem adják rá beleegyezésüket, — felkap egy dobot; leszáll a csarnok lépcsőin, ram-dram, verve erősen, hangos pergetéssel a csőcselék-indulót: Versaillesbe! *Allons a Versailles!* Mint a hogy az emberek verik az üst vagy serpenyő fenekét, mikor csoportosulni nem akaró méheket, vagy mondjuk, szanaszét vakon szállongó darazsakat akarnak kaptárba fogni; s a kétségbeesett rovarok meghallják azt és a körül csoportosulnak, — egyszerüen mint valamely vezető körül, mikor nincs egyéb: úgy csoportosultak most ezek a menádok a feltaláló eszü Maillard, a Châtelet lovas törvényszolgája körül. A fejsze úgy marad felemelve; Abbé Lefèvret ott hagyják félig fölakasztva: a torony tetejétől fogva lefelé mind ömlik ki. Micsoda dram-dram-dram az? Maillard Szaniszló, a Bastille-hős, vezetni fog bennünket Versaillesba!

Örvendj Maillard; áldott vagy te minden lovas törvényszolgák között! Most hát csak el!

Az elfoglalt ágyú elé erőszakkal elvett igás lovakat fognak: a barna fürtü Demoiselle Théroigne, dárdával és sisakkal ott ül rajta, mint ágyúmesternő, „büszke nézésével, komoly szép arczával"; némelyek úgy hiszik, hogy hasonlit az orleansi szűzhöz, vagy épen „Pallas Áthene alakját" juttatja az embernek eszébe.*) Maillardot (mert az ő dobja még mindig szól), eget rendítő kiáltozás közt elfogadják tábornokul. Maillard gyorsitja a lassu menetet. Maillard, verve a rhythmicus zenét ropogó dobján, mindenütt a rakpart mentében vezeti előre, meglehetős nehézséggel, menád seregét. Ilyen sereg — bizony nem vonul csendben! A hajós elereszti evezőjét a folyamon és néz; minden talyigás és kocsis elszalad; az ablakokból férfiak leselkednek ki, — nem nők, — nehogy őket is magukkal kényszeritsék. Igazi ritka látvány: bacchánsnők, ebben a késő, formákba szoritott korban! Henrik érczszobra néz rájuk a Pont-Neufről; a monarchikus Louvre, a medicei Tuileriek ilyen napot még nem értek eddig.

Most Maillard az ő menádjaival a *Champs Elysées*re ért (*Tartarusi* mezőknek inkább lehetne hivni); s a Hôtel-de-Ville aránylag igen kevés kárt vallott. Néhány betört ajtó; egy Abbé Lefèvre, a ki soha sem osztogat ki többé puskaport; három zacskó pénz, de a melynek nagy része visszakerül (mert a sansculottismus-

*) Deux Amis, III. 159.

nak, bár éhes, de azért van becsülete*) ez az összes kár. Nagy Maillard! A rendnek egy kis magva van az ő dobja körül; de a tábor külső szélei hullámzanak, mint egy nekibőszült tenger; mert a legalsó elem, him és nőnemü egyaránt ömlik bele a négy tájak felől: vezetés ott sehol másutt nem lakozik, csak egyedül az ő fejében és két dobverőben.

Oh Maillard, a világ első háborúja óta, mikor nehezedett haderő parancsnokára akkora feladat, mint ma te rád? Pénzetlen Walter sorsa még ma is meginditja az érző szivet; de legalább Walter hadjárata szentesitve volt; volt tere, a melyen jobbra balra fordulhatott; s keresztesei is a férfi nemből valók voltak. Te ma, föld és ég által egyaránt megtagadva, a menádok tábornoka vagy. Az ő articulálatlan őrjöngésüket, a pillanat sarkantyuzása alatt, articulált szavakká kell változtatnod, s cselekvényekké, a melyek nem őrjöngők. Ha hibát követsz el akármily irányban, jaj neked! Elől a törvényes hatóság várakozik rád, büntetéseivel és törvénykönyveivel: hátul a menádok téppnek széjjel. Ha ezek egyszer levágták Orpheus dallamos fejét s azt Peneus vizeibe veték: mit nem csinálhatnak te veled, — veled, a ki csak rhythmicus vagy dallam nélkül, egy bárányból dobbal! — De Maillard helyt állt. Ügyes Maillard, ha hirnév nem volna csupán esetlegesség, s a történelem destillatioja a mendemondáknak; minő nevezetes volnál te most!

*) Hist. Parl. III. 310.

Az elyseumi mezőkön megállanak és habozni kezdenek: de Maillard nem tér vissza. Megérteti menádjaival, kik fegyverekért zajonganak s az Arsenal feltörésére gondolnak, hogy nincs fegyver az Arsenalban; hogy fegyvertelen megjelenés és kérvényezés a nemzetgyülésben, lesz a legjobb: ő maga gyorsan tábornoknőket, tizedesnőket és századosnőket nevez ki vagy erősit meg: — s ez meglévén, a legszanaszét folyóbb rendben, mintegy „nyolcz dob" pörgése mellett (miután a magáét félre tette), a Bastille-önkénteseket leghátulra állitva, még egyszer útnak inditja a menetet

Chaillotot, a mely egész készséggel rak kenyeret elébök, nem fosztják ki; Sèvres cserépvázáiból nem törnek össze egyet is. Sèvres hidjának ódon ivei visszhangzanak a menádok lábainak dübörgésétől; a Szajna folyó rohan tovább a maga örökös mormogásával; s Párizs utánuk küldi a harangzugás és lármadob hangját, — a mely azonban nem hallik a sereg éles hangú lármája és az eső csapkodása miatt. Hirök száll Meudonba és Saint-Cloudba mind a két felé, s a kandalló körül lesz miről beszélni ma este. A nők száma mindegyre szaporodik, mert hiszen ez Éva minden leányának ügye: azoké, a kik már anyák, s azoké is, a kiknek azzá kell lenniök. Nincs olyan hintós úrhölgy, a kinek — akárhogy ájuldozzék is, — le ne kellene szállania, a sáros országutra, selyem czipőivel, s mennie a sereggel.*) Ilyen módon

*) Deux Amis, 159.

vonulnak ezek, mint egy vad, szárnyatlan gólya csapat, kellemetlen októberi időben, a bámulatba ejtett vidék kanyargós útjain keresztül. Megállitnak minden nemü utazót, különösen a Párizsból jövő utasokat vagy futárokat. Lechapelier követ, a maga elegáns öltözetében, elegáns kocsijából bámulva néz ki szemüvegén keresztül, életét féltve; — szorongva magyarázza, hogy ő Lechapelier hazafi-követ, sőt hogy ő a volt-elnök Lechapelier, a ki elnökölt az emlékezetes pünkösd éjszakán, s törzstagja a bretagnei clubnak. Mire „roppant *Vive Lechapelier* kiáltás keletkezik, s több fegyveres személy ugrik föl elől és hátul kocsijára, hogy őt kisérjék.“*)

Mindamellett a hir, Lafayette tudósitásai, vagy alaktalan „azt mondjákok“ keresztül hatoltak a táboron, mellékutakon. A nemzetgyülésben, a mig a napirend tárgyai fölött tanácskoznak: sajnálva, hogy nemzetellenes lakomák tartatnak az operateremben; hogy ő felsége még most is vonakodik megerősiteni „az ember jogait“ s feltételeket és hát-hákat ragaszt hozzá, — Mirabeau odalép az elnökhöz, ki ekkor esetleg a tapasztalt Mounier volt, s csendes mély hangon ezeket mondja neki: „*Mounier Paris marche sur nous* (Párizs jön ránk).“ — „Lehet *(Je n'en sais rien)!*“ — „*Hidd* vagy ne hidd, az nem tartozik rám; én csak azt mondom, hogy Párizs jön ránk. Légy rosszul

*) Deux Amis, II. 177. Dictionnaire des Hommes Marquants, II. 379.

hirtelen; menj át a kastélyba, s mondd meg nekik ezt. Egy percz sincs elveszteni való." — „Párizs jön ránk?" — felel Mounier epés hangon. „Annál jobb! Annál hamarabb köztársasággá leszünk." Mirabeau ott hagyja, mint a hogy ott hágy az ember egy tapasztalt elnököt, a ki hirtelen, bekötött szemmel mély vizbe bukik, s a napirend tárgyain mennek tovább.

Igen, az egész Párizs jön ránk, s nem csupán a párizsi asszonyok! Alig hogy Maillard eltávozott, a midőn M. de Gouvionnak izenete a kerületekhez, a lármaharangok zúgása, riadót verő dobok pörgése, kezdék megtenni a hatást. A Place de Grèvere fegyveres nemzetőrök érkeznek, minden kerületből, gyorsan egymásután, különösen a központi gránátosok, a kik a mi régi franczia gárdánkat képezik. „Roppant néptömeg" van ott; Saint-Antoine, dárdával és rozsdás puskával, mind ide tódul, akár fogadják szivesen, akár nem. A központi gránátosokat tapssal fogadják: „nem tapsra van nekünk szükségünk, — felelik ezek sötéten; a nemzetet sértegették; fogjatok fegyvert és jertek velünk, hogy parancsot kapjunk!" Hah, tehát *ilyen* szél fú? A patriotismus és patrollotismus most már egyek!

A háromszáz összegyült; „mindenik bizottság működik"; Lafayette izeneteket diktál Versaillesba, midőn előtte a központi gránátosoknak egy küldöttsége jelenik meg. A küldöttség katonai tisztelgést tesz, s azután igy kezd beszélni, a gondolat egy nemével beszédében: *Mon Général*, minket a gránátosok hat százada küldött

ide. Mi nem hisszük, hogy ön áruló, de azt hisszük, hogy a kormány megcsalja önt; ideje már, hogy ennek vége legyen. Mi nem fordithatjuk szuronyaink hegyét asszonyok mellének, kik előttünk kenyérért rimánkodnak. A nép nyomorban van; minden bajnak forrása Versailles; nekünk fel kell keresnünk a királyt és Párizsba hoznunk. El kell törülnünk *(exterminer)* a földről a *Régiment de Flandre*-t és a *Gardes-du-Corps*-ot, kik a nemzeti kokárdát megtaposni merészlék. Ha a király gyenge arra, hogy koronáját viselje, tegye le. Meg fogják önök koronázni fiát; egy kormányzó tanácsot fognak önök kinevezni, s minden jobban megy.“*) Szemrehányó bámulat tükröződik Lafayette arczán s tör ki szavakban, ékesen szóló lovagias ajkairól: mind hiába. „Tábornok úr, mi utolsó csepp vérünket is készek volnánk önért kiontani; azonban minden bajnak gyökere ott van Versaillesban; el kell mennünk és visszahoznunk a királyt Párizsba; az egész nép ezt kivánja, *tout le peuple le veut.*

A tábornok lemegy a külső lépcsőzetre és szónokol: még egyszer hiába? „Versaillesba! Versaillesba!“ Bailly polgármester, a kiért érte küldtek a sansculottismus árján keresztül, akadémiai ékesszólást próbál meg aranyozott diszhintajából; de ennek sincs semmi eredménye, csak a szünni nem akaró rekedt kiáltozás: „kenyeret! Versaillesba!“ — s örül, hogy belül lehet az ajtón. Lafayette felül fehér harcz-

*) Deux Amis, III. 161.

ménére, s ujra szónokol meg szónokol: ékesszólással, határozottsággal, méltatlankodó tüntetéssel, mindennel, csak meggyőző erővel nem. „Versaillesba! Versaillesba!“ Igy tart ez egyik órától a másikig fél napon keresztül.

A nagy Scipio-Americanus semmit se tehet, még csak annyit se, hogy kimeneküljön. „*Morbleu, mon General*“, kiáltják a gránátosok, összébb szoritva soraikat, a mint a fehér harczló egy mozdulást tett arra felé, „ön nem fog elhagyni bennünket, ön velünk marad! Veszedelmes válpont: Bailly polgármester és a városi elöljárók reszketve ülnek odabent; a tábornok fogoly odakint; a Place de Grêve, harmincz ezer rendes katonájával és az egész rendetlen Saint-Antoinenal és Saint-Marceauval, egyetlen nagy fenyegető tömege a tiszta vagy rozsdás fegyvereknek; minden sziv komor elhatározottsággal, egy tárgyra irányozva. Komorak, elszántak a szivek mind; egyetlen sziv se csendes, — hanemha a fehér paripáé, a mely ott kaparja a földet, hajtott nyakával, nyugodtan harapdálva zabláját, mintha semmiféle világ nem volna elmulóban dynastiáival és éráival. A hüvös esős nap délutánra fordult, s még mindig csak ez a kiáltás hangzik: „Versaillesba!“

Sőt most már a távolabbi helyekről egészen baljóslatu kiáltások jönnek: rekedt, hosszan nyuló tompa mormogás alakjában terjedve tovább, a melynek egyes szótagjai nagyon hasonlitanak a *Lanterne*hez. Az is meglehet, hogy a rendetlen sansculottismus el fog menni maga;

dárdákkal, sőt ágyúval is. A hajthatatlan Scipio végre megkérdezi hadsegéde által az előljárókat: vajon mehet-e vagy nem? Egy levelet nyujtanak át neki, fegyveres férfiak fejei fölött; hatvanezer arcz tekintete irányul mereven az ő arczára; csend van és egyetlen kebel sem lélekzik, mig ő azt el nem olvasta. Az égre, a tábornok hirtelen elsáppad! Megengedik az előljárók? „Megengedik, sőt épen rendelik“ — mondja, minthogy egyebet nem tehet. A helyeslés zaja megrepeszti az égboltozatot. Tehát sorakozz; jerünk!

A mint hozzá vethetünk, három óra körül van az idő, délután. A méltatlankodó nemzetőrök most az egyszer ebédelhetnek az abrakos tarisznyából: azonban ebédeltek vagy nem, indulnak egy szivvel. Párizs kitárja ablakait és tapsol, a mint a bosszuállók dob és trombita harsogás mellett ott elvonulnak; azután gondolkodva és aggódva várakozik, s meglehetős álmatlanul tölti az éjt.*) Lafayette, fehér paripáján a lehető leglassubb módon, fel és alá járva s ékesen szónokolva a sorok közt, halad előre a maga harmincz ezrével. Saint-Antoine, dárdával és ágyúval fegyverkezve, előtte jár; s egy vegyes tömeg, mindenféle és semmiféle fegyverrel, ott hullámzik seregének szélei körül elől hátul; a vidék, a merre áthaladnak, még egyszer megáll bámultában: *Paris marché sur nous.*

*) Deux Amis III. 165.

VI. FEJEZET.

Versailles felé.

Mert körülbelől épen ez idő tájt állította meg Maillard az ő csatakos menádjait a legutolsó halomtetőn: s ime most Versailles és a versaillesi kastély, s a királyság birtoka nagy messze körülben kibontakozik a bámuló szem előtt. Nagy messziről jobb felől, Marlyn és Saint-Germain-en-Layen át; balról Rambouillet felé köröskörül: mind gyönyörüséges, gyöngéden befátyolozva, mintha bánata volna, a homályos nedves időben! S közel előttünk itt van Versailles, az új és a régi; azzal a széles, zöldelő *Avenue de Versailles*-al közöttük; — pompás lombos Avenue, szélességét háromszáz lábra teszik, négy sor szilfájával; s azután a *Château de Versailles*, királyi parkokban és ligetekben, csillogó tavacskákban, lugosokban, labyrinthokban, az állatkertben s a nagy és kis Trianonban végződve. Magas tornyú lakások, lombos, kedves helyek, a hol ezen alsó világ istenei laknak: a honnat azonban a fekete gondot nem lehet kizárni; a hova a menád éhség épen most nyomul előre, thyrsus helyett dárdával fegyverezve.

Igen, hölgyeim, ott túl, a hol ez az egyenes, lombos fasor, — a melyhez a mint látják, két másik lombos fasor csatlakozik jobb és balkéz felől, — eléri a király-tért és a palota előudvarát: ott van *a Salle des Menus*. Ott ülésez a magas gyülés, Francziaország újjáteremtésén fáradozva. Azután előudvart, nagy udvart, márvány udvart s kisebbnél kisebb udvarokat vehetnek ki, vagy képzelhetnek: s azok legutolsó szélén az az üvegkupolás épület, a mely láthatólag csillog, mint a remény csillaga, az — az Oeil-de-Boeuf! Ott vagy, sehol másutt a világon, várakozik sült kenyér ránk. Azonban, oh hölgyeim, nem volna-e jó, ha a mi ágyuinkat Demoiselle Théroignevel együtt, s minden harczi eszközeinket leghátulra helyeznők? Megadás illik azokhoz, kik kérelemmel járulnak a nemzetgyülés elé; mi idegenek vagyunk Versaillesban, — a honnat szintén, nagyon is hallhatólag, lármaharang zúgása és dobpörgés száll ide hozzánk. Hasonlókép jó lesz, a mennyire lehet, vidám arczot ölteni, elrejtve bánatunkat, sőt épen énekelni. A szomorúság, melyen a menny szánakozik, gyülöletes, gyanús a föld előtt. Ilyen tanácsokat ád az eszes Maillard, szónokolván menádjaihoz a Versailles előtt levő magaslatokon*).

Az eszes Maillard rendeleteinek engedelmeskednek. A csatakos felkelőnők vonulnak be a fasorba, „három oszlopban," a négy szilfasor között; „énekelve *Henri Quatret*" olyan hangon

*) Hist. Parl. III. 70—117; Deux Amis, III. 166—177.

a milyenen tudták, s kiáltozva hogy *Vive le Roi*. Versailles, bár a szilfasorok csepegővizesek, elébök tolul mind a két oldalról, kiáltván: „*vivent nos Parisiennes*, éljenek a párizsi nők!“

A mint a hir mind bizonyosabbá lett, lovas futárokat és hírnököket küldöztek szét Párizs felé, kik azután ő felségét, ki ma épen vadászni ment Meudon erdőibe, szerencsésen megtalálták és haza hozták; s a lármadob és harangok azonnal megszólaltak. A testőrök már fel vannak állitva a palota rácsozatával szemben, s onnan néznek le a versaillesi avenuere; mogorván, nedves bőrnadrágban. A flandriai ezred is ott van, bánva az opera-termi lakomákat; s a dragonyosok épen most szállottak le lovaikról. Végre megérkezik Lecointre őrnagy, azokkal, a kiket össze tudott szedni a versaillesi nemzetőrökből; bár ugy veszik észre, hogy a parancsnok, ugyanaz az aludni nem tudó Count d'Estaing, sem rendeletet, sem készletet nem adva ki, a legilletlenebb módon eltünt, azt hiszik, az Oeil-de-Boeufbe. A rostélyon belől vereskabátos svájcziak állnak fegyverben. Hasonlóképen benső termükben együtt vannak „a miniszterek mind“, Saint-Priest, Pompignan a Siralmas s a többiek Neckerrel: ott ülnek együtt, elképedve, s várva, hogy mit szül a pillanat.

Mounier elnöknek is, bár Mirabeaunak egy *tant mieux*vel felelt, s ugy mutatá, mintha kicsinylené az egész dolgot, balsejtelmei vannak. Annyi bizonyos, hogy ezen a négy fárasztó órán keresztül nem pihent rózsákon! A napi renden haladnak tovább: jó lesz egy küldöttséget bo-

csátani ő felségéhez, hogy kegyeskednék megadni „tiszta és egyszerű elfogadását“ ezen mi alkotmányos törvényczikkeinknek, mert a „módositott és qualificált elfogadás“ az ő hátháival nem elégiti ki sem az isteneket, sem az embereket.

Ezzel hát tisztában vannak. S mind a mellett van egy más dolog, a melyről senki sem beszél, de a melyet most már homályosan mindenki tud. Nyugtalanság, szórakozottság van minden arczon; a ház tagjai egymással suttognak, izgatottan járnak kelnek; a napi rend láthatólag nem az, a mit ez a nap kiván. Mig végre a külső kapuktól zaj és dulakodás, éles lárma és czivódás hallatszik, — megtompítva a falak által: — a mely jelenti, hogy a várt óra itt van! Most tolongás és dulakodás zaja hallatszik a terembe, és azután belép Maillard törvényszolga, tizenöt sáros, vizes asszonyból álló küldöttséggel, — miután a többieket roppant fáradtsággal és valamennyi teremőr segitségével sikerült rábeszélnie, hogy ott kint várakozzanak. Tehát a nemzetgyülés most mindjárt szemébe nézhet fenséges feladatának; a regeneráló alkotmányossággal egy regenerátlan sansculottismus néz szemtől szembe, a mely hús és vér; kiáltván: „kenyeret, kenyeret!“

Az ügyes Maillard az őrjöngést articulált beszéddé változtatván át; egy részről tartóztatva magát, más részről panaszolkodva, legjobb tehetsége szerint dolgozik; s valóban, bár nem nevelték arra, hogy szónok legyen, mindamellett ügyesen forgatja magát: — Az élelmiszerek mos-

tani, rettenetes drágaságának alkalmából, mint a magas gyűlés láthatja, egy polgárnőkből álló küldöttség jött ki Párisból, hogy kérelmezzen. Az aristokraták keze és cselszövénye nagyon is világos ebben a dologban; példánakokáért egy molnárt megvesztegettek „egy 200 livres bankjegygyel," hogy ne őröljön — neve ismeretlen a törvényszolga előtt, de a tény bebizonyitható, vagy legalább kétségtelen. Továbbá ugy látszik, hogy a nemzeti kokárdára rátapostak; s azután még fekete kokárdákat is viselnek vagy viseltek. A mely dolgokat a magas nemzetgyülés, Franciaország reménysége, nem venne-e azonnal tanácskozás alá?

És a menádok éhsége, mely annyira impressionabilis, s mely eddig is közbe kiáltozott: „fekete kokárdák!" „kenyeret, kenyeret!" — ugyanebből a hangból rákiáltja: nem venne-e? — Igen, uraim, ha szükségesnek látszott egy küldöttség bocsátása ő felségéhez „a tiszta és egyszerű elfogadás" ügyében, mennyivel szükségesebb az most, „Páris ilyen szomorú helyzetének," ezen forrongás lecsendesítésének ügyében. Mounier elnök egy gyorsan összeszedett küldöttséggel, melynek tagjai közt ott látjuk doctor Guillotin tiszteletreméltó alakját, azonnal megindul. Az alelnök addig vezeti a napi rend tárgyalását; Maillard törvényszolga ott marad mellette, hogy rendben tartsa az asszonyokat. Négy óra van, s a legrútabb délután, midőn Mounier elindul.

Oh tapasztalt Mounier, minő délután ez; utolsó délutánja a te politikai létezésednek! Jobb lett volna „hirtelen beteggé lenned," mig idő volt

rá. Mert, nézd, az egész vártér, messze kiterjedésében födve van sáros, vizes ﬁók csoportjaival; hosszúhajú gyülevész férfiakkal, felfegyverezve fejszékkel, rozsdás dsidákkal, ócska puskákkal, megvasalt rudakkal (*bâtons ferrés*, a hol a bot végére nagy kések vagy kardvasak vannak erősítve; egy neme a rögtönzött alabárdnak): — kiknek szeméből csak éhes forradalom néz ki. Az eső szakad; testőrök járnak csatározva a csoportokon keresztül „pisszegések közt;" boszantva és izgatva; szétszórva az embereket itt, hogy amott ismét összegyüljenek.

Temérdek piszkos asszony fogja körül az elnököt és a küldöttséget; követelik, hogy ők is velök hadd menjenek; maga ő felsége kinézvén az ablakon, nem kérdeztette-e meg, hogy mit akarnak? „Kenyeret, és beszélni a királylyal (*Du pain, et parler au Roi*)" volt a felelet. Nagy lárma közt tizenkét asszonyt csatolnak a küldöttséghez, s ezekkel együtt mennek előre a vártéren át, szétszórt csapatok és csatározó testőrök közt, zuhogó esőben.

Mounier elnököt magát is, ki igy váratlanul megszaporittatik tizenkét asszonynyal, s bőségesen kisérteték az Éhség és Gonoszság által, tévedésből gyülevész csapatnak nézik, s őt és az asszonyokat szétverik a rendtartó katonák; majd nagynehezen ismét összeszedőzködnek a sárban*). Végre a rácsozatot felnyitják; a küldött-

*) Mounier, Exposé justificatif (idézve: Deux Amis, III. 185.)

ség bebocsáttatik a hozzá csatolt tizenkét asszonynyal együtt; mely utóbbiak közül öt még ő felsége arczát is látni fogja. A többi vizes menádok hadd várják visszatértüket olyan jó kedvben, a hogy tudják.

OSZK

VII. FEJEZET.

Versaillesban.

Ez alatt pedig Pallas-Athéne (Demoiselle Théroigne képében) ugyancsak forgolódik a flandriaiak és a lóról leszállt dragonyosok közt. Ő és a többiek közül azok, kik erre legalkalmasabbak, keresztül-kasul járják a sorokat; beszélnek a katonákhoz tréfás komolysággal; a nyers harczfiakat hazafias keblökre ölelik; gyöngéd karral lefelé fordítják a pikákat és rövid puskákat: hogyan támadhatna meg egy férfi, a ki méltó a férfi névre, éhező hazafias hölgyeket?

Olvassuk valahol, hogy Théroignenél zacskóval volt a pénz, melyet a flandriaiak közt kiosztott: — ki adta neki? Bizony pénzes zacskóval ritkán ül valaki a felkelők ágyújára. Rágalmazó Royalismus! Théroignenek csak a csekély jövedelme volt, a mit mint elesett leány szerezni tudott; pénze nem volt; hanem igenis barna fürtei, egy pogány istennő alakja, s ékesen szóló nyelve és szive.

Azalatt Saint-Antoine folytonosan érkezik, csoportokban és csapatokban; átázott, mogorva;

dárdákkal és rögtönzött alabárdokkal fegyverezve: ide hajtatva a népszerű rögeszme által. Ennyi vad tekintetü alak; ide hajtva ilyen módon: emberek, a kik eljöttek, hogy csináljanak valamit, maguk sem tudják, hogy mit; emberek, kik azért jöttek, hogy annak nézői legyenek! Kiválva valamennyi közül, ki ez az óriás termetü alak, mellén egy kicsiny ón-táblácskával;*) szürkülni kezdő bozontos veres hajjal s hosszú téglaszinű szakállal? Jourdan az, a tisztátalan kezü öszvér-kereskedő; most már nem kereskedik többé, hanem egy festőnek mintaalakja s ma az iskolát kerüli. Hosszú szakálla a müvészet követelménye; hogy óntáblácskája a mellén honnan van (hacsak ő is valami utczai kikiáltó nem volt s az ónjelvény a szabadalmat jelenté) — talán örökre megfejtetlen történeti probléma marad. Egy másik Sault is láthatunk a nép közt, s ez „Père Adam, *Ádám apó*," a hogy a csoportok nevezik; előttünk ismertebb úgy, mint a bikahangú Saint-Huruge Marquis; a *Veto* hőse; olyan ember, a kinek veszteségei voltak s azokat megérdemelte. A magas Marquis, kit csak pár nappal ez előtt eresztettek ki a kóterből, vizsgálódó nyugalommal néz esernyője alól ezen jelenetre, s nem érdektelenül. Mindezen személyek és dolgok, zagyván összekeveredve előttünk: Pallas Athene elfoglalva a flandriai ezreddel; a hazafias versaillesi nemzetőrök, kiknek készletük nincs, főparancsnokuk D'Estaing ott hagyta őket s őrnagyuknak Lecointrenek

*) Weber, II. 185—231.

parancsnoksága alatt állanak; a fel s alá vonuló testőrök, ingerültek, rossz kedvüek, nedves bőrnadrájukban; s végre ez a folyó tengere a felingerült szemétnek és szennynek, — mindezek nem támaszthatnak-e valami véletlen zenebonát?

Ime azonban a tizenkét nőkövet visszatér a kastélyból. Igaz, hogy Mounier elnök nélkül; azonban arczuk ragyog az örömtől s azt kiáltozzák: *„sokáig éljen a király és családja!"* Ugy látszik, hölgyeim, hogy önök jó hirt hoznak? Igen, a legjobb hireket! Ötünket bebocsátottak a benső fényességbe, a király szine elé. Ezt a karcsú kisasszonyt, „Chabray Luizát, ki egy szobrászmühelyben dolgozik s csak tizenhét éves", minthogy legcsinosabb képe s legédesebb nyelve van, megtettük szónoknak. A kire, valamint mindnyájunkra is, ő felsége csupa kegygyel nézett. Sőt midőn Luiza, a beszéd mondása közben, közel volt hozzá, hogy elájuljon: ő felsége királyi karjai közé fogta, s udvariasan mondá, „Megérdemelte a fáradságot *(Elle en valut bien la peine)*." Lássátok, oh nők, minő király ez! Szavai csupa vigasztalásból állottak: eleség lesz küldve Párisba, ha van valahol eleség a világon; a gabona szabadon ömlik, mint a levegő; a molnárok őrleni fognak, vagy gonoszabb dolguk lesz, mig csak a malomkő birja; és meg fognak gyógyittatni minden bajaink, a miket csak a franczia-szabadság visszaállitója meggyógyithat.

Mindezek jó hirek, de az átázott menádok előtt nagyon is hihetetlenek! Hát bizonyiték nincs semmi? Vigasztaló *szavak*, — ezek csak szavak, a melyekkel senki sem lakik jól. Oh bol-

dogtalan nép, elárulva az aristokraták által, kik a te követeidet is megrontják! Ugy-e, hát az ő királyi karjai közt voltunk, Mademoiselle Louison? Az ő karjai közt? Te arcátlan czúla, méltó olyan névre, — a melyet nem mondunk ki! Ugy-e, a te bőröd finom; a mienket eldurvitotta a nyomor, s jól meg is ázott, a mig itt az esőben várakoztunk. Neked nincsenek éhes gyermekeid otthon, csak alabástrom babáid, a melyek nem sirnak! Az árulól Fel vele a lámpavasra! S a szegény Chabray Luizának, a szép karcsú hölgyecskének, ki csak az imént volt a király karjai közt, minden rimánkodása és sikoltozása daczára, egy harisnyakötőt keritenek nyaka köré, melynek mindkét végét egy-egy dühös amazon fogja; s már már kivégzik ilyen módon, — midőn két testőr vágtat oda, boszúsan szétszórja az amazonokat s a leányt megmenti. A bizalmatlansággal fogadott tizenkét követ siet vissza a kastélyba, „irásba foglalt feleletért."

Sőt ime a menádoknak egy új csapatja indul meg, élükön „M. Brumont Bastille-önkéntes", mint kényszeritett parancsnok. Ezek is előre nyomulnak a nagy udvar rácsozatáig, hogy lássák, mit történik oda bent. Az emberi türelemnek, a nedves bőrnadrágban, meg van a maga határa. A testőrök hadnagya, M. de Savonnières egy pillanatra szabad utat enged régóta ingerelt, sokáig elfojtva tartott rossz kedvének. Nemcsak szétszórja ezt a második menádcsapatot, hanem jobbra balra vagdalkozik és gázol lovával, vagy pedig boszúsan kardlapozza M. Brumontot a kényszeritett parancsnokot, s miután nagy lelki

könnyebbülést talál benne, kergeti is; Brumont fürgén szaladt előtte, bár kanyarogva, s most már kardja is ki van vonva. A harag és győzelem ezen látása két másik testőrt is neki ugraszt (mert a harag ragadós, s az azt elfojtott testőrökre nézve a kiöntés olyan vigasztaló): ezek is kergetőzni kezdenek, kardjaikkal hadonászva s szörnyü köröket csinálva a légben. Ugy, hogy a szegény Brumontnak nincs mást mit tennie, mint meghátrálni gyorsitott fürgeséggel, egymásután a sorokon át; parthus módra küzdvén, a mint fut, s mindenek felett kiáltozva torka szakadtából: „*On nous laisse assassiner,* legyilkoltatnak bennünket!"

Gyalázat! három egy ellen; Lecointre soraiból előbb zúgás hallatszik, azután orditás, — végre lövések jőnek. Savonnières karja csapásra van emelve; egy Lecointre soraiból jött golyó átfurja azt; a felemelt kard csörömpölve hull le, ártalmatlanul. Brumont megmenekült, ez a párbaj jól végződött: azonban a háboru vad üvöltése mindenfelé hangzani kezd.

Az amazonok meghátrálnak; Saint-Antoine czélba igazitá ágyúját (mely kartácsgolyóval van tele); háromszor oda tartja a meggyujtott kanóczot; azonban az ágyu egyszer se sül el, — a lőporos lyukak oly nedvesek; s egyes kiáltások hallatszanak: „*Arrêtez, il n'est pas temps encore* várjatok, még nincs itt az ideje!"*) Testőr uraim, önöknek rendeletük van, hogy ne tüzeljenek; mindamellett kettő önök közül lova

*) Deux Amis, III. 192—201.

mellett sántikál, s egy csatamén megölve fekszik. Nem jó volna-e visszahúzódni a lőtávolból, s végre bevonulni — a kastély belső udvarára? Ha ezen bevonulás közben egy vagy két puska elsült ezekre a felfegyverzett boltosokra, kik itt orditoznak és nyelvelnek, ki csodálkoznék azon? Be vannak piszkolva a ti roppant nagyságu fehér kokárdáitok; adná isten, hogy ki volnának cserélve háromszinüekkel! Bőr nadrágaitok nedvesek, szivetek nehéz. Menjetek és ne térjetek vissza többé!

A testőrök, mint mondók, elvonulnak; lődözve és lövetve; mindamellett nem ölnek meg senkit, s mérhetetlen boszankodást hagynak maguk után A mindegyre sürübb homályban valami háromszor ki-kivillannak egyik-másik kapunál, mindannyiszor szitkozódással és golyó fütyüléssel fogadtatva. Csak egy testőr mutatkozzék is valahol, a csőcselék azonnal üzőbe veszi; — a hogy történt például szegény „M. de Mouchetonnal a skót ezredből" a megölt csatamén tulajdonosával, kit a versaillesi ezred kapitányainak kellett eldugni valahova. Vagy pedig rozsdás puskák küldik utána töltéseiket, elhordva — kalapját. Végre is felsőbb meghagyás folytán a testőrök, azon egynehány kivételével, kik a közvetlen szolgálatot végzik, eltünnek, mintha csak eldugták volna őket; s az éj sötétében Rambouilletbe masiroznak.*)

Megjegyezhetjük azt is, hogy a versaillesi ezred most már kapott készletet: a hivatalos egyén

*) Weber, ubi supra.

egész délután nem tudott találni sehol; mignem, ezen válságos pillanatok közt, egy hazafias alhadnagy pisztolyt szegzett homlokának, kérve, hogy találjon mégis valahol — a mely kérésnek azután az szerencsésen eleget tett. Hasonlóképp a flandriaiak, Pallas Athene által lefegyverezve, megmondják nyiltan, hogy nem fognak harczolni a polgárokkal, s a béke jeléül kicserélték töltényeiket a versaillesiakkal.

A sansculottismus most már csupa barátok közt van és szabadon járhat föl s alá; szidva a a testőröket, s egyszersmind erősen panaszolkodva az éhség miatt.

VIII. FEJEZET.

Közös diéta.*)

De hol marad Mounier; mért nem tér vissza küldöttségével egyetemben? Ime már hat óra, hét is elmult; és még sincs sem Mounier, sem a „tiszta és egyszerü elfogadás.“

S im az átázott menádok, nem küldöttségileg többé, hanem tömegesen, benyomultak a gyülésterembe: a legszégyenteljesebb megzavarásával az országos szónoklatoknak és a napi rendnek. Sem Maillard, sem a helyettes elnök nem tudják őket többé fékezni, csak úgy igen nagyjából; nem még Mirabeaunak oroszlánhangja sem, — bár ezt megtapsolják, — legfölebb egy pár pillanatra: hanem újra és újra félbeszakitják Franciaország ujjáteremtését kiáltásaikkal: kenyeret, nem pedig ilyen hosszú beszédeket! *Du pain, pas tant de longs discours!*“ — Olyan érzéketlenek voltak ezek az istenadták a parlamenti ékesszólás szépségei iránt!

*) Az idegen szó országgyülést és étkezést együtt jelent, s minthogy a szerző is ezen értelemben használta, meghagyjuk.

Azt is beszélik, hogy a királyi hintókba kezdenek befogni, mintha Metzbe akarnának menni. Csakugyan jelentkeztek hintók, akár királyiak, akár nem, a hátulsó kapunál. Sőt egy irott rendeletet is mutattak elő, vagy legalább hivatkoztak rá, kiadva a versaillesi előljáróság által, — a mely monarchicus és nem demokraticus. Azonban a versaillesi őrök visszakergetik őket, miután az éber Lecointre szorosan rájok parancsolt, hogy úgy tegyenek.

Bizonynyal sok dolga van Lecointre őrnagynak ezen órákban. Mert d'Estaing főparancsnok láthatatlanul őgyelg az Oeil-de-Boeufben, láthatatlanul, vagy még gyanúsabban *láthatólag* egy-egy pillanatra; hozzá még, erre a túlságosan loyalis előljáróságra is fel kell ügyelni! semmiféle rend vagy rendelet, sem katonai sem polgári, nincs csak egyikére nézve is ezen sok ezer dolognak. Lecointre most a versaillesi városházán van; majd a nagy udvar kapujánál, értekezve a svájcziakkal és a testőrökkel. Ott van a flandriai ezred sorai közt; itt és ott és mindenütt van, erősen fáradozva benne, hogy meggátolja a vérontást; megakadályozza a királyi családot a Metzbe való futásban; a menádokat Versailles kirablásában.

Este későn a Saint-Antoine azon fegyveres csapataihoz megy, kik egyáltalában nem barátságos hangulatban ott csoportoznak a Salle des Menushöz közel. Ezek félkörben állva fogadják; tizenkét szónok áll az ágyúk mögött, kezökben égő kanócz, az ágyúk szája Lecointre felé fordítva: Salvator ecsetére méltó kép! Mérsékelt,

de bátor hangon kérdi tőlök: miért jöttek tulajdonképen Versaillesba? A tizenkét szónok kevés szóval válaszol, de a melyben sok van: „kenyérért, meg hogy ennek a mindenféle dolognak vége legyen, *Du pain, et la fin des affaires.*" Hogy mikor lesz ezeknek az *affaire*knek vége, azt sem Lecointre őrnagy, sem semmiféle halandó meg nem mondhatja; de a mi a másikat, a kenyeret illeti, megkérdi tőlök, hányan vannak? — s megérti, hogy hatszázan; hogy mindenik megelégszik egy czipóval: s azzal lovagol tovább a városházához, hogy a hatszáz czipót előszerezze.

A czipókat azonban a monarchicus érzelmű elöljáróság nem akarja kiszolgáltatni. Inkább ád két tonna rizst, — csak azt tudná már az ember, hogy főve-e vagy nyersen? Sőt a midőn ezt is szivesen vennék: ime az elöljárók eltűntek: lemerülve, mint a hogy a párizsi huszonhat hosszúpalástos lemerült: s ezzel, — nem hagyva maguk után csak egy szem rizst sem, akár főve akár nyersen — eltűnnek a történelemből.

Rizs nem jön; az ember nemcsak azon reményében csalatkozik, hogy jól lakik, hanem még abban is, hogy boszúját töltheti valakin: avagy nem dugták-e el, — mint mondók, — csalárd módon M. de Mouchetont a skót ezredből? Mindezek hiányában, nézd csak M. de Mouchetont megölt lovát, a mely ott fekszik a téren! A kijátszott és kiéhezett Saint-Antoine neki esik a levágott lónak; szétszaggatja; süti karókból, kis ajtókból, s mindenféle elemelhető fából

rakott tüznél, — s örömkiáltások közt; — *s azután,* — miként a régi görög hősök — *öt újjokkal hozzányúltak az izletesen elkészitett ebédhez,* — akárminő volt is az.*) A csőcselék többi része is fel s alá csatangol, keresve a mit felfalhatna. A flandriai ezred betakarodik laktanyáiba; hasonlókép Lecointre az ő versaillesiaival — s csak a czirkáló őrök maradnak ott, a kiknek meg van hagyva, hogy kétszeresen vigyázók legyenek.

Ilyen állapotok közt leszáll az esős, szeles éjszakának árnya, s minden utat beborit a sötétség. A legsajátságosabb éjszaka, a minőt ez a vidék valaha látott — talán a Szent Bertalan éj óta, a mikor Versailles, mint Bassompierre irja, csak egy nyomorult kastély *(chétif château)* volt. Oh, ha akadna egy Orpheus, a ki lantjának dallamos zengése által ezt az őrült tömeget a rendhez tudná varázsolni! Mert itt minden össze van szórva, s feneketlen felfordultság ásit a dolgok között. Mint mikor egy világ omlik össze, a legmagasabb érintkezésbe jött a legalacsonyabbal: Francziaország csőcseléke ostromolja Francziaország királyságát; felemelt vasas végű botok veszik körül a diadémot, de nem azért, hogy oltalmazzák! A vérszomjas, nemzetellenes testőrök szidalmazásával együtt hallatszik sötét káromlása a királynői névnek.

Az udvar tehetetlen állapotban, remegés közt figyel; hangulata együtt változik a vártér vál-

*) Weber; Deux Amis etc.

tozó hangulatával, a Párizsból jövő hirek milyenségével. S e hirek sűrűn érkeznek: most békéről, majd háborúról szólva. Necker és a miniszterek tanácskoznak, de semmi eredményre nem tudnak jutni. Az Oeil-de Boeufben egész vihara fú a suttogásnak: — Metzbe fogunk menekülni: nem megyünk Metzbe. A királyi hintók ismét megkisértik a kijuthatást, — bár most csak próba kedviért, s újra visszakergettetnek Lecointre patroljai által. Hat óra alatt semmit sem tudtak elhatározni, — még csak a „tiszta és egyszerű elfogadást" sem.

Hat óra alatt? Jaj ti nektek! A ki ilyen körülmények közt nem tudja magát elhatározni hat percz alatt, az abba hagyhatja a munkát: a sors már határozott rá nézve. Az alatt a menadismus és sansculottismus együtt tanácskozik a nemzetgyüléssel, s mind jobban kezd ott zajongani. Mounier nem jön vissza; a hatalom tekintélye sehol nem jelentkezik: Franczia-ország hatalmi tekintélye e pillanatban Lecointre és Maillard törvényszolga kezében van. Ez lőn tehát az elszegényesités átkos eredménye: hirtelen jött, bár rég lehetett látni, hogy kikerülhetetlen. Mert a vak előtt minden véletlenül és hirtelen jövő. A nyomor, a melynek hosszú időkön át nem volt szószólója, segitője: most maga fog magán segiteni s beszélni maga helyett. S a hang, a melyen szól, s mely igen durva, mert más nem lehet: *ez.*

Nyolcz órakor visszaérkezik a gyülésbe nem a küldöttség, hanem Doctor Guillotin, jelentve, hogy majd amaz is visszatér; s hogy van re-

mény „a tiszta és egyszerü elfogadáshoz.“ Ő maga egy királyi levelet hozott, mely felhatalmazást ad rá, sőt parancsolja, „hogy a gabona a legszabadabban jusson forgalomba.“ Ezt a királyi levelet a menadismus teljes szivéből megtapsolja. Ebből folyólag a gyülés azonnal egy végzést hoz, s a menádok ezt is zajos tapssal fogadják: — Csak nem tehetné-e meg a magas nemzetgyülés azt is, hogy „a kenyér árát nyolcz soura *szabná* fél negyedenként, s a husnak fontját hat soura,“ a mely elég illendő ár? Ilyen inditványt tesz most a „férfiak és nők nagy sokasága“, a kikkel nem bir most már Maillard törvényszolga sem, s ilyen inditványt kénytelen a magas gyülés meghallgatni. Maga Maillard sem mutat mindig elég önmérséklést beszédében; azonban ha rendreutasitják, jogosan mentheti magát a körülmények sajátságos voltával.*)

Azonban végre is, miután ez a határozat el lőn fogadva s a rendetlen lárma tartott tovább; a tagok szökdöstek el s Mounier elnök csak nem jött vissza: mit tehetett az alelnök mást, mint hogy ő is elpárolgott? A gyülés, ilyen nyomás alatt, folyékony állapotba megy át, vagy a mint hivatalosan mondják, elnapolja magát. Maillardot Párizsba küldik, zsebében „a gabonára vonatkozó határozattal;“ s megindul néhány asszonynyal együtt, a király hintóiban. A karcsú Chabray Luiza már előbb elindult ugyancsak oda, azon „irott felelettel“, a melyért a tizenkét nőkövel visszament. Karcsú, lenge sylphid,

*) Moniteur (Hist. Parl. III. 106.

megy hát ő is Páris felé, keresztül a sötét, sáros vidéken; oly sok elmondani valója van, idegei oly túlfeszültek: s mégis rendkivüli lassusággal kénytelen utazni, a hogy utazik ezen az országuton ma minden ember. Mounier elnök nem jött vissza, sem „a tiszta és egyszerü elfogadás" bár azóta hat óra telt el eseményeivel együtt, s bár futár futár hátán jelenti, hogy Lafayette jő. Vajon békével vagy háboruval jön-e? Ideje, hogy a kastély is határozza el magát egy vagy más dologra; hogy a kastély is ébredjen életre, ha életben akar maradni.

Végre Mounier megérkezik, győzedelmesen, örömmel telve ennyi halogatás után, s vele együtt a nehezen megnyert „szentesités" is, mely azonban most már, fájdalom, nem sokat ér. Képzeljük Mounier meglepetését, midőn látja, hogy az ő senatusa, melyről azt hitte, hogy el fogja azt bájolni a tiszta és egyszerü szentesités által, — egészen elpárolgott, s annak helyén a menádok senatusa ül. Mert a hogy Erasmus majma utánozta egy darab szilánkkal Erasmus beretválkozását: úgy paródizálják most ezek az amazonok, szörnyü nevetséges méltósággal a nemzetgyülést. Inditványokat tesznek, beszédeket tartanak, végzéseket hoznak: melyeknek ha egyéb nem is, legalább hangos nevetés az eredményök. A karzatok és padok mind tele vannak; Mounier székében egy jól megtermett kofaasszony ül. Mounier nem minden nehézség nélkül, a felvigyázók s a rábeszélő ékesszólás segedelmével, eljut az elnöknőig; a vállas, markos hölgy, mielőtt leköszönne,

kifejezést ád azon fontos ténynek, hogy mind ő, mind egész férfi és nőnemen levő senatusa (mert mit ért egyetlen sült ló ennyiüknek?) rettenetes éhesek.

A tapasztalt Mounier ilyen körülmények közt két határozatot foganatosit egyszerre: újra összehivja a gyülés tagjait dobszó által, s egyszersmind ennivalóról gondoskodik. Gyorslábu követek mennek szét a pékekhez, kifőzőkhöz, sütőkhöz, borárusokhoz és vendéglősökhöz; a dobok pörögnek minden utczában, a hirdető éles hangú jelentése által kisérve. Ime már jönnek: a gyülés tagjai érkeznek egymásután; s a mi még jobb, az ennivaló is jön. Ez utóbbit dézsákban és targonczákon hozzák; kenyeret, bort, nagy mennyiségü kolbászt. A táplálékot nyujtó kosarak békésen járnak kézről kézre a padokban; s mint az epószok apja mondá: *nem volt egy is közöttük, a kinek bőven ne jutott volna a lakomából* (daitosz eiszész *közös diéta);* a mely kiválóan hasznos dolog volt a jelen pillanatban.*)

Lassanként mintegy százra menő gyüléstag beférkőzik, a menadismus egy kis helyet csinálván Mounier széke körül; meghallgatják a tiszta és egyszerü szentesitést, s megkezdik, a mi a napirenden van, „a büntető törvénykönyv vitatását.“ Minden pad tömve van; a sötét karzatokon, melyek ma még sötetebbek a piszkos fejektől, sajátságosan meg-megvillannak a rögtönzött

*) Deux Amis, III. 208.

alabárdok.*) Épen ma öt hónapja, hogy ugyanezek a karzatok feltollazott ékszerektől tündöklő szépségekkel voltak tele, a kiknek szeméből fényesség sugárzott mindenfelé; és most? Ennyire jutottunk mi Francziaország regenerálásában. Úgy tetszik nekem, hogy a szülési fájdalmak a legélesebbek. A menádok nem állhatják meg, hogy közben közben megjegyzéseket ne tegyenek; kérdik „Mi haszna van a büntető törvénykönyvnek? Nekünk kenyérre van szükségünk.“ Mirabeau oroszlán hangja rendre utasitja őket; a menádok megtapsolják a szónokot, de a megjegyzéseket folytatják.

S ezek, ilyen módon, rágva a kemény, nyers kolbászt, s bele-bele szólva a büntető törvénykönyv vitatásába: iszonyatossá teszik az éjszakát. Mi lesz mindennek az eredménye? Először Lafayettenek kell megérkeznie a maga harminczezer emberével; messze már nem lehet; s őt várja most minden ember, mint a végzet küldöttjét.

*) Courrier de Provence (Mirabeau hirlapja) 50. sz. 19 l.

IX. FEJEZET.

Lafayette.

Éjfél felé fáklyák fénye csillámlik a halomtetőn: azok Lafayette fáklyái. A dobok pergése végig hangzik az Avenue de Versailleson. Békességet hoz-e vagy háborút? Türelem, barátim! Egyiket sem. Csak Lafayette érkezett meg, de a válság még nem.

A tábornok annyiszor megállt és szónokolt útközben; kilencz óra alatt tett meg négy mértföldnyi utat. Montreuilnél, Versailleshoz közel, az egész csapatnak meg kellett állania, s az éj sötétségében, a csepegő égboltozatra felemelt jobbkézzel ünnepélyesen megesküdnie, hogy tiszteletben tartják a király lakását, s hivek lesznek a királyhoz és a nemzetgyüléshez. A düh elpárolgott a lassú vonulásban; a bosszu szomja elenyészett a fáradtság és a csuronviz gúnya alatt. A flandriai ezred ismét kiállittatik, teljes fegyverzetben; azonban Flandria oly hazafiassá lett azóta, hogy nem érdemli meg „a kiirtást.“ A kifáradt csapatok megállapodnak az Avenuében; mostanság a legsürgetőbb óhajtásuk a födél és a nyugalom.

Aggodalmak közt várakozik Mounier elnök,

s aggodalmak közt a kastély. Ez utóbbitól hirnök érkezik, hogy Mounier menjen át egy új küldöttséggel, gyorsan; s igy legalább *egyesüljön* kettős aggodalmuk. A szorongó Mounier ez alatt magától tudatja a tábornokkal, hogy ő felsége kegyes volt „a tiszta és egyszerü szentesitést" megadni. A tábornok, egy kis előcsapat élén, csak úgy futólag válaszol; általánosságban nehány biztató szót intéz a nemzetgyülés elnökéhez; egy tekintetet vet, — jóformán csak az egyik szemével — a tarka nemzetgyülésre, s azután halad tovább a kastély felé. Vele együtt ott van két párizsi tisztviselő, kiket a háromszáz közül ezen követségre kiválasztottak. A bezárt és belakatolt rácsozaton át, az őrökön és az ajtónállókon keresztül, bebocsátják őket a királyi termekbe.

Az udvar, férfiak és nők egyaránt, kitódulnak a merre megy, hogy sorsukat arczáról olvashassák; melyen mint a történetirók mondják „a bánatnak, a tüznek és a bátorságnak" sajátságos vegyüléke van, egészen különös a szemlélő előtt.*) A király, Monsieurvel, a miniszterekkel és tábornokokkal, vár rá, hogy elfogadja. „Azért jött," — mondja a maga emelkedett, lovagias módja szerint — „hogy felajánlja életét ő felségeik biztonságáért." A két tisztviselő előadja Párizs kivánságát, a következő, egészen békés szellemü négy pontban. Először, hogy a király szentséges személyének őrzése bizassék hazafias

*) Mémoire de M. le Comte de Lally-Tollendal (Janvier. 1790) 161—165. lap.

nemzetőrökre, — például a központi gránátosokra, kik, mint az egykori Gardes Françaises, már az előtt élvezték ezt az előjogot. Másodszor, hogy élelmi szereket kapjanak, ha lehet. Harmadszor, hogy a politikai bünösök, kikkel minden börtön tele van, állittassanak biró és itélet elé. Negyedszer, *hogy ő felsége kegyeskedjék Párizsba menni, és lakjék ott.* A mely kivánságokra, a negyediket kivéve, ő felsége készséggel feleli az igent. A negyedikre csak azt felelheti, hogy igen, vagy nem; pedig oly örömest felelné az igen és nemet. — De hát ettől eltekintve, nem csupa békés hangulatúak-e ezek az emberek, hála Istennek?! Van idő az elhatározásra. A veszély kitörése úgy látszik elmult!

Lafayette és D'Estaing elhelyezik az őröket; a központi gránátosok foglalják el az őrtermet, melyben az előtt mint Gardes Françaises laktak: — ugyis annak legutóbbi, félrevezetett lakói, a Gardes-du-Corps, nagy részt eltávoztak Rambouilletbe. Ez a rendelet *erre* az éjre; elég az éjnek a maga terhe. Mire Lafayette és a két tisztviselő kellemes lovagiassággal eltávoznak.

Oly rövid volt a kihallgatás, hogy Mounier és az ő küldöttsége még fel sem ért. Oly rövid és kielégitő. Egy kő esett le minden szivről. A szép palotahölgyek nyilvánosan hirdetik, hogy ez a Lafayette, akármilyen kiállhatatlan is különben, most az egyszer az ő megmentőjök. Ezt még a vén, savanyú *Tante*-ok is elismerik, a király nagynénjei, az öreg Graille és nőtestvérei, a mi régi ismerőseink. A királyné, Marie-Antoinette

is gyakran mondá ugyanezt. Valamennyi nő és férfi között egyedül az ő arczán volt bátorság, magas nyugalom és elhatározás ezen a napon. Egyedül ő látta világosan, hogy ő mit *szándékozott* tenni; s Theréziának leánya meg is *meri* azt tenni, a mit szándékozik, habár egy egész Franczia-ország fenyegesse is: ott fog élni, a hol gyermekei vannak, a hol férje van.

Reggeli három óra felé minden el van intézve: az őrök felállítva, a központi gránátosok régi őrtermükbe elhelyezve és szónoklattal ellátva; a svájcziak s az a nehány itt maradt testőr szintén kikapják részüket a hazafias ékesszólásból. A kifáradt párizsi ezredek, a „versaillesiek vendégszeretetére" bizva, mély álomban feküsznek a vendégágyakban, laktanyákban, kávéházakban, üres templomokban. Egy csapat közülök, a Saint-Louis templom felé való utjában felébreszté a szegény Webert, ki nehéz álmokkal vesződve ott szunnyadt a Rue Sartoryban. Webernek mellényzsebjei egész nap tele voltak golyókkal; „kétszáz golyó és két skatulya lőpor" volt benne! Mert a mellények abban az időben mellények voltak, s zsebjök leért az oldallapoczkáig. Ennyi golyót hordott magával egesz nap, de nem volt alkalma azoknak hasznát venni: most a másik oldalára fordul, szidva az illoyalis banditákat; káromkodik egy-két imádságot és azzal ujra elalszik.

Végre a nemzetgyülés is kap egy hazafias szónoklatot, melynek utána, Mirabeau inditványára, abba hagyja a büntető törvénykönyv vitatását, s eloszlik erre az éjszakára. A menadismus s

sansculottismus az őrházakban és a flandriaiak laktanyáiban oda kuporodott a tűz vidám lángja mellé; s a kiknek ilyen nem jutott, meghúzták magukat a templomokban, hivatalszobákban, faköpönyegekben, a hol csak a nyomoruság fekvő tanyára lel. A zivataros nap elpihent; még eddig nem veszett el élet, csak egy lóé. A felkelők kaosza szunnyadva nyugszik a palota körül, mint az óceán a buvárharang körül, — még eddig ezen nem támadt repedés.

Mély álom nyugoszt el mindenkit fönt és alant egyaránt, elszenderitve csaknem mindent, még a haragot és éhséget is. A földet sötétség boritja. De ott távol, északkeleten, Párizs fölött sárga fény terjed szét, messze bevilágitva a nedves sötét éjszakába. Mert ott minden ki van világitva, mint a régi juliusi éjszakákon; az utczák elhagyottak, a háboru ijedelme folytán; az előljárók ébren vigyáznak; az őrök járnakkelnek, rekedt *ki vagy?* kiáltozásaikkal. Körülbelől épen most ért oda a mi szegény karcsú kis Chabray Luizánk, idegei a legnagyobb izgatottságban. Maillard törvényszolga is megérkezik körülbelül egy óra mulva, „négy óra felé reggel.“ Egymásután elmondják a fenvirasztó Hôtel-de-Villenek, ami örvendetest tudnak, a mit azután, kora reggel, nagy, kényelmesen olvasható falragaszok tudatnak a néppel.

Lafayette, miután a szónoklást már elvégezte, a Hôtel de Noaillesben, a kastélytól nem messze, tisztjeivel tanácskozik: s öt órakor a legokosabb tanács, a miben egyhangulag megállapodnak, az, hogy a ki huszonnégy óra óta

talpon van és annyit fáradt, jól teszi, ha ledől valami ágyra és próbál pihenni.

Igy végződött a nők felkelésének első felvonása. De mily fordulatot vesz holnap? A holnap, mint mindig, a végzet kezében van. Azonban remélhetni, hogy ő felsége bele egyezik, hogy szép szerével Párizsba menjen; vagy legalább meglátogathatja Párizst. A nemzet iránt ellenséges testőrök, itt és egyebütt, le fogják tenni a nemzeti esküt; a háromszinnek helyre állitják becsületét; Flandria is fel fog esküdni. Lesz sok esküvés; sok nyilvános szónoklat okvetlen lesz: s igy szónoklatok és biztató igéretek mellett a dolog valami szép módon elsimulhat.

Avagy, fájdalom, mindez nem történhetik-e egészen másként, *nem szép* módon: nem lesz-e a király beleegyezése nem önként jövő és becsületes, hanem kicsikart, gyalázatos? A felkelés határtalan kaosza szunnyadva fogja körül a palotát, mint az óceán vize a buvárharangot, s behatolhat a legkisebb repedésen. Találjon csak ez az összehalmozott felkelő tömeg lyukat valahol! Ugy fog berohanni, mint a végtelen nyomása alatt betört vizsugár; vagy inkább mint a gyulékony, önmagától tüzet kapó folyadék; mint például a „villany és terpentinolaj keverék," a mely folyadékról Spinola Santerre tud valamit.

X. FEJEZET.

Les grandes entrées.

A következő napnak esős, hüvös reggele alig hogy felpirkadt Versailles fölött: midőn tetszett a sorsnak, hogy egy testőr kinézzen az ablakon, a kastély jobb szárnyán, hogy lássa, milyen világ van odakint. A férfi és nőnemű csőcselék ott őgyeleg, szemközt vele. Az üres gyomrú testőrnek van oka rá, hogy haragudjék; talán nem tarthatja vissza magát, hogy egy szitkot ne dobjon a csőcselékre; azt meg általában nem lehetett tőle várni, hogy ha ilyest hallott, vissza ne mondja.

Egyik rossz szó a másikat szüli, mignem a szavak mérgesebbekké válnak, s azután jön a tett. Vajjon a szitkozódó testőr, miután erősebb szidást kapott, mint az övé, (a mi csak természetes volt), csakugyan megtölté-e fegyverét s közibük akar lőni, vagy valósággal közibük is lőtt? ki tudná azt megmondani? Ugy mondják; előttünk nem hihető. Legyen ez akárhogy, a fenyegetett csőcselék, nyöszörgő haragjában rázni kezdi a rácsozat kapuit: egyik ezek

közül, (némelyek azt irják, hogy csak egy láncz fogta) beszakad: a csőcselék ott van a nagy udvarban, még hangosabban nyöszörögve.

A szitkozódó testőr, s rajta kivül több testőrök is tüzelnek; egy embernek meglövik karját. Lecointre hittel erősiti*), hogy „Sieur Cardinet, egy fegyvertelen nemzetőrt leszúrtak." Azonban itt van, s ez már elég bizonyos, a szegény l'Héritier Jeromos, ő is fegyvertelen nemzetőr, „asztalos, egy párizsi szijgyártó fia," az ifjuság pelyhével az állán — ő is halálosan megszúrva tántorog; lerogy a kövezetre, befestve azt vérével és kifecscsent agyvelejével! — Hajh, hajh! Szilajabbul mint valaha, hangzik fel a szánalomnak, a kielégithetlen boszúnak üvöltése. Pár pillanat alatt a második és a legbenső udvarnak — a mely márványudvarnak neveztetik — kapujai is fel vannak törve: a márvány-udvar emberekkel boritva: fel a nagy lépcsőn, s minden lépcsőn és bejáraton rohan fölfelé az élő vizözön! Deshuttes és Varigny, a két őrt álló testőr legázoltatik, testökbe száz dárda furódik. A nők felveszik ezek kurta szablyáit, vagy más fegyvert ragadnak kezökbe, és rohannak be, mint igazi menádok: — más asszonyok ismét felveszik a leölt Jeromos hulláját; lefektetik azt a márványlépcsőkre: ott fognak a vérhagyott arcz s a bezúzott fő, a melyek örökre némák, *beszélni.*

Jaj most már minden testőrnek, kegyelem

*) Depositions de Lecointre (Hist. Parl. III. 111—115.)

nincs egyikőjök számára sem. Miomandre de Sainte Marie, a nagy lépcsőn leszállva „négy lépésre," ott könyörög szelid szavakkal — a dühöngő viharnak. Társai rántják fel, öltönye szárnyánál és övénél fogva; a szó teljes értelmében a halál torkából, s azután lezárják ajtajukat. Ez is csak egy pár perczig áll; az ajtó deszkái recsegve széthullanak, mint valamely cserépedény. Az eltorlaszolás mit se használ: meneküljetek gyorsan, ti testőrök: az eszeveszett fölkelés, mint vadat űző vérebek csoportja, üvöltve jár sarkatokban.

A megrémült testőrök futnak, reteszelve és torlaszolva az ajtókat magok után; a többiek nyomukban. Hová? Teremből terembe: s jaj most! a királyné lakosztálya felé, melynek legbenső szobájában a királyné ott aluszik. Öt őr rohan keresztül a hosszú lakosztályon; most ott vannak az előszobában, hangosan kopogtatva: „Mentsétek meg a királynét!" Reszkető nők könnyek között rogynak lábaikhoz; ezek azt felelik nekik: „Igen, mi meg fogunk halni; ti mentsétek meg a királynét!"

Ne reszkessetek nők, hanem siessetek: mert ime egy másik hang is kiált, a legkülső ajtón keresztül: „Mentsétek meg a királynét!" — s azzal az ajtó becsukódik. A derék Miomandre hangja az, mely ezt a második figyelmeztetést kiáltja. A fenyegető halálon keresztül rohant oda, hogy ezt megtegye; s szemébe néz a fenyegető halálnak, miután megtette. A derék Tardivet du Repaire, ki ugyanerre a kétségbeesett szolgálatra vállalkozik, lerogyott a dárda-

szúrások alatt; társai alig tudják élve magukhoz vonszolni ismét. Miomandre és Tardivet: maradjon emlékezetben e két derék testőr neve, mint a derék emberekének emlékezetben kell maradnia!

A reszkető udvarhölgyek, kiknek egyike távolról észrevette Miomandret, s hangját is hallotta, sietve felöltöztetik a királynét, nem diszöltönyébe. Ő fut, mentve életét, az Oeil-de-Boeufön keresztül; a melynek fő ajtaját szintén döngeti már a felkelés. Oda és a király termeibe, ott van a király karjai közt: keblére öleli gyermekeit, kevés számú hű emberei közt. A fejedelem-szivü asszony anyai könnyekre rakadt: „oh barátim, mentsetek meg engem és gyermekeimet: *O mes amis, sauvez moi et mes enfants!*" A felkelők fejszéinek döngése keresztül hangzik az Oeil-de-Boeufön. Minő óra ez!

Igen barátim, iszonyatos és rettenetes óra; szégyenletes a kormányzóra és kormányzottakra egyaránt; a melyben a kormányzottak és a kormányzó lealázólag bizonyságot tesznek arról, hogy az ő viszonyuknak vége van. A düh, a mely ott forrott huszezer szivben az utóbbi huszonnégy óra alatt, most *lángra* kapott: Jeromos kilocscsant agyvelejű hullája ott fekszik, mint egy eleven szén. A megmérhetetlen elem az, — mint mondók, — mely most betör, keresztül zuhogva minden folyosón és sikátoron.

Ezalatt a szegény testőrök legnagyobb részét beüldözték az Oeil-de-Boeufbe. Ott meghalhatnak legalább a király küszöbe előtt; annak

védelmére nem sokat tehetnek. *Tabouret*eket (disz-szék), padokat, mindenféle mozdítható bútort halmoznak belül az ajtó elé, melyet a felkelők fejszéje dönget. — Hát a derék Miomandre csakugyan elveszett a királyné külső ajtaja előtt? Nem; leverték, összevagdalták, marczangolták, ott hagyták holt gyanánt; mindamellett ide vánszorgott, és élni fog tisztelve a loyalis Francziaország által! — S jegyezzük meg azt is, ellenkezésben sok mindennel, a mit irtak és énekeltek, hogy a felkelők nem törték be azt az ajtót, a melyet ő védelmezett, hanem elrohantak másuvá, keresve új testőröket*).

Szegény testőrök, az ő Thyestes-féle operatermi ebédjükkel! Szerencséjük, hogy a felkelőknek csak dárdáik és fejszéik vannak, s nincs derekas ostromló eszközük. De az ugyancsak zúz és csattog. Tehát el kell-e veszniök nyomorultan, s a királyi családnak velök együtt? Deshuttes és Varigny, kik mindjárt a berohanás elején lemészároltattak, lefejeztettek a márvány-udvarban, Jeromos *manes*-inek vitt áldozatul. A veres szakálú Jourdan hajtá végre, magától ajánlkozva, ezt a kötelességet, s azután azt kérdezé, hogy van-e több? Egy másik foglyot is vezetnek a hulla körül, szilaj üvöltés közt: ne gyürkőzzék-e fel Jourdan ismét?

S a felkelők mind zajosabban tombolnak odabent, rabolva, ha már nem ölhetnek; s

*) Campan, II. 75—87.

mind nagyobb zajjal döngetik az Oeil-de-Boeuföt; mi tarthatja fel őket, hogy be ne törjenek? Egyszerre felhagynak a munkával; a döngetés megszűnt; zavart szaladgálás; a kiáltozás gyengül; azután csend lesz, majd szabályos léptek zaja, s végül barátságos kopogás: „Mi vagyunk, a központi gránátosok, a hajdani Gardes Francaises; nyissák ki önök előttünk az ajtót, uraim a Garde-du-Corpsból; mi nem feledtük el, hogy önök mentettek meg bennünket Fontenoynál!"*) Az ajtó kinyilik, s belépnek Gondran kapitány és a központi gránátosok: a katonák ölelkeznek; véletlen szabadulás a halálból, visszaadva bennünket az életnek.

Csodálatos fiai Ádámnak! Ezeknek a Gardes-du-Corpsnak „kiirtására" jöttek el a központi gránátosok hazulról, s ime most magok rohannak oda, hogy megmentsék őket a kiirtástól. A közös veszélynek, a régi segitségnek emlékezete megtágitja a kérges sziveket; kebel keblet érint, de nem küzdelemben. A király megjelenik egy pillanatra lakosztályának ajtajában, kiáltva: „Ne bántsátok testőreimet!" — *Soyons frères,* „legyünk testvérek!" kiáltja Gondran kapitány, s azzal ismét megindul, szegzett szuronnyal, hogy kitisztitsa a palotát.

S most Lafayette is megérkezik, hirtelen felriasztva, nem az álomból, mert még szemeit sem hunyta le; megérkezik szenvedélyes, népszerű ékesszólással s gyors katonai parancs-

*) Toulongeon, I. 144.

szóval. A nemzetőrök, a lárma-dob és trombita hangja által felriasztva, mind gyülekeznek. A halálfélelem megszűnik; a felkelésnek első, az égboltig csapó fellángolása legázoltatik; s ha ki nincs is oltva, de lángtalanul ég, mint az eleven szén, s nem kioltható. A király szobái biztosságban vannak. Miniszterek, főbb hivatalnokok, sőt nehány loyalis nemzeti képviselő is, gyülekeznek ő felségeik köré. A felfordultság, egy kis siró csuklás és zavar mellett, lassankint olyan, hogy tanácscsá és tervvé kezd átalakulni.

De nézzünk ki csak egy pillanatra a királyi terem ablakain! Odakint az emberi fejeknek egy zúgó tengere van, hullámaival betöltve mind a két udvart; csapkodva minden bejáratot: menád természetű asszonyok, nekibőszült férfiak, őrjöngve a boszú vágyában, a kártétel, a rablás szeretetében. A csőcselék lerázza szájkosarát, és most ugat, három torokkal, mint Erebus ebe. Tizennégy testőr meg van sebesítve; kettő megölve, s a mint láttuk, lefejezve; és Jourdan azt kérdezi: „érdemes volt-e ennyire jönni azért a kettőért?“ Boldogtalan Deshuttes és Varigny! Az ő sorsuk bizonnyal szomorú vala. Oly hirtelen lebuktatva a feneketlen mélységbe; mint a hogy az omló hógörgeteg lesepri az embereket, melyet ők maguk nem vettek észre, csak mások, s távolban. Midőn a kastély órája utolszor ütött, ők ott mérték lépteikkel fáradtan a tért, puskával kezökben, főként arra gondolva, hogy mikor fog ütni az óra legközelebb. Az óra ütött, de ők nem hallották. Megcsonkitott holttestük ott fekszik összedara-

bolva; fejök „tizenkét láb hosszú dárdára tűzve" járja be Versailles utczáit, s dél tájban eléri a párizsi vámkorlátot, — iszonyatos megczáfolásául azoknak az örvendeztető falragaszoknak, melyek ott mindenfelé kifüggeszttettek.

A másik elfogott testőr még most is ott kering Jeromos hullája körül, szilaj orditás közt; a vérengző veresszakál, felgyűrt ingújjakkal, rázza véres dárdáját, midőn Gondran és gránátosai oda érnek. „Bajtársak, elnézzük-e, hogy egy embert hidegen lemészároljanak?" — „El innét, mészárosok!" felelnek ezek, s a testőr szabad. Gondran és az őrök és a kapitányok gyorsan a dologhoz látnak, kiseperve minden sikátort, szétszórva a gazságot és rablást, megtisztitva tőlük a palotát. A szétvagdalt holttesteket eltakaritják az utból; Jeromos hullájá a városházához viszik vizsgálattartás végett; a felkelés tüze mind jobban mérsékelhető, bánható meleggé fojtatik le.

Miként a soknemű szenvedélyek egyetemes kitörésénél történni szokott, minden nemű dolgok keverednek össze egymással: a kicsinyes, sőt a nevetséges a rettenetessel. A fejek hullámzó tengerén túl látni lehet, a mint a csőcselék a királyi istállókból lopott lovakról önkéntelen légbenugrásokat tesz. Ezek a tolvajok; mert a patriotismus mindig inficiálva van egy csomó ilyen elemmel, kik csupán tolvajok és gazemberek. Gondran elvette zsákmányukat, a mit a kastélyban szereztek össze; mire az istállókba mentek és onnat lovakat próbáltak elszerezni. Azonban a nemes Diomedes-paripák,

— Weber szerint — nem tűrtek meg hátukon ilyen gaz terhet; s felrúgván hátulsó lábaikkal, csakhamar leszórták azok nagy részét magukról, sajátságos görbe vonalakat iratván velök a levegőben, a nézők rettenetes kaczaja közt, s igy azután elcsipettek. A többit lóhátas nemzetőrök fogták el.

S végezetre az etiquettnek szinte megindító utolsó csillanását is szemlélhetjük itt; mely még ezen rettenetes világ-hajótöréskor is ád némi életjelt magáról; mint a házi tücsök cziripelhet a végitélet trombitájának harsogásakor is. „Monsieur," — mondá valamely udvarmester (valószinüleg De Brézé lehetett), midőn Lafayette ezen rettenetes pillanatban a királyi belső lakószobák felé rohant, — *„Monsieur, le Roi vous accorde les grandes entrées*, Uram, önt a király elfogadja,"*) — valószinüleg nem látván alkalmasnak a visszautasitást.**)

*) Avoir les grandes entrées, tulajdonkép az a jog volt, hogy az illetőt a király minden alkalommal elfogadta. Ford.

**) Toulongeon I. Függelék 120.

XI. FEJEZET.

Versaillesból Párisba.

A párizsi nemzetőrség, mely egészen fegyverben van, megtisztitotta a palotát, sőt a közelebb eső külső tereket is elfoglalva tartja, kiszorítván a vegyes patriotismust legnagyobb részt a nagy udvarba, vagy épen az előudvarba.

A testőrök, a mint látjuk, most már csakugyan „feltűzték a nemzeti kokárdát," mert kilépnek az ablakokhoz vagy az erkélyekre, kalapjukat kezökben feltartva, mindenik kalapon egy roppant háromszinü kokárda; s vállszalagjaikat átvetik a megadás jeléül, s kiáltják: *Vive la Nation.* Melyre a nemes sziv hogyan felelhetne másként, mint *Vive le Roi,* s *vivent les Gardes-du-Corps*sal? Ő felsége maga megjelent az erkélyen Lafayettel, s im ujra megjelenik: *Vive le Roi,* kiáltja minden torok, azonban egy valamelyik hang azt is kiáltja: *Le Roi à Paris,* Jőjjön Párizsba a király!"

Közkivánatra a királyné is megmutatja magát, bár ez a dolog veszélylyel jár; kilép az erkélyre kis fiával és leányával. „Nem kellenek

a gyermekek, *Point d'enfants!*" kiáltja egynehány hang. A királyné gyöngéden visszatolja gyermekeit, s egyedül áll ott, karjait bánatos komolysággal mellén összefonva: „ha meg kell halnom, — mondá, — hát az se baj." A hősiesség ilyen nyugodt fensége nem marad hatás nélkül. Lafayette, gyorsan feltalálva magát, lovagiasan előlép, megfogja a királyné szép kezét, s azt térden, tiszteletteljesen megcsókolja: s erre a nép zajosan kiáltja: *Vive la Reine!* Mindamellett szegény Weber azt mondja, hogy „látta" (vagy csak gondolta, hogy látta, miután szegény Weber följegyzett tapasztalatainak, ezekben a válságos napokban, alig egy harmada állja ki a biralatot) „a mint ezen brigandok egyike királyné ő felségére fogta puskáját," — akár azzal a szándékkal, hogy lőjjön, akár nem; mert egy másik brigand „haragosan lecsapta azt."

Igy tehát itt már mindenki, maga a királyné, sőt még a testőrök parancsnoka is nemzetivé lett. Ime most a testőrök parancsnoka lép ki az erkélyre Lafayettel. A bünbánó ember kalapján egy roppant háromszinü kokárda van; akkora, mint egy leveses tányér, vagy mint egy napraforgó, s ellátszik a legkülsőbb udvarra is. Nagy fenhangon elmondja a nemzeti esküt, feltartva kalapját; melynek láttára az egész hadsereg szuronya hegyére tűzve, magasra emeli sipkáját, örömkiáltások közt. Édes a kibékülés az ember szivének. Lafayette felesketi Flandriát; felesketi a többi testőröket is, odalent a márványudvaron; a nép őket karjaiba öleli: —

Oh testvéreim, miért kényszeritnétek ti bennünket, hogy titeket megöljünk? Lám-e, örvendezünk ti rajtatok, mint a megtért tékozló fiúkon! A szegény testőrök, a kik most már nemzetiek és háromszinűek, sipkát, fegyvert cserélnek a néppel! ezentúl békesség és testvériség lesz köztök. És egyre hangzik a „Vive le Roi," de egyszersmind a *„Le Roi à Paris"* is, s nem egy torokból többé, hanem valamennyi torokból egyhangúlag, mert ez minden halandó szivének kivánsága.

Igen, *a király menjen Párizsba*, nincs mást mit tenni. A miniszterek tanácskozhatnak, s a nemzeti képviselők csóválhatják fejüket, de nincs más lehetőség. Kényszeritettétek őt, hogy önként menjen. „Egy órakor!" Lafayette nagy fenhangon mondja ezt nekik biztositásul, s a felkelők egyeteme megmérhetetlen kiáltozás s valamennyi tiszta és rozsdás, nagy és kicsiny lőfegyverüknek durrogtatása közt, elfogadja azt. Micsoda hang ez; mérföldekre elhallatszik: a végitélet dörgése. — S ez a hang is elzúg, elenyészik a korok hallgatásába. S a versaillesi kastély attól fogva üresen áll, néma csendben, téres udvaraît benőtte a fű. Korok és nemzedékek mindegyre tünnek le, zavart örvényző folyásukban; s az épületeknek, mint épitőiknek is, megvan saját végzetük.

Egy óráig tehát mind a három pártcsoport, a nemzeti gyülés, a nemzeti csőcselék és a nemzeti királyság eléggé el lesz foglalva. A csőcselék örül; a nők kokárdákkal ékesitik fel magukat. Sőt az anyai indulatú Párizs ügye megboszúlói-

nak meglehetős számú talyigával „czipót“ küldött, a melyeket agyon éljeneznek, s hálás szivvel elfogyasztanak. A boszúállók viszonzásul felkutatják a tele magtárakat s megraknak ötven kocsit gabonával, hogy igy a nemzet királya, a ki minden áldást jelképileg magával visz, legalább ténylegesen is vigyen egyet, a jóllakását.

És igy a sansculottismus fogolylyá tette királyát, *megszegve* szavát. A monarchia elbukott, s még csak nem is dicsőségesen; de sőt gyalázatosan; többször megújult küzdelemben, igaz, de oktalan küzdelemben, elvesztegetve erejét szeszélyes kitörésekben és rohamokban, s minden új roham alkalmával szánalmasabban bukott, mint előzőleg. Igy Broglienek kartácssepretése, a mely lehetett volna valami: az operaházi ebéd borgőz-vitézségévé s *O Richard o mon Roi*vá satnyult el. S ez ismét, — a mint majd látni fogjuk, — egy Favras-féle összeesküvéssé fog elsatnyulni, a melyet egy chevalier fölakasztásával intéznek el.

Szegény monarchia! Azonban mi várhatna a legrútabb leveretésen kivül egyéb, az olyan emberre, a ki akar és mégsem akar? A dolog ugy áll, hogy a királynak vagy van joga Isten és ember előtt, védelmezhető egész a halálig: vagy nincs semmi joga. A kettő közül csak az egyik állhat; csak tudná ez a szegény király, hogy melyik! Az ég könyörüljön rajta! Ha Lajosnak bölcsesége volna, még ezen a napon lemondana. — Nem különös-e, hogy olyan kevés király mond le; s még eddig egyről sem

hallottunk, a ki öngyilkossá lett volna. Egyes egyedül a porosz első Frigyes próbálta meg, de annak is elvágták a kötelét.

A mi a nemzetgyülést illeti, a mely ezen napon elhatározza, hogy „elválaszthatatlannak tudja magát ő felségétől," s őt Párizsba is követni fogja: ennél egy dolog a figyelemre méltó: a tagok egészségének szörnyű megfogyatkozása. Mindjárt julius 14-e után bizonyos betegeskedés volt észrevehető a gyülés tisztelt tagjai közt: annyian kértek szabadságot és útlevelet, megrongált egészségük helyreállitásának ürügye alatt. De most néhány nap óta, egész ragály ütött ki a gyülés tagjai közt: Mounier elnöknek, Lally Tollendalnak, Clermont Tonnerenek s valamennyi alkotmányos két-kamarás royalistának légváltoztatásra lévén szüksége, mint a hogy volt már előbb a legtöbb semmi-kamarás royalistáknak.

Mert voltaképen a *második kivándorlás* ideje következett be: legszámosabban mentek ki az alsóházi tagok, nemesség és papság közül, úgy hogy „csupán Svájczba hatvanezeren mennek." Majd visszatérnek a számadásnak napján! Igen, a meleg fogadtatás ellen nem lehet panaszuk. Azonban most ez az egymás sarkára gázoló kivándorlás képezi Franciaország sajátságos jellemvonását. Egyik kivándorlás a másikat éri; alapjok: nem ok nélküli félelem, oktalan remény, s nagy mértékben gyermekes duzzogás. Legelőször a fentrepülők távoztak el; most mennek az alantabb repülők; s azután következik a sor a még alantabb szállókra, egész a

csúszó-mászókig. A mely mellett azonban nem csinálhatja-e a mi nemzetgyülésünk csak annál kényelmesebben az alkotmányt: miután ezek a kétkamarás anglomaniacusok biztos távolban, idegen partokon vannak? Abbé Mauryt elfogják és ismét visszaküldik: ez az ember, a ki erős, mint a kicserzett bőr, s az ékesen szóló Cazalès kapitány s még nehányan, kitartják még egy esztendeig.

Azonban itt az a kérdés támad: valóban látták-e D'Orleans Fülöpöt ezen a napon, „a Bois de Boulogneban, szürke felső kabátban" ott várakozva a nedves fák alatt, hogy mit hoz ez a nap? Fájdalom, igen; az ő árnyképe ott volt, — Webernek és más ilyeneknek agyvelejében. A párizsi törvényszék hosszas vizsgálatot tart ebben a dologban, kihallgatott mintegy százhetven tanút, s Chabroud követ kiadja jelentését, de abból semmi további világosság nem derül ki.*) Mi okozta hát ezen két, rendkivüliségben páratlan oktoberi napot? Mert bizonyára ilyen drámai cselekvény soha sem folyt még le dramatista és intéző nélkül. Még a fából faragott Paprika Jancsi sem ugrik a közönség elé családi bajaival, ha csak a drótot meg nem rántják: hogy támadhatnának csőcselékmozgalmak maguktól? Hát nem D'Orleans, meg Laclos, Marquis Sillery, Mirabeau és a zűrzavar fiai csinálták-e azt, remélve, hogy a királyt Metzbe kergetik vele, s ők a zsákmányon meg-

*) Rapport de Chabroud (Moniteur, du 31. Décembre, 1789.)

osztakoznak? Avagy, épen ellenkezőleg, nem az Oeil-de-Boeuf, Guiche a testőrök parancsnoka, Saint Priest miniszter s a fent repülő loyalisták cselekedték-e; szintén azt remélve, hogy a királyt Metzbe kényszerítik, s a polgárháború kardjával kisértik meg szerencséjöket? A jó Toulongeon Marquis, a történetiró és követ, kényszerülve érzi magát elismerni, hogy *mind a ketten* csinálták.*)

Fájdalom, atyámfiai, a hiszékeny hitetlenség legcsodálatosabb valami a világon. S midőn egy egész nemzetet rabjává tett a gyanú, s drámai csodát lát magoknak a gyomornedveknek működésében, mit lehet már azon segiteni? Az ilyen nemzet már hypocondricus halmaza a betegségeknek; romló félben levő, tele epés anyagokkal, és válságon kell keresztülmennie. Avagy nem épen maga a gyanú-e az egyetlen, a melyet gyanusitnunk kell, miként Montaigne egyedül a félelemtől félt.

Azonban most már a rövid óra letelt: ő felsége hintájában van, a királynéval, Erzsébet nővérrel s a két királyi gyermekkel együtt. Egy egész másik óra kellett hozzá, mig a roppant hosszú menet rendbe állott és elindult. Az idő komor, esős; a lelkek zavartak; a lárma nagy.

Ez a mi világunk már látott egynéhány processionalis menetet; római diadalmeneteket és ovatiókat; czimbalmak verését a Kabirok tiszteletére, királyi bevonulásokat, vándorló czigányok tarka seregét: de a franczia monarchia

*) Toulongeon, I. 150.

ezen halálos ágyába való vonulásának látása még hátra volt. A menet hossza mérföldekre nyulik, széltében pedig nem látni végét, miután az egész szomszédos vidék oda tódul, hogy lásson. Lassan mozog; egészében szinte állani látszik, mint egy parttalan tó, mindamellett olyan zajjal, minő a Niagaráé vagy Bábelé és Bedlamé. Tocsogás, dobogás; éljenzés, orditozás; puskák ropogása: egy darab az igazi kaoszból, a melyet ez a mi késő korunk láthatott. Mignem lassan-lassan, a vastagodó sötétségben, a hullámzás elér a várakozó Párizsba, s a bámuló fők két sorfala közt vonul be Passytól a Hôtel-de-Villeig.

Képzeljük magunk elé ezt a menetet. Elől nemzetőr csapatok; nyomukban tüzérség; dsidás férfiak és dsidás asszonyok, ágyúkon, talyigákon, teherhordó kocsikon ülve, vagy gyalog; tánczolva, háromszinü szalagokkal felczifrázva tetőtől talpig; czipók a szurony hegyére tűzve, zöld ágak a puskacsövekben.*) Ezután mint a menet fő része, következik „ötven talyiga gabona," melyet a versaillesi magtárakból kölcsönöztek a jó békesség kedviért. E mögött következnek a testőrség szétzüllött hulladékai, valamennyien megalázva, gránátos fövegben. Ezek nyomában halad a királyi hintó, s utána a többi királyi hintók: mert mintegy százra menő nemzeti képviselő is ott van, s azok között Mirabeau, — útközben tett megjegyzéseit nem irták fel. S legvégül, mint utó-

*) Mercier, Nouveau Paris, III. 21.

csapat, tarka-barkán következnek a flandriaiak, svájcziak, más testőrök, brigandok, s mindaz a ki elől nem mehet. S e fővonal mellett és között hullámzik rend és határ nélkül Saint-Antoine és a menádok csoportja. A menádok főként a királyi hintó körül sereglenek; tánczolva; háromszinű szalagtól tarkán; „czélzásos dalokat" danolva; egyik kezökkel a királyi hintóra mutatva, melyet a czélzás talált, másikkal az eleséges kocsikra, ezt mondván: „Bátorság, barátim! Nem szenvedünk szüket a kenyérben ezután; itt hozzuk számotokra a péket, a péknét és a pékinast, *le Boulanger, la Boulangère et le petit Mitron.*"*)

A nedves nap átáztatja a háromszint, de azért az öröm elfogyhatatlan. Nem fordult-e most már minden jóra? *„Ah, Madame, notre bonne Reine,* — mondá pár nappal ezelőtt egyike ezeknek a megtermett hölgyeknek, — „Oh asszonyom, jó királynénk, ne legyen árúló többé, *(ne soyez plus traître)* s mindnyájan szeretni fogjuk önt!" Szegény Weber, ott gázolja a sarat közvetlen a királyi hintó mellett, könnyes szemmel. „Ő felségeik kegyesek voltak kimutatni előttem" — vagy csak én gondoltam, hogy kimutatták — „időről időre, vállaik rángatása s ég felé irányzott tekintetük által, a felindulást, melyet éreztek." Igy úszik, mint egy törékeny csigateknő, a királyi csónak, evező nélkül, a háborgó csőcselék fekete árvizén.

*) Toulongeon, I. 134—161; Deux Amis, III. 9. fej. etc.

Mercier, a maga határozatlan nyelvén, a menetet és a nézőket mintegy kétszázezerre becsüli. Azt mondja, hogy az egy határtalan, artikulálatlan Haha volt; — *transcendens* világ-kaczagás, hasonló a régiek Saturnáliáihoz. S miért ne? Itt is, miként föntebb mondók, az emberi természet még egyszer emberi; ám borzadjon meg tőle, a ki borzadó kedvében van: de nézze meg jól, mert emberi az. „Elnyelt minden formulát“ — és még úgy is tánczol. A miért is azok, a kik vázákat és ódon edényeket szeretnek gyüjteni, tánczoló bacchansnők alakjaival „mindenféle helyzetben“: azok némi érdeklődéssel nézhetnek erre a képre.

Ily módon azonban, a lassan mozgó kaosz vagy modern saturnalia elért a párizsi vámházakhoz; s ott meg kell állapodnia, hogy Bailly polgármester szónoklatát végighallgassa. Ezután még két óra hosszat kell másznia a bámuló arczok két sorfala s az egekig ható transcendens kaczagás között, a mig elér a városházához. Ott ismét többek szónoklatát kell végig hallgatnia, egyebek közt Moreau de Saint-Méryét; a háromezer rendeletes Moreauét, ki most St. Domingo követe. A mely beszédekre együttvéve, a szegény Lajos, „kin a fölindulásnak egy kis nyoma látszott“, midőn a városházába lépett, csak annyit válaszolhat, hogy ő „örömmel és bizalommal jő népe közé.“ Bailly polgármester közölvén a néppel a király szavait, elfelejti „a bizalmat“: s a szegény királyné kinos nyugtalansággal mondja neki: „Tegye hozzá, bizalommal.“ — „Messieurs, —

felelt vissza Bailly, — jobb az önökre nézve, mintha azt a szót el nem feledtem volna."

Végre a király megmutatja magát egy magasabb erkélyen, fáklyafény mellett, egy roppant háromszínű kokárdával kalapján; s az egész nép — mint Weber mondja — egymás kezét szorongatá, gondolván, hogy *most már* bizonyosan megszületett az új idő. A királyi család alig képes éjjeli tizenegy órára eljutni régóta elhagyottan, üresen álló Tuileries-palotájába, hogy ott elhelyezkedjék, egy kissé vándorszínészek módjára. Ez kedden történt, október 6-án, 1789-ben.

Szegény Lajosnak még két másik párizsi bevonulást kell végrehajtania: az egyik nevetséges, szégyenletes, mint ez; a másik nem nevetséges, nem szégyenletes, de komoly, sőt fenséges is.

Tartalom:

I. KÖNYV

XV. Lajos halála.

I. fejezet. Lajos, a „nagyon szeretett“ . . . 11
II. „ Valósult eszmények 18
III. „ Viaticum 34
IV. „ Lajos, a felejthetetlen 39

II. KÖNYV

A papir-kor.

I. fejezet. Astraea redux 51
II. „ Kérvény hieroglyphekben 61
III. „ Kétséges 65
IV. „ Maurepas 71
V. „ Astraea redux — pénz nélkül . . . 77
VI. „ Szélzacskók 83
VII. „ Contrat social 91
VIII. „ Nyomtatott papiros 95

III. KÖNYV

A párisi parlament.

I. fejezet. Visszautasitott váltók 104
II. „ Calonne ellenőr 112
III. „ A Notablek 117
IV. „ Loménie rendeletei 132
V. „ Loménie villámai 141
VI. „ Loménie cselvetései 149
VII. „ Egymás öldöklése 157
VIII. „ Loménie halálkinjai 167
IX. „ Temetés örömtüzzel 186

IV. KÖNYV.

Az országrendek.

I. fejezet. Ismét a Notablék 192
II. „ A választás 202
III. „ Villanyossá lett 213
IV. „ Az ünnepélyes menet 222

V. KÖNYV.

A harmadik rend.

I. fejezet. Tétlenség 250
II. „ De Brézé Mercurius 266
III. „ Broglie, a hadisten 277
IV. „ Fegyverre! 289
V. „ Fegyvert adjatok 298
VI. „ Roham és győzelem 307
VII. „ Nem lázadás 324
VIII. „ A király meghódítása 331
IX. „ A lámpa 337

VI. KÖNYV.

Consolidatio.

I. fejezet. Csináld az alkotmányt 347
II. „ Az alkotmányozó gyülés 357
III. „ Az egyetemes felfordulás 366
IV. „ A Queue 381
V. „ A negyedik rend 386

VII. KÖNYV.

A nők felkelése.

I. fejezet. Patrollotizmus 392
II. „ Oh Richard, oh én királyom . . 400
III. „ Fekete kokárdák 408
IV. „ A menádok 412
V. „ Maillard törvényszolga 419
VI. „ Versailles felé 428
VII. „ Versaillesben 435
VIII. „ Közös diéta 442
IX. „ Lafayette 451
X. „ Les grandes entrées 457
XI. „ Versaillesből Párisba . . . 466

ANATOLE FRANCE

A fehér kövön

FORDITOTTA CZÓBEL ERNŐ.

Három nagy kultura találkozik ebben a könyvben. Az antik világ, a mai társadalom és a jövő utópiája. A ma legfinomabb irójának a csodálatos tudása és szellemessége tekint itt vissza a görög-római időkbe, a kereszt nység kezdő ideibe, hogy rajtuk mérje egy elkövetkező társadalom lehetőségét és boldog berendezését. A legszellemesebb társadalmi utópia.

SPENCER

A HALADÁS

FORDITOTTA: SZABÓ LÁSZLÓ

AZ ANGOL NEMZET legnagyobb filozófusa ebben a könyvben a közvetlen élet legközelebb eső problémával foglalkozik. Ide tartozik a haladás problémája is; napjainknak legérdekesebb és legaktuálisabb problémája. Három mesterileg megirt essayben kapunk feleletet arra a kérdésre, hogy mi a haladás törvénye és hogy mint érvényesül a törvény, a vallás, az illem és divat történetében.

OSZK

